

בס"ד

קדושה ומלכות

מעניין ענית מקרא 'ימלוך יי לעולם' בקדושה
ושאר דינים ופרטי הלכות מסתעפות

~ לעילוי נשמת ~

רבי יעקב בן רבי אליעזר זיידל ליפשיץ זצ"ל

נלב"ע בכ"ו תמוז - שנת תשע"ח

רבי יעקב זאב בן רבי ישראל לב זצ"ל

נלב"ע בכ"ז חשוון - שנת תשע"ט

~~~

יעקב משה שורקין

מודיעין עילית

yamoshuki@gmail.com

5.....	תקציר
6.....	הקדושה
8.....	מניין הקדושות
13.....	השמות והכינויים לקדושות
16.....	נפקא מינה
17.....	קול רם
20.....	עמידה
22.....	ענייה
24.....	הפסוק 'שמע ישראל' בנוסח הקדושה
27.....	קדושת העמידה ומלכות
33.....	מלכות שבקדושת מלאכי השרת
41.....	מלכות שבקדושה ולא מפני המלאכים
44.....	דברי רבי יהודה בר יקר
46.....	קדושת היוצר
53.....	זיקת קריאת שמע לקדושה
55.....	פריסת שמע
57.....	פסוקי מי כמוכה באלים יי', יי' ימלוך לע"ו, בברכת גאולה
64.....	חתימת 'מלך ישראל וגואלו'
65.....	ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד
71.....	קדושה דסידרא
77.....	סדרי קריאה ועניה הנהוגים בסדר קדושה
79.....	ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד
86.....	שירת הים
88.....	קדושה ליחיד
90.....	לוחות

- 90..... מקורות קדומים מהיכלות ומדרשים לאמירת מלכות בקדושת מלאכים
- 91..... מקורות מפורשים מן הראשונים להכללת מלכות בעיקר קדושת העמידה
- 94..... טעם אי אמירת מלכות בקדושת יוצר
- 95..... טעם תקנת קדושה דסידרא
- 96..... טעם חילוק קדושת שמונה עשרה וקדושה דסידרא בפסוקי המלכות
- 98..... סיכום

תקציר

'קדושה' המקובלת אצלנו בברכה השלישית מחזרת ש"ץ של תפילת שמונה עשרה, הינה מורכבת משלושה מקראות עיקריים, שהם 'קדוש', 'ברוך' ו'ימלוך'. 'קדוש' ו'ברוך' בוודאי שייכים לגרעינה היסודי של 'עיקר קדושה', וצריך להפסיק אפילו באמצע ברכות ק"ש לענותם, אך לגבי 'ימלוך', לא ברור מעמדו ותפקידו ב'קדושה', ונחלקו אודותיו מגדולי הפוסקים¹.

מטרת מאמר זה היא לבחון מחדש את שאלה החשובה הזאת², ולבודקה לאור שפע ספרים, מקורות, וממצאים רלוונטיים, אשר רבים מהם נתגלו, נודעו ופורסמו רק בזכותינו, ושופכים אור חדש על בעיית מיקום ה'מלכות' ב'קדושה'. אצל שכוונתנו היא להעיר ולעורר בלבד, ולא לפסוק ולדון הלכה למעשה.

---

¹ מקצתם לא באו לכלל הכרעה, וכגון ס' 'ערוך השולחן' אורח חיים סימן ס"ו: וגם בקדושה, י"א שלא יענה רק 'קדוש' ו'ברוך' ולא 'ימלוך', שאין זה מעיקר הקדושה... וי"א שיענה גם ימלוך, ואין הכרעה בזה, ויכול לעשות כרצונו.

גם ב'שולחן ערוך הרב' שם: ובקדושה יאמר רק 'קדוש' ו'ברוך' ולא 'ימלוך', ש'ימלוך' אין אומרים המלאכים, ואינו מעיקר הקדושה, ויש מי שאומר שגם 'ימלוך' הוא מעיקר הקדושה, והעיקר כסברא הראשונה... ואילו ב'פסקי הסידור' הלכות קריאת שמע ותפלה: ובקדושה יאמר רק 'קדוש' ו'ברוך', וגם 'ימלוך' הוא מעיקר הקדושה...

ואף בס' 'בן איש חי' שנה ראשונה פרשת ויגש, מפשר וכותב: וכן יענה קדושה ב' פסוקים של 'קדוש' ושל 'ברוך' בלבד, אבל פסוק 'ימלוך' לא יענה אלא יהרהר בלבד. ובס' שו"ת 'רב פעלים' חלק ד' - אורח חיים סימן ד', מנמק הכרעה זו: מיהו אין בדבריו הכרח לזה... ולכן כיון דלסברת... דעיקר שלא יענה להפסיק בפסוק 'ימלוך', ואין לנו בדברי... דבר ברור שחולק עליהם, לכן כתבתי כל כהאי גוונא שב ואל תעשה עדיף, משום חשש הפסק, ולכך יאמר פסוק 'ימלוך' בהרהור הלב... והשי"ת יאיר עינינו באור תורתו אכי"ר.

גם במחקר נשארה השאלה הזו פתוחה, וכלשון ע. פליישר במאמר 'קדושת העמידה ושאר הקדושות', תרביץ ס"ז ג', הערה 23: אפשר להניח שגם המקרא השלישי המשמש באופן קבוע בקדושות העמידה, 'ימלך ה' לעולם אלהיך ציון לדר ודר הללויה'... מעמדו של הפסוק הזה בקדושת העמידה אינו מבורר... ושם בהערה 82: מכל מקום, שני פסוקי היסוד של הקדושה, והפסוק המסיים 'ימלך', לא חסרו מעולם בשום נוסח של קדושה בעמידה.

ובמאמר 'קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה', 'דעת', כ"ה, עמ' 5-20, מאת מ. בר-אילן: דומה כי הקדושות השונות עשויות להצביע על מגמת התפתחות שחלה בעניין זה. אם בתחילה... לא היה נוסח קבוע לקדושה, ובהמשך נאמרה קדושה בת פסוק אחד... או שניים... הרי שבמשך הזמן נוסדו קדושות ובהן פסוקים דווקא (וללא ניסוח חפשי): שלושה, ארבעה, ואף חמשה פסוקי גרעין. לאמור, בהתפתחות ההיסטורית של התפילה התארכה הקדושה, והתלכדה עם נושאים נוספים, כגון מלכות ה'. ברם, לפי שעה אי אפשר להפוך שיקול ספרותי זה לקנה-מידה היסטורי לפיו נדע איזו קדושה קדמה לחברתה, שכן אין לדעת אם 'פיתוח' מעין זה לא החלו בו המתפללים כבר במאה השניה לספירה, אם לא קודם לכן...

² ועי' קובץ 'שואל ומשיב' א', עמ' ל"א. שם ב', עמ' צ"ב. ושוב בס' 'החוט המשולש' א', עמוד ה'. שם ב', עמוד כ"ט. ובקובץ 'טובים השנים', עמ' רכ"ב. 'יוסף לקח', עמוד צ"א.

הקדושה

לשון רש"י המובא במחזור ויטרי³: והשיב לו רבי⁴, לא מצינו בכל התלמוד חיוב קדושה, אלא חביבה היא לנו⁵, ואינה בפחות מעשרה.

ויש להעיר מגמ' ברכות⁶: אמר רב הונא: הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור למודים - יתפלל, ואם לאו - אל יתפלל; רבי יהושע בן לוי אמר: אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור לקדושה - יתפלל, ואם לאו - אל יתפלל. במאי קא מפלגי? מר סבר: יחיד אומר קדושה; ומר סבר: אין יחיד אומר קדושה. וכן אמר רב אדא בר אהבה: מנין שאין היחיד אומר קדושה - שנאמר: ונקדשתי בתוך בני ישראל - כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה...

ובמסכת מגילה⁷: משנה. אין פורסין על שמע, ואין עוברין לפני התיבה... פחות מעשרה... גמרא. מנא הני מילי? אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: דאמר קרא ונקדשתי בתוך בני ישראל - כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה...

ובאמת כבר מצאנו ברש"י גופו הכותב בברכות⁸: מיתיבי: מעשה ברבי אליעזר שנכנס לבית הכנסת ולא מצא עשרה, ושחרר עבדו והשלימו לעשרה... והיכי עביד הכי? והאמר רב יהודה: כל המשחרר עבדו עובר בעשה, שנאמר: לעלם בהם תעבדו! - לדבר מצוה שאני. - מצוה הבאה בעבירה היא! - מצוה דרבים שאני. רש"י: מצוה דרבים - להוציא רבים ידי חובתם בקדושה. ע"כ.

רבים למדו מכאן לקדושה שהיא מן התורה, ולכאורה כוונת רש"י שהשיב כנ"ל 'לא מצינו בכל התלמוד חיוב קדושה' היא לחובת יחיד, וכמדובר שם בתשובתו, ברם חובת ציבור ודאי יש, שהיא 'מצווה דרבים' דווקא מ'ונקדשתי'.

יסוד הדברים, דהנה הגמ' דורשת 'ונקדשתי בתוך בני ישראל' ע"ד השלילה, לומר 'כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה', אך י"א אשר 'מכלל לאו אתה שומע הן' לחובת קדושה בעשרה, ואכן המקובלים נקטו שחובה היא משום 'ונקדשתי', כלשון המשנה ברורה⁹: וצריך לכוין ביותר בקדושה לקדש את השם ית'... ויכוין לקיים הפסוק 'ונקדשתי בתוך בני ישראל', והאר"י ז"ל היה מזהיר מאוד

---

³ סימן מ"ד.

⁴ הוא רש"י, כמבואר בהערות למחזור ויטרי מהדו' גודשמידט א' עמ' מ"ה.

⁵ ובפירושי סידור התפילה לרוקח [צ"ה] קדושה שחרית של שבת: ואנו אומ' בקדושה החביבה מכל... ובס' של"ה שער האותיות אות אל"ף - אמת ואמונה: בפרט כי חביבה מצוה זו מכל מצוות עשה שבעולם, וכל הברכות תלויות בקדושה, כי כן נוסח הברכות 'וקדשנו'...

⁶ כ"א, ב'.

⁷ כ"ג ב'.

⁸ מ"ז ב'.

⁹ סימן קכ"ה.

ע"ז. ע"כ. וכ"כ בספרו 'תורת הבית'¹⁰: והנה חוב גדול על כל איש לקבוע תפילתו ג"פ ביום בביהמ"ד דוקא 'ברוב עם הדרת מלך' שהוא חיוב מדין השו"ע והפוסקים תמיד... ולדעת הזהר מקיימין בזה כשאומרים קדיש וקדושה מ"ע של 'ונקדשתי בתוך בני ישראל'...

אך באמת, אף בחלק מהפוסקים מצינו הדברים מעיקר דין התלמוד, כגון ס' שו"ת תשב"ץ¹¹: אבל בכאן אין אנו צריכין לכל זה המחלוקת, שהשבוע' לא היתה אלא [שלא] לעבור לפני התיב', ונרא' שהוא מ"ע מן התור', שהרי לעבור לפני התיב' אינ' אלא להוציא הרבים ידי חובתן בדברים שבקדוש' ובקריא' התור', ושתייהן מן התור', שהרי בדברים שבקדוש' אמרו בפרק מי שמתו אמר רבא מנין שאין היחיד אומר קדיש וקדוש', שנ' ונקדשתי בתוך בני ישראל, כל דבר שבקדוש' אין יכול לאומרו בפחו' מעשר', וכן איתא נמי בפ' הקורא את המגלה עומד... וכיון שלעבור לפני התיב' יש בו מצוה מן התור', להוציא הרבים בדברים שבקדוש' ולקרו' את התור', א"כ הנשבע שלא לעבור לפני התיב' הוא כנשבע שלא לעשו' סוכה, שהוא חייב לעשו' סוכה, או כנשבע שלא לאכול מצה של מצוה, שלא חלה עליו שבוע'... וא"ת שאין זה דומה לאלו, לפי שאפשר למצו' זו להתקיים ע"י אחרים, משא"כ בסוכ' ולולב ומצו' תפילין. הא ליתא, דמ"מ כיון שבשע' שהוא עובר לפני התיב' הוא עוש' מצו' דאורי', אין שבוע' חלה עליו...

וב'ארעא דישראל'¹²: ולענ"ד יראה מההיא דפרק השולח, ברבי אלעזר שנכנס לבית הכנסת ושחרר את עבדו וכו', ואמרינן 'מצוה שאני', מוכח דהוי דאורייתא, דאם לא כן, היכי דחי עשה דאורייתא ד'לעולם בהם תעבודו' משום מצוה דרבנן... תפארת שמואל¹³: דהיינו עשה דמקדשין וכו'. נ"ל פירושו שהעשה הוא שמקדשין שמו ברבים ולא ביחיד, אבל הקידוש גופא הוא מדרבנן, שהרי כל תפלה מדרבנן ודו"ק: קרן אורה¹⁴: ולכאורה מהא דדרשין קרא ד'ונקדשתי בתוך בני ישראל' כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה. ולא אשכחן שום דבר שבקדושה מחויב מה"ת. וקצת משמע מזה דחייב מה"ת הוא להתאסף לקדש שמו ית' ברבים. וזה ג"כ בכל יום, דהחייב הוא תמיד... פני שלמה¹⁵: ועוד, דקדושה במנין עשרה הוי נמי דאורייתא, דכתיב 'ונקדשתי בתוך בני ישראל'... ובס' שו"ת צמח צדק¹⁶: אמנם לפי מ"ש בספר שערי קדושה להרח"ו ז"ל... במנין מ"ע של תורה לדעת ס' הזהר לקדש

¹⁰ מאמר 'עת לעשות'. וע"ע בסוף ספרו 'אהבת חסד', פיוטרקוב תרפ"ב, ב'מרגניתא טבא' סי' כ"ג.

¹¹ חלק ב' סימן קס"ג. יש לציין גם תפארת ישראל – לוי, עמ' 49, מס' המספיק לרבי אברהם בן הרמב"ם: קדיש וקדושה, אשר קריאתם בכל ישראל גלויה, לפי מה שאז"ל, בהביאם ראייה על זה מן הכתוב בתורה, 'ונקדשתי בתוך בני ישראל', ומדברי הנביא 'והקדישו את קדוש יעקב, ואת אלהי ישראל יעריצו', וזה הכתוב יוכיח, כי בכל פעם אשר תזכר קדושת שמו הגדול, תכנס יראה גדולה בלב האומר אותו והשומעו, וכל אחד חייב להכניע עצמו, ולהתנהג בדרך המוסר...

¹² לרבי אליהו ישראל, הערות ע"ס 'ארעא דרבנן' מהדורה קמא, סימן תקמ"ג.

¹³ על הרא"ש ברכות פרק ז' סימן כ' אות י"ב.

¹⁴ סוטה ל"ז ב'.

¹⁵ לרבי שלמה גאנצפריד, מחבר 'קיצור ש"ע', עירובין ק' א'.

¹⁶ (לובאוויטש) אורח חיים סימן קי"ג. וע"ע בס' שו"ת ויען יוסף אורח חיים סימן מ"ט, שו"ת להורות נתן חלק ט"ו סימן ע', וז"ל 'עלי תמר' ברכות פרק ד': ודע שעצם הענין ששליח ציבור אומר קדיש קודם כל תפלה ואחר כל תפלה, וכן קדיש לאחר מזמור או לימוד שנאמר בעשרה, שורשו המצ"ע של ונקדשתי בתוך בני ישראל, שהיא מצוות קדה"ש,

שמו ב'נקדישך'. וס"ל דקדושה היא מדאורייתא. וכ"ה בזוהר פ' אמור ברע"מ... פקודה דא לקדשא לי' בכל יומא. ורזא דא ונקדשתי כו'. ולכאורה מוכח ג"כ בגמרא בפ"ג דברכות... דהאי 'ונקדשתי' ילפינן מיני' עניית קדושה עיין שם. וא"כ משמע דהוי דאורייתא...

אך רבים מן הראשונים והאחרונים נקטו שחובה היא מדרבנן, ע"ד ס' 'חיי אדם'¹⁷: תקנו אנשי כנסת הגדולה לומר בכל יום קדיש וקדושה, וסמכו על פסוק 'ונקדשתי בתוך בני ישראל'...

דברים חדשים מצאנו בזה לבעל ספר האשכול¹⁸: ועומד שליח צבור ואומר 'קדיש' ואומר 'ברכו', כדאמרי' 'אין פורסין על שמע פחות מעשרה', וכיון דאיכא עשרה, הא כת' 'במקהלות ברכו אלהים ה': וכיו"ב כתב בתשובה¹⁹: ועל מעשה הקדיש אשר שאלת, לא נמצא בידינו עליו דבר מבורר היטב מן הראשונים, אך סמכוהו האחרונים על הפסוק הזה, 'ונקדשתי בתוך בני ישראל', ועל מה שאמ' רבו' במדרשו, 'כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה', מן הדברים הללו יוצא להם, שאם נתקבצו עשרה בני אדם לדבר מצוה, בין בתפלה, בין בתלמוד תורה, צריכין לקדש... וקדיש אחר 'סדר קדושה', מפני שהוא גם הוא מצוה בפני עצמה, והוא דבר שבקדושה, ולא יפחות מעשרה... הרב ר' אברהם בר' יצחק ז"ל.

מניין הקדושות

20

ולפיכך בזמן שמתפללים הציבור בעשרה או אומרים מזמורים או שעוסקים בתורה והם עשרה, מצוה לקדש השם, כדי שהתפלה והלימוד בעשרה תהיה בקדה"ש.

¹⁷ חלק א' כלל ל' סעיף א'.

¹⁸ הלכות קריאת שמע וברכותיה.

¹⁹ תשובות הגאונים החדשות - עמנואל סימן ל"ה.

²⁰ לאחר כמאה שנות מחקר הקדושה, עדיין רחוק נושא זה ממיצוי, ואין לומר כי עיקרי השאלות הנשאלות ביחס לקדושה כבר נענו כל צורכן. סיבת הדבר כפולה היא: (א) מפעלו של י' היינימן ז"ל בחקר התפילה, מן ההיבט של הביקורת הצורנית, טעון השלמה. כבר נתגלתה שיטתו של היינימן כברוכה ומרובת פירות במחקר התפילה, אך הואיל והיינימן עצמו כמעט ולא נזקק לספרות ההיכלות, נותר מיותר נושא זה במחקריו השונים. (ב) העדנה שהיתה בשנים האחרונות למחקר בספרות ההיכלות, תופעה הניכרת הן בהדפסת טכסטים שהיו בלתי ידועים עד כה, והן בפריחת המחקר בתחום זה, מעמידה את החוקר על הצורך להסתייע אף בספרות ההיכלות לפתרונה של בעיית הקדושה...

ייתאמר תחילה כי הקדושה היא 'בעייה' במשמע זה שקשיי המחקר בה שונים מאלו של תפילות אחרות. בעוד שיכול המתפלל או חוקר תפילה לעיין בנוסח 'חדש' של תפילה מן הגניזה, ולנסות לשער את השתלשלותו מן התפילה התלמודית, הרי שלא כך המצב ביחס לקדושה. כידוע, אין הקדושה כלולה בתפילות החובה המוגדרות בספרות התלמודית, כגון 'שמע ישראל' וברכותיה, או תפילת העמידה, והופעותיה של הקדושה בספרות זו, אין בהם כדי לסייע (אם לא להביך). חסרה, אם כן, מערכת של התייחסויות בספרות ה'נורמאטיבית' ממנה ניתן לגזור את מעמדה ונוסחה של הקדושה באופן משכנע. אין לפני החוקר הלכות מן התנאים או האמוראים שיכולות היו לסייע

ג'י²¹ קדושות יש בסדר התפלה; 'קדושת יוצר', שאנו מספרים איך שהמלאכים מקדשים שמו יתברך, ו'קדושת ובא לציון', נתקנה משום לימוד כדאיתא שלהי סוטה וכו', והקדושה העיקרית היא בתפלת י"ח בברכת 'אתה קדוש', וזהו שאנחנו מקדשים שמו יתברך, ולכן אנו מחויבים לעמוד בקדושה זו וברגלים מכוונות כמו בתפלה ממש, משא"כ בשני קדושות האחרות...

ובשולחן ערוך²²: ויש מי שכתב על צד הקבלה שלא לחלוץ עד שאמר בהם שלש קדושות וארבע קדישים, דהיינו לאחר קדיש יתום, והכי נוהגים המדקדקים. ובמגן אברהם: ג' קדושות. ובשל"ה... כ' דט"ס הוא, ואיפכא הוא בספר המוסר, ג' קדישים וד' קדושות, דברכו נחשב ג"כ לקדושה ע"ש, וכו':

המעין במקורות הדברים ימצא, אשר שם בס' של"ה²³ לא מפורש שהוא ט"ס, אלא ז"ל: וכנגד אלו שתי שי"ן כתב בהג"ה ספר המוסר: וכן ראוי שלא יסירם עד שיאמר קדיש 'תתקבל' שאחר 'סדר קדושה', בענין שיענה עם התפילין שלש קדישים כנגד שי"ן של שלש רגלים שיש בתפילין, וכן יענה עמהם ארבע קדושות כנגד השי"ן של ארבע רגלים שיש בהן בצד שמאל, הקדושה האחד 'ברכו את ה' המבורך', שהוא דבר שבקדושה, וקדושת 'בשפה ברורה', וקדושת העמידה, וקדושת 'ומקבלין דין מן דין'. ולכך יש לנהוג בהן קדושה גדולה אחר ששם ה' נקרא עליו ממש הן תפילין של ראש ותפילין של יד בסוד הספירות, עכ"ל. ורמ"א כתב בהג"ה סימן כ"ה וזה לשונו, ויש מי שכתב על צד הקבלה שלא לחלוץ עד שיאמר בהם שלש קדושות וארבע קדישים, דהיינו לאחר קדיש יתום, עכ"ל. [היא] היפך הדברים ממש בהג"ה ספר המוסר, וגם דבריו לא יתכנו לפי מנהג הקהילות שאין אומרים קדיש יתום אחר עלינו. ע"כ.

אולי מוצא לשונו הוא מס' 'מטה משה'²⁴: לכן ראוי שלא יסירם עד שיאמר קדיש 'תתקבל' שאחר 'סדר קדושה', בענין שיענה עם התפילין ג' קדישין, כנגד שי"ן של ג' רגלים שבתפילין. וכן יענה עמהם ארבע קדושות, כנגד השי"ן של ד' רגלים שיש בהן לצד שמאל. הקדושה האחת ברכו את ה' המבורך שהוא דבר שבקדושה, וקדושת בשפה ברורה, וקדושת העמידה, וקדושת 'ומקבלין דין מן דין', כך מצאתי. דלא כהרמ"א שהגיה בשו"ע ג' קדושות וד' קדישים דהיינו לאחר קדיש יתום, חדא דהא 'ברכו' נמי דבר שבקדושה הוא, ואנו אין לנו להשהותה אלא בז' קדושות. ועוד לדידיה לא תמצא ז' לפי מנהג האשכנזים, דלא אמרי קדיש אחר עלינו כי אם בשבת, וכאשר כתבתי כן הוא הנכון.

בהבנת התהוות הקדושה וגיבושה. – מהמבוא למאמר 'קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה', 'דעת', כ"ה, עמ' 5-20, מאת מאיר בר-אילן.

²¹ לשון ס' 'ערוך השולחן' אורח חיים סי' קכ"ה ס"א.

²² אורח חיים ס"ס כ"ה.

²³ מסכת חולין, פרק תורה אור.

²⁴ לרבי משה מאט, קראקוב שנ"א, עמוד העבודה ציצית ותפילין, סימן כ"ב.

ובס' 'דרכי משה'²⁵ נמצאו דברי הרמ"א במילואם: ובספר אחד הנקרא 'פתח עינים' ראיתי, שאין להסיר עד שיאמר בהן שלש קדושות, ומפרש שם טעם על צד הקבלה, ויש אומרים דצריך להמתין עד שיאמר ג"כ ארבעה קדישין, דהיינו לאחר קדיש יתום, והסימן על זה שתי שינין שבתפילין, האחת שלש ראשין נגד שלש קדושות, והשנית ארבע ראשין נגד ארבעה קדישין, וכן כתוב ב'ספר המוסר' על צד הקבלה, וכן אני נוהג:

לפנינו בס' 'פתח עינים'²⁶ אכן נמצא מפורש ג' קדושות, וז"ל: ולא יחלוץ התפילין עד אחר קדושה של 'ובא לציון', כך היא סברת המקובלים, שצריך שיאמר שלשה קדושו' בתפילין, שתי קדושות מיושב ואחת מעומד, לפי שהתפילין נקראים 'פאר', וחייב כל אדם להיות מעוטר ומפואר ביראת שמים, בשעת התפילה וקדושה. ע"כ. ואילו בהגהת 'ספר המוסר'²⁷ מפורש שהם ד' קדושות כהעתיקת של"ה, ולכאורה המתברר, כי הרמ"א מיזג כאן שתי שיטות שונות כאחת.

כבר בתשובות הגאונים²⁸ מצינו מספר שלוש קדושות: ובש"י²⁹, 'וקרא זה אל זה, ותשאני רוח', מה טעם יש לקרות ולתרגם. כך תש', שחכמים ותלמידים הראשונים, לאחר שהיו מתפללים, היו מביאין מקרא, וקורין בה עשרה פסוקים, או חסר או יתר, ומתרגמ' אותם, וקורין שני פסוקין אילו, ומתרג' אותם, ומקדשין, ואחר כך עוסקין בתורה, ועכשו שרבתה עונות, ואי אפשר לקרות במקרא כל כך, קבעו שני פסוק' אילו, שהן שבחו של הקב"ה, וכדי שנשלש קדושות בכל יום, ולאחר שגומר יחיד תפלתו ואומר 'עושה שלום', אם בא לאומרן כקורא בפסוקין, הרשות בידו, ולומר 'יענך יי', כך מנהג, לומר אותה עם 'קידושא דסידרא'.

תשובה זו מוזכרת אף בשאר קובצי תשובות הגאונים³⁰ ובספרי ראשונים³¹, ובנ"א קצת: ואף על פי שעקרו לקרות בנביא, אותן שני פסוקים לא עקרו אותם, ועדיין קבועים ועומדים, ומפני מה לא עקרום, [שקדוש משולש הוא] 'קדוש קדוש קדוש', ושלשוהו ג' פעמים בתפילה. ע"כ.

ברם, גם מספר ד' קדושות מופיע בכמה מקורות קדומים יותר, כמו בספר 'המנהיג'³²: ועוד מצאתי במדרש 'פתחו שערי' ויבוא גוי צדיק שומר אמוני' אל תקרי 'אמוני' אלא שאו' 'אמנים', ודריש עוד

²⁵ אורח חיים סי' כ"ה אות ג'.

²⁶ לרבי משה יקר אשכנזי, קושטא שי"א.

²⁷ לרבי יהודה כל"ץ, קושטא רצ"ז, עמוד ע'. בעל ההגהה הוא המלבה"ד רבי משה כל"ץ, שהוא בן אחי המחבר.

²⁸ גנזי שכטר ב', עמ' 106.

²⁹ ובשביל.

³⁰ תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי אורח חיים סימן ל"ט, שערי תשובה סימן נ"ה, תשובות הגאונים - מוסאפיה סימן צ'.

³¹ מחזור ויטרי מ"ז, 'סידור רש"י' ס"ב, 'סדרים לרש"י' מ"ז.

³² דיני תפילה.

'צ'די"ק", צ' אמנים, ד' קדושות, י' דביקים, ק' ברכות. אב"ן. כן נמצא בספר 'כד הקמח'³³: ומי שהוא זהיר בצ' אמנים וד' קדושות ביום ועשרה דברים שבקריאת שמע ומאה ברכות בכל יום הוא נקרא 'צדיק' וכו'. ובס' 'מנורת המאור'³⁴ אלנקאווה: וגרסי' במדרש תלים³⁵ 'תפלה לדוד שמעה ה' צדק וגו'. היאך הב"ה שומע הצדק. אלא 'צדק' זו תפלה. וסימן 'צדי"ק'³⁶ תשעים אמנים שאדם עונה בכל יום, דל"ת ארבע קדושות, קו"ף מאה ברכות.³⁷

בפוסקים³⁸ מפורש ע"פ 'ספר המוסר' הנ"ל, שהקדושה הרביעית אשר מהווה הקדושה הראשונה לפי הסדר היא 'ברכו את יי' המבורך', 'שהוא דבר שבקדושה', וזה חידוש ש'ברכו' מכונה 'קדושה' ונמנית מכלל שאר קדושות³⁹, אך במקום אחר מצאנו פירוש פשטני יותר, כי הקדושה הרביעית אינה

³³ ברכה.

³⁴ פרק ב' – 'תפילה' בענין התפלה.

³⁵ ליתא לפנינו, ובהערות כתב שמסתבר אשר מתיבת 'וסימן' והלאה, היא הוספת המחבר מדברי עצמו, ולא מל' המדרש.

³⁶ במקור: צד"י.

³⁷ אף ב'תיקוני זוהר' מצינו: בתקונא תמני סרי. מיד עאלין נטורי תרעין ואמרין רבון עלמא הא מארי ידין דקשרין תפלה של יד על דרועיהו שמאלא בצלותא ותפילין על רישא קא עאלין ואלין אינון דיהבין דורונא לך בימינא דאיהי צדקה צ' תשעים אמנים ד' ארבע קדושות ק' מאה ברכאן ה' חמשה חומשי אורייתא וכו'... תקונא תשסרי. אין צדקה אלא תפלה צ' אמנים ד' קדושות ק' ברכות ה' חמשה חומשי תורה וכו'... תקונא שבעין. ודא ק' מן צדקה דאיהי צלותא צ' תשעים אמנים ד' ארבע קדושות ק' מאה ברכות ה' חמשה חומשי תורה וכו'. ובזוהר חדש תיקונים כרך ב'. ואין צדקה אלא תפלה שהיא צ' תשעים אמנים. ד' ד' ד' קדושות בכל יום. ק' מאה ברכות. ה' חמשה חומשי תורה וכו'. צדקה הא אוקמוה צ' צ' אמנים דתליין מן א [דאמן]. ד' ד' ד' קדושות. ק' מאה ברכות. ה' חמשה חומשי תורה...

³⁸ מ"א הנ"ל ועוד.

³⁹ ואפשר שמקור דבריו בפרקי היכלות ל"א ד', המובא בהוספה ל'סדר רב עמרם גאון' - קריאת שמע וברכותיה: ברכו ליחיד... אמר ר' עקיבא בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע שחרית ופותח ואומר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וכל גדודי מעלה עונין אחריו עד שמגיע לברכו. כשמגיע לברכו חיה אחת יש שם ששמה ישראל וחוקק על מצחה ישראל ועליה אמר יחזקאל החיה אשר ראיתי תחת אלהי ישראל ועליה אמר דוד וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח ונושאת את הכסא ועומדת באמצע הרקיע ואומרת בקול רם ברכו את ה' המבורך, וכל גדודי מעלה עונין אחריה ברוך ה' המבורך לעולם ועד... עד שלא יגמור הדבר מפיהם, שרפי הקודש מרעישים את העולם ואומרים בקול רם וגדול, קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. עד שלא יגמור הדבר מפיהם, האופנים מתגלגלים ורועדים ומרעידים כל העולם ואומרים, ברוך כבוד ה' ממקומו. ואותה חיה, עד שנגשים כל שרי מעלה וכל טפסרים וכל גדודים וכל מחנות וכל פמליא של מעלה, אומרת לחיה ששמה ישראל, שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. הא למדת כמה גדול כח ברכו, שהוא מטכסיסי מעלה, שאפילו המלאכים משתמשים בו ומברכים לבוראם... מ"מ מסתבר ש'הא למדת וכו', הוספה היא ללשון המדרש.

ייחוס מטבע 'ברכו' למלאכים, מופיע כבר במקרא, כמבואר בפירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ט] קדיש: ובעוד שמושך בנעימה שליח ציבור 'ברכו', אומר בנחת הציבור 'יתברך וישתבח ויתפאר'... לפי שכת' 'ברכו ה' כל מלאכיו' א', 'ברכו ה' כל צבאיו' ב', 'ברכו ה' כל מעשיו' ג', אומר 'יתברך וישתבח ויתפאר'... [ל'] הללו את ה': בעת הדיבור, ממללות בקדושה, וכת' 'ברכו ה' כל מלאכיו', הם הנשלחים למטה, 'ברכו [ה'] כל צבאיו', שאין נשלחים אלא למעלה עומדים תדיר... אבל אם הוא משבח להקב"ה, אז זוכה ליקדם לה' הללויות של מלאכים: 'ברכו ה' מלאכיו' א', 'ברכו ה' כל צבאיו' ב', 'ברכו ה' כל מעשיו' ג', 'ברכי נפשי' ד', 'ברכי נפשי' ה'... [מ'] יוצר אור: ובמלאכים ג' דברים, 'ברכו מלאכיו' א', 'ברכו צבאיו' ב', 'ברכו כל מעשיו' ג'... 'כולם אהובים' א', 'כולם ברוכים' ב', 'כולם גיבורים' ג', כנגד 'ברכו ה' מלאכיו' א', 'ברכו ה' כל צבאיו' ב', 'ברכו כל מעשיו' ג'... 'להקדיש ליוצרם בנחת רוח', שיקדישו לעשות נחת רוח למלכם, שמכוונים להמתק לו השיר, זהו 'ברכו ה' כל צבאיו, משרתיו עושי רצונו'... [צ"] תפיסת התורה: 'ויתקדש'

אלא קדושת שמונה עשרה של מנחה, ולא קדושה חדשה ואחרת, וכנרמז על לשון רבינו בחיי הנ"ל, שכתב: ומי שהוא זהיר בצ' אמנים וד' קדושות ביום וכו', ר"ל שד' קדושות הם במשך יום דווקא, אך בשחרית יש ג' קדושות ולא יותר, וכ"כ להדיה הס' 'ילקוט חדש'⁴⁰: הא דכתיב 'צדקה תרומם גוי', נאמר על שם נוטריקון, צ' כנגד צ' פעמים שאומרים אמן בכל יום. ד' כנגד ד' קדושות, דהיינו אחת קודם 'לאל ברוך', ב' בשמונה עשרה, ג' 'ובא לציון', ד' במנחה. ק' כנגד מאה ברכות. ה' כנגד ה' חומשי תורה, וכו'.

מעין כן נמצא אף ב'ספר גימטריאות'⁴¹: ד' פעמים אומרים ביום "קדוש ק"ק", והם י"ב: ב'יוצר', ובסדר קדושה, וב' פעמים בעמידה. ובסידור רוקח⁴²: 'בפי' ג' תיבות, 'ובדברי' ג' תיבות, 'ובלשון' ג' תיבות, 'ובקר'ב' ג' תיבות, כנגדו ב'יוצר' בהשכמה בישיבה אומר 'קדוש קדוש קדוש' הרי ג', בסדר קדושה ק' ק' הרי ג', ובעמידה קק"ק הרי ג', במנחה קק"ק, הרי י"ב פעמים אומר קדושה⁴³ ביום...⁴⁴ י"ב פעמים אומר ביום 'קדוש', כנגד י"ב שבטים שנקראו 'קדושים תהיו', וכנגד י"ב קדושים המקיפים את כסא הכבוד, ג' בכל צד, אלו הן... כשישראל אומרים 'קדוש קדוש קדוש', הקדוש ברוך הוא יורד מכסאו וכורע ומחבק ומגפף ומנשק דמות יעקב שחקוקה על כסא הכבוד, וידיו על זרועותיו, ג' פעמים בכל יום, כשישראל אומרים 'קדוש קדוש קדוש', כדאמרינן בספר היכלות... 'בפי' א', 'ובדברי' ב', 'ובלשון' ג', 'ובקר'ב' ד', הרי ד' שבחות, כנגד ארבעה דגלים וארבע כיתות המסובבות כסא הכבוד, וארבעה פעמים אומרים 'קדוש קדוש קדוש' ביום. ובסי' 'חסידי אשכנז'⁴⁵: מצאתי פירוש אחר לקדוש, בספר ישעיה ו' פעמים 'קדוש ישראל'⁴⁶, כנגד ו' קדושות שאומרים ישראל כל ימי השבוע, שהרי בששת ימי המעשה אומרים בתפילת 'יוצר' אחת, ואחר ג' ברכות של י"ח אחת, ובסדר קדושה אחת, ואחת בתפילת המנחה. בשבת בשחרית ב'יוצר אור' אחת, ושתיים בשני תפילות, ושתיים בתפילת המנחה, ו'סדר קדושה' שאחר תפילת מעריב, הרי ו' בשבת וכ"ד בחול, הרי כאן ל'...

א' 'הקדוש' ב' 'יתקדש' ג', הרי ג' פעמים לשון קדושה ב'על הכל יתגדל', כנגד ג' כיתות שאומרות 'קק"ק', וכן 'ברכו מלאכיו' א' 'ברכו צבאיו' ב' 'ברכו כל מעשיו' ג', הרי ג'...

⁴⁰ לרבי ישראל מבלזץ, לובלין ת"ח, תשובה תפילה וקריאת שמע תענית.

⁴¹ לרבי יהודה החסיד, עניינים שונים סימן קצ"א.

⁴² [פ"ח] נשמת כל חי.

⁴³ קדוש.

⁴⁴ וז"ל: לכך י"ב תיבות בפסוק 'נופת תטופנה שפתותיך כלה', ונדרש במדרש חזית על קדושה, לכך יסד רבנא משולם ב'אפיך ירנן' 'נופת חיכך זבד קדושה לכלל'.

⁴⁵ עמוד קע"ז, ע"ש. סידור זה הינו מיוחס לרבי אפרים מבונא באתר 'מרחב', כ"י מינכן 393, הזהה לכ"י אוקספורד 649.

⁴⁶ לא ברור, שהרי יש בס' ישעיה כ"ה פעמים 'קדוש ישראל'. וע"ע 'בעל הטורים' פרשת כי תבוא: 'קדש'. חסר וי"ו... וכן ו' פעמים 'קדוש ישראל' בקרייה: ובפירושי סידור התפילה לרוקח [כ"ז] אשרי: שהרי לא תמצא כי אם ג' 'אשרי'... וכנגד ג' 'קדוש ישראל' בתהילים... [צ"ה] קדושה שחרית של שבת: אבל מן 'נעריצך' עד 'כבודו', אם תאמר "וכן כתוב", יהיו לך כ"ח תיבות, כנגד כ"ח 'קדוש ישראל', כ"ד בישיבה, ג' בתילים, א' במלכים, ואם לא תאמר 'וכן כתוב', כי אם 'ככתוב', יהיו כ"ז, כנגד אל תחשוב א' במלכים.

מאיך, בספר 'סודי רזי' ⁴⁷ כתב: ואומר 'קדוש קדוש קדוש' ג' פעמים, כנגד 'כי ה' הוא האלקים בשמים ממעל' א', 'ועל הארץ מתחת' ב', 'ואין עוד' באויר, ג'. הרי ג' יחודין, כנגדן אנו אומרים 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד' בברכות קודם 'איזהו מקומן', וקריאת שמע בבוקר, וכן בערב... כנגדם בהשכמה אומרים ג' פעמים 'קדוש קדוש קדוש', א' ביוצר וא' בעמידה וא' בסדר קדושה, לומר קדושת כבודו מראה בשמים ובאוויר ובארץ. וכן ג' תפילות מתפללים ביום. ע"כ. אך כאן הדגיש 'בהשכמה'.

ובסי' ראב"ן ⁴⁸: ונרא' לי, שאילו ג' קדושות שאנו אומ', בתפילת יוצר, ובעמידה, וסדר קדושה, כנגד ג' פעמי' קדושה שאומ' למעלה תיקנום, ואומ' קדיש שלישי ונפטרינן. וגם יש לומר' כנגד שלוש תיקנום, דאמר ר' חננאל אמר רב ⁴⁹ שלוש כיתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום, אחת אומרת 'קדוש', ואחת אומרת 'ק' ק' ק' וג', כנגד אילו קדושות תיקנום. ולהכי נמי תיקנו לאומרו שחרית, שהמלאכי' בשחר הם אומ', דכת' 'ויאמר שלחני כי עלה השחר'... גם בזה הוא מדגיש שחרית.

השמות והכינויים לקדושות

מ"מ מתברר שקדושות ממש אינם אלא שלש, שנתכנו בכמה כינויים;

1. קדושה הראשונה נקראת 'קדושת יוצר' ⁵⁰, 'קדושה של מיושב' ⁵¹, 'קדושה דאופנים' ⁵², או 'קדושת בשפה ברורה' ⁵³.

⁴⁷ חלק א' אות ז'.

⁴⁸ הנדפס ע"ש רבי שלמה גרמייזא, עמוד קכ"א. עי' גרוסמן 'חכמי אשכנז', עמ' 346-348, תא שמע, 'מחזור ויטרי', עמ' 81 הערה 2, הנ"ל, כנסת מחקרים א' עמ' 63, הערה 3.

אף בסידור ראב"ן הנדפס בגנוזות ג', עמ' ע"ו, מופיע בשינויים מעטים: נראה לי שאילו ג' קדושות שאנו אומרים, בתפילת יוצר, ובעמידה, ובסדר קדושה, כנגד ג' קדושות שאומ' למעלה תקנום, ואומ' קדיש שלישי ונפטרינן, וגם יש לומר כנגד ג' כתות תקנום, דא' רב חננאל אמ' רב, שלש כיתות של מלאכי השרת אומרי' שירה בכל יום, אחת אומרת 'קדוש', ואחת אומרת 'קדוש קדוש', ואחת אומרת קדו' קדו' קדוש, וכנגד אילו ג' קדושות תיקנום, ולהכי נמי תיקנום לאומרם בשחרית, שהמלאכים בשחר הם אומרים, דכת' 'ויאמר שלחני כי עלה השחר'...

⁴⁹ חולין צ"א ב'.

⁵⁰ או: 'קדושת היוצר', 'קדושה של יוצר', 'קדושה דיוצר', וכיו"ב. מסכת סופרים פרק ט"ז, וכ"ה בראשונים רבים.

⁵¹ חידושי הרא"ה לברכות פרק ה', ספר ה'מחכים', ספר המנהיג - דיני תפילה, אורחות חיים חלק א' - דין קדושה מיושב, ספר כלבו סימן ח', ספר תשב"ץ קטן סימן רכ"ב, שו"ת הרשב"א חלק ה' סימן ט', שו"ת תשב"ץ חלק ג' סימן ס"ז, שו"ת מהרי"ל החדשות סימן ט"ז, ועוד, ועי' שו"ת הר"י מיגאש סימן קל"א, תשובות הרמב"ם - בלאו ב' רס"ב, ובשו"ת הרמ"ע מפאנו סימן ק"ב.

⁵² ספר 'האגור' הלכות נשיאת כפים סימן קע"ט, ועוד.

⁵³ 'ספר המוסר' הנ"ל, ועוד.

2. השנייה היא 'קדושה של תפילת י"ח'⁵⁴, 'קדושה של עמידה'⁵⁵, 'קדושה של מעומד'⁵⁶, או 'קדושת נקדישך'⁵⁷.

3. השלישית 'קדושה דסידרא'⁵⁸, 'קדישא דסידרא'⁵⁹, 'סידרא דקדושה'⁶⁰, 'סידרא'⁶¹, 'סדר קדושה'⁶², 'סדר יומא'⁶³, 'סדר היום'⁶⁴, 'קדושת ובא לציון גואלי'⁶⁵, או 'קדושת ומקבלין דין מן דין'⁶⁶.

הבדלים מספר מצאנו בין הקדושות, בנוסח, במנהג ובהלכה, וכבר דנו הראשונים בכמה מהם. אחת מהקושיות היא אשר 'קדושה' של שמ"ע הרי היא מורכבת מפסוק 'קדוש קדוש קדוש י' צבאות מלא

⁵⁴ או: 'קדושת תפילה', 'קדושת התפילה'. תשובות הרמב"ם, מהדו' בלאו, ב' רי"ט. ס' 'מעשה רקח' בשם רבי אברהם בן הרמב"ם, ונציה תק"ב, א' א'. רבינו ירוחם - תולדות אדם וחווה, נתיב ג' חלק ג', ועוד.

⁵⁵ מסכת סופרים פרק ט"ז, ועוד.

⁵⁶ ספר ה'מחכים', ספר המנהיג - דיני תפילה, ספר כלבו סימן י"ד, ספר תשב"ץ קטן סימן רכ"ב, שו"ת הרשב"א חלק ה' סימן ט', ספר אבודרהם - ברכות קריאת שמע ובנפילת אפים אשרי למנצח ובא לציון, שו"ת תשב"ץ חלק ג' סימן ס"ז, 'יחוסי תנאים ואמוראים' - יונתן בן עוזיאל, ספר 'ליקוטי הפרדס' מיוחס לרש"י - פרשת עשר תעשר.

⁵⁷ או: 'קדושה של נקדישך'. רבינו יונה על הרי"ף ברכות י"ג א', ספר אבודרהם ברכות קריאת שמע. ע"ע ספר המנהיג דיני תפילה, ובראבי"ה חלק א' - מסכת ברכות סימן ב', ושם סימן ס"ו, ע"פ גרסתם במס' סופרים.

⁵⁸ סוטה מ"ט א'. ב'פירוש רבי אליהו מלונדריש ופסקיו', ע' ל"ד, גריס שם בגמרא: 'קדושה דבי סידרא'.

⁵⁹ זו הייתה נוסחתם בגמ' סוטה הנ"ל. פסקי ריא"ז סוטה פרק ט' הלכה ב', ספר המנהיג הלכות שבת, שם בהלכות מגילה, ספר שבלי הלקט ענין תפילה סימן מ"ד, תניא רבתי, סדר חיבור ברכות, סי' 'קמחא דאבישונא' עמוד 460 ע"ש, פי' ריבב"ן ע"מ פסחים בקובץ 'תלפיות' ו' עמ' 588, ועי' סי' ראב"ן, הנדפס ע"ש רבי שלמה ורמיזא, עמוד קכ"א, ובס' 'אהל דוד' לונדון תרצ"ב ב' עמ' 897. מסתבר מכ"ז שבמסורת איטליה כן נקרא בפרט.

⁶⁰ או: 'סידרא דקדושה'. זו הייתה נוסחתם בגמ' סוטה הנ"ל. תוספות הרא"ש ברכות ג' א', שו"ת הרשב"א חלק א' סימן קנ"ח, ומשם לספר 'אהל מועד' שער התפילה דרך ד', ספר 'אבודרהם' נפילת אפים אשרי למנצח ובא לציון, טור אורח חיים סימן נ"ו, ומשם לספר 'אבודרהם' הקדיש ופירוש.

⁶¹ 'סדר רב עמרם גאון' מהדורת גולדשמידט עמ' ק"ד, ע"ש, ספר אור זרוע חלק ב' - הלכות מוצאי שבת סימן צ', שם בהלכות ראש חודש סימן תנ"ד, ושם חלק ג' פסקי בבא מציעא סימן קל"ב, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג סימן י"ג, פי' ריבב"ן הנ"ל בהערה 31, והכול ע"פ ירושלמי פ"ק דתענית ופ' מקום שנהגו, ספר העיטור שער א' - הלכות תפילין, ע"ש. ע"ע בראשונים מעין הלשון הזה, ע"פ פסיקתא רבתי פיסקא כ"ג - י' הדברות פ' תליתאה.

⁶² הוא 'סידרא דקדושה' בלה"ק, וכ"ה ברש"י שם, ובגאונים ובראשונים רבים, ועי' קובץ 'סיני' ק"ט עמוד קפ"ג.

⁶³ או: 'קדושת סדר יומא'. סידור רבי שלמה ברבי נתן, עמ' י"ז. ס' 'מעשה רקח' בשם רבי אברהם בן הרמב"ם, ונציה תק"ב, א' א'.

⁶⁴ רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ט', ועוד.

⁶⁵ או 'קדושה של ובא לציון'. מחזור ויטרי סי' קצ"ט, וסי' רנ"ב בנדפס מחדש וסי' שנ"ה, ובסידור רש"י סי' ש"ל, רבינו יונה על הרי"ף ברכות י"ג א', הר"ן על הרי"ף מגילה י"ג ב', ה'מחכים', המנהיג הל' שבת, ספר אהל מועד - שער התפילה דרך ד', אורחות חיים חלק א' - דין קדושה מיושב, ספר כלבו סימן ח', ספר אבודרהם - נפילת אפים אשרי למנצח ובא לציון, שו"ת תשב"ץ חלק ב' סימן י"ב, רבינו מנוח פ"ט מתפילה, ועוד.

⁶⁶ 'ספר המוסר' הנ"ל.

כל הארץ כבודו, 'ברוך כבוד השם ממקומו', ו'ימלוך י' לעולם אלוהיך ציון לדור ודור הללויה', וב'קדושה דסידרא' אומרים 'י' ימלוך לעולם ועד', תחת הפסוק 'ימלוך י' הנ"ל. מלבד הצורך להסביר שינוי פסוקי המלכות שבין הקדושות, קשה הדבר, שלכאורה ה'קדושה' הראשונה, היא 'קדושת יוצר', אין נזכרת 'מלכות' כלל בה, ומאי שנא 'קדושה' הזו משתי ה'קדושות' האחרות.

כאן נוגעים בשאלה מהותית לגבי התפקיד של פסוקי 'מלכות' ב'קדושות'⁶⁷. עיקר דיון הזה נפקא מינה למעשה ביחס לפסוק 'ימלוך' בקדושת העמידה, אך בבחינה העקרונית אף ב'קדושת היוצר'

---

⁶⁷ אפשר ששורש שאלה הזו הוא בגמ' ברכות מ' ב': גופא, אמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם - אינה ברכה. ורבי יוחנן אמר: כל ברכה שאין בה מלכות - אינה ברכה... וע"ש עוד דף י"ב א', מ"ט א', מאחר שכל ברכה היא מקצת קדושה, וכבמקרא של 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ובל' 'של"ה' שער האותיות אות אל"ף - אמת ואמונה: וכל הברכות תלויות בקדושה... וא"כ 'ברוך' כנגד 'ברוך כבוד', הזכרת השם כנגד 'קדוש קדוש קדוש י' צבאות' שהיא קדושת השם, מלכות כנגד מלכות.

ועוד, כי המחייב של 'מלכות', מצד הזכרת שם שמיים הוא, ולא דווקא בברכה, וכמבואר בספר 'הרוקח', המשך הלכות ברכות סימן שס"ג, בשם רבינו יב"ק בר מאיר, בעל 'יחוסי תנאים ואמוראים': וכמה פסוקים של שם ד' אותיות סמוכים למלכות; 'ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד', 'והיה ה' למלך', 'ה' מלך עולם ועד', 'מי הוא מלך הכבוד, ה' עזוז וגבור', ואומר 'ה' צבאות הוא מלך הכבוד', לכך כשהיה כהן גדול מזכיר את השם הנכבד והנורא, הכהנים והעם משתחווים וכורעים ונופלים על פניהם ואומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. הילכך צריך לרבי יוחנן מלכות...

אולי כך תובן המחלוקת שבין בני א"י ובני בבלי לגבי אמירת 'שמע ישראל' בקדושה, וכידוע מדברי פרקיו בן באבוי, לפי ש'שמע ישראל' הוא מלכות כמבואר בר"ה ל"ב א', אשר ע"כ בא"י שכל מנהגיהם אליבא דרבי יוחנן, הוא אבי התלמוד הירושלמי, שילבו מלכות של 'שמע' בתוך קדושתם, ואילו בבבלי שנהגו ע"פ רב אבי הבבלי, לא צירפו מלכות של 'שמע' לקדושתם, ועי' גנזי שכטר ב' עמ' 525.

במקום אחר ביארנו מנהג א"י להזכיר מלכות אף בחותמי הברכות, מלבד המלכות שבפתחי הברכות, והרוקח בסי' שס"ג עוד כותב בפירושו שכ"ה לרבי יוחנן. לדבריו, מנהגינו לפתוח במלכות ולא לחתום בה, הוא ע"פ רב. כ"ז ניחא לדברינו הנ"ל, שבא"י נהגו כרבי יוחנן, אך בבבלי כרב.

אך א"כ יקשה מהפסוק 'ימלוך', ולכאורה הכול נהגו בו, ולא חלקו עליו בבבלי, ויש ליישב כי 'ימלוך' יכול להתבאר כחתימה וסיום בעלמא, ע"ד המצוי במקומות אחרים, אך קריאת 'שמע' באמצע אינו אלא קבלת עול מלכות שמיים. ועוד קשה, מהנוסח בתלמוד ירושלמי גופו, מסכת ברכות פרק ט': רבי זעירא ורבי יהודה בשם רב, כל ברכה שאין עמה מלכות אינה ברכה... וב'ברכי יוסף' אורח חיים סימן קפ"ח: גם הרא"ש פרק הרואה כתב... ומייתי מ"ש בירושלמי שם ר' זירא ורב יהודה כל ברכה שאין בה מלכות וכו'... ובנסחת הירושלמי הזו שהביא הרא"ש ניחא מאי דקשה לפי נסח הירושלמי דקמן... דמחלפא שיטתיה דרב, דבבבלי... אמר רב כל ברכה שאין בה הזכרת השם... ואלו בירושלמי קאמר משמיה דרב, כל ברכה שאין עמה מלכות... ולנסחת הרא"ש לא קשיא... ע"כ.

לגבי הנוסח בירושלמי, יש לעיין גם בספר 'אבודרהם' ברכת המצות ומשפטיהם, תוספות הרא"ש ברכות נ"ד א', הרב ניסים גאון ברכות י"ב א', ראבי"ה חלק א' - מסכת ברכות סימן קי"ד, 'תורת האדם' שער הסוף - ענין הרפואה, 'חידושי הרשב"א' ברכות נ"ד א', ספר 'הפרדס' (נביו) שער 'תקון הברכות', 'אורחות חיים' חלק א' הלכות ברכות, פי' רבי אליהו מלונדריש עמוד קי"ט, רשב"ץ ברכות נ"ד א', 'מדרש תהלים' מזמור ט"ז, 'ילקוט שמעוני' תהלים פרק ט"ז, שם מכירי, תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי אורח חיים סימן ט', ספר 'השולחן' הלכות סעודה שער ג', ועיין ס' 'ברכות שנשתקעו', ירושלים תשס"ד, עמ' י"ט, תשובות רב נטרונאי גאון, עמוד 107.

וע"ע 'ברכות שנשתקעו' עמ' י"ח הערה 34: העיר י' דירנבורג... כי 'מלכות' היא התנגדות לממשל הרומי, ולכן דוקא רבי יוחנן הארץ ישראלי הקפיד עליה. ומעניין שאכן לא מצאנו 'מלכות' נוהגת בברכות לפני תקופה זו. ואילו כל הברכות שמצאנו במקרא ותקופת בית שני שצוינו לעיל, יש בהן איזו שהיא הזכרת ה'...

ו'קדושה דסידרא' קיימת שאלה הזאת, וגם בהם ישנם נ"מ מסוימים להלכה, והקדושות משליכות ומלמדות אחת על חברתה, וכפי שיבואר בזה.

נפקא מינה

הדיון לגבי 'ימלוך' באם מעיקר קדושה הוא א"ל, עסקו בו הפוסקים לעניין הפסק באמצע ק"ש וברכותיה, וכמבואר בשולחן ערוך⁶⁸: לקדיש ולקדושה ולברכו, מפסיק אפילו באמצע הפסוק, וכן למודים, אבל לא יאמר אלא תיבת 'מודים' בלבד... ובמגן אברהם: ובקדושה יאמר רק 'קדוש' ו'ברוך' ולא 'ימלוך' [כ"ז בל"ח], ובהגהת י"נ משמע שעונין גם 'ימלוך', שזה שייך לקדושה... אך למעשה נמצא בתלמוד ובפוסקים נ"מ נוספים בשאלה הזאת, ובכלל הגדרת תחומי הקדושה.

הגמרא בברכות⁶⁹ או': אמר רב הונא: הנכנס לבית הכנסת ומצא צבור שמתפללין, אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור למודים - יתפלל, ואם לאו - אל יתפלל; רבי יהושע בן לוי אמר: אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח צבור לקדושה - יתפלל, ואם לאו - אל יתפלל. במאי קא מפלגי? מר סבר: יחיד אומר קדושה; ומר סבר: אין יחיד אומר קדושה. וכן אמר רב אדא בר אבהו: מנין שאין היחיד אומר קדושה - שנאמר: ונקדשתי בתוך בני ישראל - כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה...

ההלכה היא שאין היחיד אומר קדושה, וכהכרעת כל הפוסקים. מעתה נ"מ משמעותית אם דבר בכלל קדושה הוא א"ל, לגבי יחיד, וכן הרחיבו והאריכו פוסקים רבים, לעניין קדושת יוצר וקדושה דסידרא, במחלוקת רבתית, אם נאמרים ביחיד א"ל. אך לכאורה, היא לא שייכת כ"כ לגבי 'ימלוך' לבדו.

עכ"פ להלכה נפסק כבשולחן ערוך אורח חיים סימן רי"ד: כל ברכה שאין בה הזכרת שם ומלכות, אינה ברכה... ועיין.

⁶⁸ אורח חיים סימן ס"ו סעיף ג'. נ"מ נוספת אפשר ע"פ 'חוקת התורה', המיוחס לרבי יהודה בן הרא"ש, עמוד קצ"ג: עוד אומר, כיון דכל פסוק ופסוק מקדושה הוא ענין בפני עצמו, מותר להשיב בו מפני הכבוד, ולשאל מפני היראה, דומיא קריאת שמע, ודוקא בקדושת מיושב, אבל בקדושה דמעומד לא, דלא גרע מי"ח, כיון ששם נתקן, דאמרינן דאפילו המלך שואל בשלומו, לא ישיבנו. ובמ"ב סי' קכה ס"ק ח': כתב הפמ"ג, אם התחיל קדושה, ובאמצע שמע קדיש, מסתברא דלא יפסיק לענות איש"ר, אלא גומר 'קדוש' ג"פ עד 'כבוד', ואם שומע אז, יאמר איש"ר:

ובבית יוסף אורח חיים סימן קכ"ה: כתב רבינו הגדול מהר"י אבוהב ז"ל נהגו בכל מקומות ישראל שאין מדברים באמצע הקדושה, ונראה הטעם, מצד מה שכתב במסכת דרך ארץ זוטא, רב חמא בר חנינא אשכחיה לאליהו, ועמו גמלים טעונים, א"ל, מה הגמלים הללו טעונים, א"ל, אף ורוגז למי שמספר בין קדושה לקדושה, בין 'קדוש' ל'ברוך', בין 'יהא שמיה רבא' ל'יתברך', ובין כל ברכה, וכל המדבר בהם, עליו הכתוב אומר 'ולא אותי קראת יעקב': ובדרכי משה, ובפירושי סידור תפילה לרוקח [מ"ז] אתה קדוש: ובתשובת הגאונים איכא, כיון שהתחיל 'נקדש', אסור לספר עד שמסיים 'האל הקדוש'. ובסי' 'חסידי אשכנז' עמ' ק"ז.

ע"ע 'המנהיג' דיני תפילה: 'שבלי הלקט' ענין תפילה סי' ח', ט"ז, כ', 'אור זרוע' חלק א' - הלכות תפילה סימן ק"ב, דרשות מהר"ח אור זרוע סימן כ"ח, 'כד הקמח' קדושה, ושם תפלה, 'ערכי תנאים ואמוראים' - יהודה תלמיד ר' יוחנן, 'חרדים' מצוות לא תעשה מדברי קבלה ומדברי סופרים פרק ד', וי"ג בין קדיש לברוך, בנ"א: בין קדיש לברכו, ועיין תשובות הגאונים החדשות - עמנואל סי' ל"ג, נ"ב, 'על הכל' סימן ו': וכן איתא בירו'. בטיט"י - שם אדם - נשתתק באופנייה, [אדם] ששמו 'בטיט"י', אשתתק בין 'קדוש' ל'ברוך'...

⁶⁹ כ"א ב'.

ועוד נ"מ לפי המפורש בשולחן ערוך⁷⁰: יש לכוין בעניית הקדיש... ולענות אותו בקול רם, ולהשתדל לרוץ כדי לשמוע קדיש. הגה: ויש לעמוד כשעונין קדיש וכל דבר שבקדושה. ומי שבא לבהכ"נ ושומע הקהל עונין קדיש, עונה עמהם...

מכאן נלמד הלכות רבות שבדברי קדושה, וכגון העמידה, הענייה ובקול רם. דבר שאינו מוגדר כקדושה, נאמר גם בישיבה, וא"צ ענייה לש"ץ רק אמירה בעלמא, וא"צ קול רם.

מאידך, כתוב בשולחן ערוך⁷¹: י"א שהקדושה שביוצר, יחיד אומרה, לפי שאינה אלא סיפור דברים. וי"א שיחיד מדלגה, ואינה נאמרת אלא בציבור. ויש לחוש לדבריהם, וליזהר שיחיד יאמרנה בניגון וטעמים כקורא בתורה. הגה: וכבר פשט המנהג כסברא ראשונה, ויחיד אומר אותה. וכשעונין קדושה זאת, אומרים אותה בקול רם. ע"כ. לכאורה, ההוראות שיחיד אומר אותה ובקול רם תרתי דסתרי הם. מכאן היה נראה שקול רם אינו דווקא קשור בקדושה⁷², ומ"מ מסתבר שגם קדושה מחייבת ענית קול רם, ונ"מ בהעדר סיבה אחרת שמחייבת קול רם.

קול רם

דבר זה נמצא מפורש בספר יראים⁷³: וקדושה שאנו חייבים לומר בקול רם, מתוך שהוא קילוס מלאכים וחביב בפני הבריות, נגרסת בפי הכל... גם בס' אור זרוע⁷⁴: ותקנו נמי לומר קדושה בנעימות ובקול רם, דאמר רבי [ישמעאל], שמעתי נעימת קול מפי הגבורה שאומרת, משביע אני עליכם יורדי מרכבה, שתאמרו לבני שישיאו עיניהם למרום בשעה שאומרים 'קק"ק', ואין לי הנאה בעולמי אלא אותה שעה בשעה שעניהם נושאות לעיני, והבל יוצא מפיהם, טורד ועולה לפני כריח נחוח, ותגידו לבני חיבה שאני מראה ליעקב אביהם בשעה שאומרים ג"פ 'קק"ק' אני נופל ג"פ על דמות פני יעקב היושב בחיקי ומנשקו ג"פ, כנגד ג"פ שאומרים 'קק"ק'...

הטעם למנהג זה נוכל להבין ע"פ המפורש מינה ובה בנוסח הקדושה: אז בקול רעש גדול, אדיר וחזק משמיעים בקול, מתנשאים לעומת שרפים, לעומתם ברוך יאמרו: ברוך כבוד י"י ממקומו: והמקור בכתוב⁷⁵: וַתִּשָּׂא אֱלֹהִים רוּחַ, וַאֲשָׁמַע אַחֲרֵי קוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל, בְּרוּךְ כְּבוֹד יְיָ מִמְּקוֹמוֹ: גם בפסוק הראשון נאמר⁷⁶: וְקָרָא זֶה אֵל זֶה וְאָמַר, קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ יְיָ צְבָאוֹת, מְלֵא כָּל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ: וַיִּנְעוּ אַמּוֹת הַסָּפִים מִקּוֹל

⁷⁰ אורח חיים סימן נ"ו סעיף א'.

⁷¹ אורח חיים סימן נ"ט סעיף ג'.

⁷² וע"ד הכתוב שם בערוך השולחן: וכתב רבינו הרמ"א, וכשעונין קדושה זאת, אומרים אותה בקול רם, עכ"ל, כלומר, דאע"ג דהוי סיפור דברים, מ"מ אומרים בקול רם.

⁷³ סימן רס"ח.

⁷⁴ חלק ב' - הלכות שבת סימן מ"ב ה'.

⁷⁵ יחזקאל פרק ג' י"ב.

⁷⁶ ישעיהו פרק ו'.

הקורא, והבית ימלא עֲשָׂן: רד"ק: ואמר, כי הקול אשר שמע במראה הנבואה, שהיה קורא זה אל זה ואמר 'קדוש קדוש', אותו הקול היה גדול, עד שנעו וזעו אמות הסיפים ממנו⁷⁷...

גם בנוסח ההיכלות⁷⁸ שהעתיקו הראשונים, מצינו העניין מפורש, ע"ד המובא בסידור רוקח: 'ברכו את ד' המבורך'⁷⁹ אומר שליח ציבור במשך, לפי שבכל בקר עומדת חיה אחת, ושמה ישראל, ועולה על השרפים, וצועקת בקול גדול, ובמצחה חקוק ישראל... ומלאך אחד עומד באמצע הרקיע, ואומר בקול רם בנעימה 'ברכו את ה' המבורך', וכל מלאכי השרת עונים 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', 'ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד', 'שמע ישראל ה' וגו', 'קק"ק'... וקול של ישראל המלאך נשמע בכל ז' רקיעים...

ועוד מצינו בסידור רוקח: 'נעריצך ונקדישך'⁸⁰, יזהר החזן שאומ' 'נעריצך'... וגם כשיגביה קולו ויסלסל בסילסול נעים, שלא יעשה כדי שישמעו קולו שהוא נעים, או שיוזע לסלסל ולהפך ולהגביה ולהנמיך קולו... כל שכן [לפני] מלך הכבוד ברוך הוא, מקדישו בקול רם, בקול נעים, בקול מורא, בסילסול נועם... 'אז בקול רעש גדול אדיר וחזק משמיעים קול', פירוש, אז כשאומרים 'קק"ק' בקול רעש השרפים, באימה גדולה בזיע ברתת, באים מלאכי רעש ואומ' 'ברוך', דכת' 'ותשאני רוח, ואשמע אחרי קול רעש גדול, ברוך כבוד ה' ממקומו, וקול כנפי החיות משיקות אשה אל אחותה, וקול האופנים לעומתם, וקול רעש גדול', 'ואשמע אחרי קול רעש גדול', מתרגמי' 'ושמעית בתריי קל זיע סגיא דמשבחין ואמרין, בריך יקרא' וכול'. בספר היכלות⁸¹, נהרי שמחה, נהרי ששון, נהרי גילה, נהרי רצון, נהרי אהבה, נהרי ריעות, משתפכין ויוצאין מלפני כסא הכבוד, ומתגברין והולכין בשערי נתיבות [ערבות] רקיע, מקול ניגון כינורות חיותיו, מקול רינת תופי אופניו, ומקול זימרת צלצל כרובים, מתגבר קול ויוצא ברעש גדול בקדושה, בשעה שישראל אומר' לפניו 'קק"ק', כקול ימים, כרעש נהרות, כגלי תרשיש שרוח דרומית טורד בהם, כקול שירה של כסא הכבוד, שמזכיר ומשבח למלך מפואר המון קולות ורעש גדול הרבה יהיו עוזבין בו קולות בכסא הכבוד לעוזרו ולחזקו כשהוא מזכירו ומקלסו לאביר ישראל, כדבר שנאמר 'קק"ק', [ברוכים] לשמים ולארץ יורדי מרכבה וכו'. וכת' 'ואשמע את קול כנפיהם, כקול מים רבים, כקול שדי בלכתם, קול המולה כקול מחנה, בעמדם תרפינה כנפיהם, ויהי קול מעל לרקיע אשר על ראשם', 'ואשמע את קול כנפיהם', ומתרגמי' 'ושמעית קל גדפיהון, כקל מין סגיאין, כקלא מן קדם ה' שדי במהכון, [קל] מילוליהון כד מודן ומברכין ריבוניהון קיימא מלך עלמייא, כקל משרייטא מלאכי מרומא, במקמיהון משתקן גדפיהון מן קדם דבורא', 'ויהי קול' 'ובזמן

⁷⁷ ובספר השם: ולא היה יוצא הדיבור חוץ למשכן, ולא חוץ מן הבית, ואף על פי שבכח גבוה, שנאמר 'וינועו אמות הסיפים מקול הקורא'... ובספר 'סודי רז"י' חלק א': ואח"כ קול כרוז ברעש יוצא לחיצונים, כמו 'וינועו אמות הסיפים מקול הקורא', ותרגומו 'וזעו אילות סיפי היכלא מקל מילולא'...

⁷⁸ בתי מדרשות חלק א', פרקי היכלות פרק ל"א.

⁷⁹ [ל"ט] קדיש. ע"ע בסדר רב עמרם גאון קריאת שמע וברכותיה. ועוד כתב בפירושי סידור התפילה לרוקח [ט'] 'לפיכך אנו חייבים': מיד המלאך הנקרא 'המון' צועק בקול גדול, שנאמר: 'מקול המון נדדו', וכולן אומרים לאותה חיה ששמה 'ישראל', 'שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד', והיא עונה עם המלאכים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'...

⁸⁰ [צ"ה] קדושה שחרית של שבת.

⁸¹ בתי מדרשות חלק א' פרקי היכלות פרק י'.

דהוי רעוא קדמוהי לאשמעא דבורא לעבדוהי נביאי דישראל הוי קלא, ומשתמע מעילויא רקיעא [וכו'] מעל רישיהון, במיקמהון משתקן גפיהון מן קדם דבורא, זהו 'חשמל' חש ממלל, 'החשמלה', זהו 'דממה וקול אשמע', 'קול דממה דקה' להפך. אז בשעה שישראל מקדישין 'קק"ק' למטה, 'ברון יחד כוכבי בקר', 'רוממו ה' אלהינו', כשישראל מרוממין ומקדישין בכוונת לבם, א-ל נערץ בסוד קדושים רבה, והכתר עולה למעלה על ראש הכבוד, מיד כל חיילי ערבות מורידין כתריהן על קרקע ערבות, ויריעו כל בני אלהים, והשתחוו להדום רגליו, ואוחזין חלחלה ונורא על כל סביביו, ומיד רעש גדול לפניו, כי לפניו המוני המוני כיתות שרפים, זה קורא וזה עונה, וזה קורא ואומר 'קק"ק', ומיד האופנים מתרעשים, והגלגלים מגלגלים, והכרובים מצלצלים, והחיות למטה מרקדות ומרעישות ודאות⁸² וקול רעש בשמים, ואומ' כולם, בכל מקום שהשכינה היא 'ברוך כבוד ה' ממקומו', באשר הוא שם... ואומ' הקהל⁸³ בקול רם בנעימה קול אחד 'על הכל יתגדל' בכוונה, שיש בו קדושות כמו ב'קק"ק'... כל הירא את בוראו יאמר בקול רם בכוונה 'על הכל יתגדל', שיש בו שבח ותפילה מן המרכבה.

וז"ל בספר סודי רז"י⁸⁴: ועוד 'מקול הקורא', ללמוד לבני אדם להרים קול כדי שיכוונו לבם, ועוד להודיענו הכבוד רם ונשא ורחוק מהם, כאדם שצועק כדי שיטה העליון אזנו, וגם כדי שישוו קול אחד, כדוגמת 'ויהי כאחד למחצצרים ולמשוררים, להשמיע קול אחד, להלל ולהודות לה'...

וכ"כ במחזור ויטרי⁸⁵: ועונין כולם כאחד בקול רם 'קדוש' ו'ברוך' ו'ימלוך': 'קדוש קדוש קדוש יי' צבאות, מלא כל הארץ כבודו'. לעומתם 'ברוך' יאמרו: 'ברוך כבוד יי' ממקומו'. ובדברי קדשך כתוב לאמר: 'ימלוך יי' לעולם, אלהיך ציון לדור ודור הללויה'.

הרחבת דין הזה נמצא בספר ר' חיים פלטיאל⁸⁶: 'וענו כל העם'. בכולהו כת' 'ואמר' וכאן כתיב 'וענו', ונראה משום דהוי יחוד השם, וצריך בקול רם לענות, והכי אשכחן בכל דוכתין דאיכא קידוש השם, צריך בקול רם לענות⁸⁷, ומשום הכי ביום הכיפורים ור"ה רגילין להרים קול ב'עלינו לשבח', אף על גב

⁸² וְדָאוּת.

⁸³ [צ"ו] תפיסת התורה.

⁸⁴ חלק א' אות ש'. בסיום דבריו ז"ל: להשמיע קול אחד להלל ולהודות ס"ת 'על דלת', שצריך להשמיע קול כשקורא 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד' על הדל"ת ישמיע קול כאחד, 'אחד' רמז לקרוא 'שמע' בערבית ובבקר.

⁸⁵ סימן פ"ט, ע"ש בשינויי נוסחאות.

⁸⁶ דברים פרק כ"ז ט"ו.

⁸⁷ וז"ל בפרשת בא, מל' הרמב"ן שם: וכוונת רוממות הקול בתפילתו, וכוונת בתי כנסיות, וזכות תפילת הרבים, שיהיה לבני אדם מקום שיתקבצו שם, ויודו לאל שבראם [והמציאם], ויפרסמו זה ויאמרו לפניך 'בריותיך אנחנו', וזהו כוונ' כמו [במה] שאחז"ל 'ויקראו אל האלהים בחזקה', 'מכאן [אתה] למד שהתפילה צריכה קול, [חציפ'] נצח לבישא'. ע"כ.

כך בגמרא שבת קי"ט ב': כל העונה 'אמן', יהא שמיה רבא מברך בכל כחו - קורעין לו גזר דינו... כל העונה 'אמן' בכל כחו - פותחין לו שערי גן עדן... תוספות: כל העונה 'אמן' יהא שמיה רבא בכל כחו - פי' בכל כוונתו, וכן פירש רש"י, ור"י אומר דיש בפסיקתא במעשה דר' ישמעאל בן אלישע דקאמר התם, כשישראל נכנסים לבתי כנסיות ואומרים 'יהא שמיה רבא מברך' בקול רם, מבטלים גזירות קשות.

דאמרינן 'המגביה קולו בתפילתו, הרי זה מגסי הרוח', וכן גבי אליהו 'וירא כל העם וירונו', וכן נוהגין בצרפת.

מוצא לשונו בספר הרוקח⁸⁸: מצאתי הא דאמרינן בקול רם ביום הכסה וביום הכפורים 'הוא אלהינו'. נראה משום דכתיב גבי 'ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה', 'וענו כל העם אמן', לשון ענייה בקול רם גבי ייחוד, אבל בכולהו⁸⁹ 'ארור' כתיב 'ואמר כל העם'. ע"כ. ובשיירי כנסת הגדולה⁹⁰: 'ודברים אלה לנוהגים לומר 'עליו לשבח' בלחש, אבל אנו מנהגינו לאמרו אף בכל השנה בקול רם. ונראה שמפני זה נתפשט המנהג לומר בראש השנה ויום הכיפורים, כל הקהל עם הש"צ 'עלינו לשבח' בקול רם יותר משאר התפלה, ובניגון קצת. ובספר המנהגים⁹¹: 'ורגילין לאומרו בקול רם, לפי שנאמר [גבי פסל וגבי ארור] 'וענו' שהוא לשון הרמת קול, רוקח. מזה נראה לי דנהגו בליל ניטל לומר 'עלינו' בקול רם, אף שאין נוהגין כן כל השנה מפני הסכנה, כן עיקר. ובמטה משה⁹²: אבל ביום הכפורים עם ה' אלה, כולם כאחד עונים ואומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' בכל לבבם, נכון לאמרו בקול רם, כי כל ייחוד ראוי לאמרו בקול רם... וגם לעורר הכוונה...

עמידה

העמידה הנוהגת בקדושה, נמצאת מפורשת בשולחן ערוך⁹³: הגה: ויש לעמוד כשעונים קדיש וכל דבר שבקדושה. ובדרכי משה⁹⁴: ובמהרי"ל, שהוא לא היה עומד בשעת קדיש וברכו, אך כל קדיש שתפסו מעומד נשאר עומד, עד שסיים 'אמן יהא שמיה רבא' כו', והמנהג לעמוד, וכן מצאתי בהגהת מרדכי⁹⁵...

---

⁸⁸ הלכות ראש השנה סימן ר"ג. ועיין ספר חסידים סימן רנ"ד: לכך יאמר הקהל בקול רם, וכתיב 'וענו הלויים ואמרו אל כל איש ישראל קול רם'... ולעיל שם סימן קנ"ח: ואם באת להללו ולשבחו... לפיכך אין לעשות במהרה, אלא במשך ובקול נעים ובקול רם, שנאמר 'בשמחה להרים קול'... סימן תת"כ: כתיב 'ברכי נפשי את ה', וכל קרבי את שם קדשו', כשיברך להקב"ה, צריך לברכו בקול רם, כי בקול רם כל הקרבים מתנועעים ונמשכים אחר הקול. שם בנדפס מכ"י פרמה סי' תי"ז: 'ואשמע את קול כנפיהם כקול מים רבים', לפי שהיו משמיעים קול ביחד קול רבים, שאין קול אחד מוקדם לקול רבים, ולא קול אחר מאוחר, [נשמע] כאילו קולות מים רבים השוטפים יחד, הרי צריך להרים קול ביחד, קול אחד בנחת, ולא להריץ קול.

בכאן נמצא מנהג ייחודי של הרוקח עצמו, ונזכר ב'הגהות מיימוניות' סדר תפילות נוסח הברכות האמצעיות: קבלה בשם הר"א מוורמיש"א, כשיאמר הקהל 'הוא אלהינו' יאמר החזן אלו הפסוקים... וע"ע ספר מהרי"ל (מנהגים) סדר מוסף של ראש השנה... ובדרכי משה אורח חיים סימן תקצ"א.

⁸⁹ ע"פ 'מטה משה' עמוד העבודה דיני שופר סימן תתט"ז, וע"ע באליה רבה סימן תקצ"א. לפנינו: בכולם.

⁹⁰ הגהות טור אורח חיים סימן תקצ"ו.

⁹¹ טירנא, הגהות המנהגים, מנהג של יום חול, י"ד.

⁹² עמוד העבודה יום כיפור סימן תתס"ח.

⁹³ אורח חיים סימן נ"ו.

⁹⁴ שם.

⁹⁵ בדפוס החדש פרק תפלת השחר, והוא ב'שלטי הגיבורים' אות ה'.

בירושלמי⁹⁶, 'קום כי דבר ה' אליך', מכאן א"ר אליעזר, כד עני 'אמן יהא שמיה רבא' כו', וכל דבר שבקדושה, בעי למיקם ארגלוהי, עכ"ל: כנסת הגדולה⁹⁷: וכן ראיתי נוהגים להרבה חסידים ואנשי מעשה, לעמוד על עמדם בשעה שאומרים כל דבר שבקדושה. ובט"ז⁹⁸: ובשעת אמירת 'ברכו' פשיטא שצריך לעמוד, ואי' בירושלמי 'כל דבר שבקדושה בעי למיקם ארגליו' כו', ומטעם זה נראה, דכשהקהל רוצין לישוב אחר אמירת הש"ץ 'ברכו', לא ישבו עד שיאמרו תחלה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד':

כן נמצא בס' שו"ת מהרש"ל⁹⁹: עוד מצאתי בליקוטים, שצריך להניח תפילין בעמידה, דאין לך דבר קדושה יותר מזו... עולת תמיד¹⁰⁰: ועל כן המנהג ששתיהן מעומד, משום דכל דבר שבקדושה צריך שתהא בעמידה... ובס' שו"ת דרכי נועם¹⁰¹: ואמנם נישואין אית בה טעמא לברך מעומד, כיון שצריך לברך אותה בעשר, הוי כדברים שבקדושה...

ויש לציין עוד דברי השולחן ערוך¹⁰²: הגה... ונוהגים לישוב אף בשעה שאומר 'ויכלו', רק כשמתחילין, עומדין קצת לכבוד השם, כי מתחילין 'יום הששי ויכלו השמים', ונרמז השם בר"ת. ובמטה משה¹⁰³: ויש נוהגים לעמוד כששליח צבור אומר 'וממליכים את שם האל המלך הגדול'. ויש נוהגים לעמוד עד 'והנורא', כי 'האל המלך הגדול הגבור והנורא' ראשי תיבות בגימטריא כ"ו, כמספר שם של הוי"ה...

נוסח אחר קצת מצאנו ב'אורחות חיים'¹⁰⁴: ונהגו הרבה בני אדם להתנועע ממקומם בעניית הקדיש, וכן בעניית 'ברכו', כשעונין 'ברוך ה' המבורך' וכו', וכשעונין קדושה מיושב, ובקדיש מעומד... או נוכל לומר טעם אחר, שכשבא אהוד אל עגלון, א"ל 'דבר אלהים אליך', והוא עומד מכסאו לשמוע דבר אלהים, דכתיב 'ויקם מעל הכסא'. ע"כ נהגו לנענע ולקום מעט על כל דבר שבקדושה: והוסיף בספר

---

⁹⁶ וע"ש במגן אברהם: ובד"מ כתב שמהרי"ל לא היה קם... וכ"כ בכוונות ובכתבים שכן נהג האר"י, ואמר דט"ס הוא בירושלמי עכ"ל... ובבאר היטב. וז"ל שו"ת 'טוב עין' סימן י"ח: ומאי דתלי זייניה בירושלמי, הנה ב'שער הכונות' שסידר מהר"ש ויטאל מכתבי מר אביו מהרח"ו ז"ל כתב וז"ל, מורי ז"ל לא היה קם בעניית איש"ר של הקדיש, ואמר לי שאותו הלשון שהוא בירושלמי, דמשמע ממנו דצריך לקום מעומד, הנה הוא טעות, ואיננו מן התלמוד ירושלמי עצמו, אלא הגהת איזה חכם שהגיה אותו, והאחרונים הדפיסוהו אח"כ בתוך דברי הירושלמי, עכ"ל, וכ"כ בספר 'פרי עץ חיים', שהוא ספר הכונות מסודר מהרב עיר וקדיש מהר"ם פאפיראס כ"ץ, ונדפס קרוב ללשון זה... ובישורון ב' עמוד קע"ב בקונטרס 'ואלה יעמדו' מבעל האדר"ת: אבל יש להתפלל, שכל עיקר הירושלמי הזה לא נמצא לפנינו כלל בשום מקום... ראה המאמר של ש' עמנואל: לכוחה של המילה המודפסת: העמידה לקדיש.

⁹⁷ הגהות טור אורח חיים סימן נ"ו.

⁹⁸ אורח חיים סימן קמ"ו.

⁹⁹ סימן צ"ח.

¹⁰⁰ סימן כ"ה.

¹⁰¹ חלק אורח חיים סימן ג'.

¹⁰² אורח חיים סימן רע"א סעיף י'.

¹⁰³ עמוד העבודה קדיש, ברכו וקריאת שמע סימן פ"ו.

¹⁰⁴ חלק א' דין קדיש ופירוש.

אבודרהם¹⁰⁵: וכתוב 'ותשאני רוח ואשמע אחרי' וגו', כלומר, כשהייתי שומע הקדושה, כאלו רוח היתה נושאה אותי...

אף בסידור רוקח¹⁰⁶ מצינו: [ד"א, יש שעומדין על אצבעות רגליהם ואומ' קק"ק, וכן צריך לעשות, וכן אמ' רבי' יצחק, שצריך לעמוד על כל שם ושם. ומייתי ראייה מעגלון מלך מואב... וכ"ש ישראל, כי זהו כבוד שמו, שיעמוד בפניו, שנא' 'לתת כבוד לשמו, לעמוד לפני'. ולפי שאין ישראל עושין כל כך, הקדוש ברוך הוא קובל על ישראל, הכשרים שבאומות לא עשו, כמו עגלון מלך מואב... וכן היא באבות דר' נתן, ובירושלמי דפר' הרואה, כשעלה ר' אלעזר בן ערך למרום, א"ל הק', אלעזר בני אתך יודע כמה חביבין בני לפני בשעה שאומ' 'קק"ק' ותולין עיניהם כנגד עיני, ומרימין את גופם בעקבותיהם... וכל שהיה [בישיבה צריך]¹⁰⁷ לעמוד, וכן היה ר"ש עומד בשעה שהיו אומ' 'ה' אלהי ישראל'. הגה"ה, אני שמחה מעיד על ארץ יון שכך עושין¹⁰⁸, בין בקדושה של יוצר, בין בקדושה שבתפלה, ושניהם מעומד ובאצבעות רגליהם כמו בכאן].

יסוד העניין נמצא בספר ליקוטי הפרדס מרש"י¹⁰⁹: ולמה אנו מנענעים בקדושה כשאנו אומרים 'קדוש קדוש קדוש', דכתי' 'וינועו אמו' הסיפים', מנענעים ומזדעזעים מאימת מלך, ק"ו, אם אבנים נזדעזעו ונתנענעו, אנו לא כל שכן, שמכירים בין טוב ובין רע. ע"כ. אך לא מוזכר שם בעמידה דווקא.

עוד מצאנו בס' שו"ת מהרי"ל¹¹⁰: העומדים בשעת קדיש ו'ברכו' ו'שמע' שחרית, כתב מהרי"ח בתשובה שיש למחות בידם דמיחזי כיוהרא, ומהר"ם השיב דאין למחות בידם כיון שעושים לש"ש, אבל הבא לימלך אין מורים לו... אלא משום כבוד ושבח ביחוד הבורא י"ז¹¹¹ עושים כן, כמו 'ברוך שאמר'... וכן יש נוהגים ב'א-דון עולם' וב'לך הש' הגדולה', וב'ג מידות, וטובא כה"ג...

ענייה

דין הענייה הנהוגה בקדושה, נתפרש בכל הסידורים ובכל המנהגים, ומוכח מתוך גוף מבנה הקדושה, 'וקרא זה אל זה ואמר', ואח"כ 'לעומתם ברוך יאמרו' או 'משבחים ואומרים', 'ובדברי קודשך כתוב לאמור', אך יסוד הדין, לא ברור מקור מוצאו. מסתבר אשר גם דין ההפסק שחייבים להפסיק אפי'

¹⁰⁵ שמונה עשרה.

¹⁰⁶ [מ"ז] אתה קדוש.

¹⁰⁷ כן נראה להגיה, ע"ש.

¹⁰⁸ עיין ס' 'מנהג טוב', בודפסט תרפ"ט.

¹⁰⁹ י"ד א'. אף בספר 'שבלי הלקט' ענין תפילה סימן כ': ומה שנוהגין בני העולם לנענע עצמן בקדושה. מצאתי הטעם בשם רבינו שלמה זצ"ל, משום דכתיב 'וינועו אמות הסיפים מקול הקורא'... בנוסח אחר מצאנו מדרש תנחומא (ורשא) פרשת צו סימן י"ג: 'ובשתים יעופף', וכי בכנפים מעופף, אלא מכאן תקנו זכרונם לברכה לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח צבור 'קק"ק ה' צבאות'...

¹¹⁰ החדשות סימן י"ז. וע' ב'לקט יושר' חלק א' עמוד י"ז ענין ד', תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנברג, א' עמ' נ"ו, סיני י"א עמ' רי"ח, סדר ר"ע גאון מהדו' סף נספח לסי' י"ד עמ' 177, אסופות ח' עמ' שמ"ח.

¹¹¹ יתעלה זכרו.

באמצע ק"ש וברכותיה לענות דברים שבקדושה, ובגמרא ברכות¹¹²: ודכולי עלמא מיהת מפסק לא פסיק. איבעיא להו: מהו להפסיק ל'יהא שמו הגדול מבורך'? כי אתא רב דימי אמר, רבי יהודה ורבי שמעון תלמידי דרבי יוחנן אמרי: לכל אין מפסיקין, חוץ מן 'יהא שמו הגדול מבורך', שאפילו עוסק במעשה מרכבה - פוסק. ולית הלכתא כותיה. ועי' פוסקים באורח חיים סי' ס"ו, הכול מצד דין עניותם, אשר צריך להפסיק, כדי שיענה הדבר שבקדושה.

ויש לומר שאמרו בספרי¹¹³: 'כי שם ה' אקרא', רבי יוסי אומר, מנין לעומדים בבית הכנסת ואומרים 'ברכו את ה' המבורך', שעונים אחרים 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', שנאמר 'כי שם ה' אקרא, הבו גדל לאלהינו'... ומנין שאין מזמנים אלא בשלשה, שנאמר 'כי שם ה' אקרא, הבו גדל לאלהינו'. ומנין שעונים 'אמן' אחר המברך, שנאמר 'הבו גדל לאלהינו'. ומנין שאומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', שנאמר 'כי שם ה' אקרא', ומנין לאומרים 'יהא שמו הגדול מבורך', שעונים אחריהם 'לעולם ולעולמי עולמים', שנאמר 'הבו גדל לאלהינו'.... ובמכילתא¹¹⁴: ר' חנינא בן אחי ר' יהושע אומר, הרי הוא אומר 'כי שם ה' אקרא הבו גדל לאלהינו', 'כי שם השם אקרא זה המברך', 'הבו גודל לאלהינו' אלו העונים אחריו, ומה הן עונים אחריו, 'ברוך יי המבורך לעולם', וכשהוא קורא בשמו, יהו עונים אחריו 'בשכמל"ו'. וכן דוד אומר 'גדלו ליי' אתי, ונרוממה שמו יחדיו', רבי אומר 'זכר צדיק לברכה', כשהוא מזכיר את הצדיק, צדיק חי העולמים, שנ' 'צדיק ה' בכל דרכיו' וגו', 'לברכה', אמן:

גם בגמרא ברכות¹¹⁵: מנא הני מילי? אמר רב אסי: דאמר קרא 'גדלו לה' אתי, ונרוממה שמו יחדיו'. רבי אבהו אמר מהכא: 'כי שם ה' אקרא, הבו גודל לאלהינו'. אמר רב חנן בר אבא: מנין לעונה 'אמן' שלא יגביה קולו יותר מן המברך - שנאמר: 'גדלו לה' אתי, ונרוממה שמו יחדיו'. אמר רבי שמעון בן פזי: מנין שאין המתרגם רשאי להגביה קולו יותר מן הקורא - שנאמר: 'משה ידבר, והאלהים יעננו בקול'; שאין תלמוד לומר 'בקול', ומה תלמוד לומר 'בקול' - בקולו של משה... רש"י: מנא הני מילי - דשלשה ראויים לברכת צירוף. גדלו לה' אתי - הרי שלשה, וכן אקרא, הבו גודל - היחיד אומר לשנים. ובגמרא יומא¹¹⁶: והן עונים אחריו. תניא, רבי אומר: 'כי שם ה' אקרא, הבו גדל לאלהינו'. אמר להם משה לישראל: בשעה שאני מזכיר שמו של הקדוש ברוך הוא, אתם 'הבו גדל'. חנניה בן אחי רבי יהושע אומר: 'זכר צדיק לברכה', אמר להם נביא לישראל: בשעה שאני מזכיר צדיק עולמים - אתם תנו ברכה.

ובתוספתא תענית¹¹⁷: במקדש מה הן או', 'ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם', ואין עונים 'אמן' במקדש, מנין שאין עונים 'אמן' במקדש, שנ' 'קומו וברכו את ה' אלהיכם' וגו', מנין על כל ברכה וברכה, ועל כל תהלה ותהלה, שנ' 'ומרום על כל ברכה ותהלה', על כל ברכה ברכה, ועל כל תהלה תהלה.

¹¹² כ"א ב'.

¹¹³ דברים פרשת האזינו פיסקא ש"ו.

¹¹⁴ דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה ט"ז.

¹¹⁵ מ"ה א'.

¹¹⁶ ל"ז א'.

¹¹⁷ פרק א' הלכה י"א.

על הראשונה¹¹⁸ הוא אומ' 'ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך גואל ישראל', והן עונין אחריו 'ברוך שם כבוד מלכותו וגו'... ובתוספתא סוטה¹¹⁹: דרש ר' עקיבא, בשעה שעלו ישראל מן הים, בקשו לומר שירה, שרת עליהן רוח הקדש ואמרו שירה, כיצד אמרו שירה, כקטן שקורא את ההלל בבית הסופר, ועונין אחריו על כל עניין ועניין, משה אמ' 'אשירה לה'', וישראל אמרו 'אשירה לה''. משה¹²⁰ אמ' 'עזי וזמרת יה', וישראל אמרו 'עזי וזמרת יה', ר' לעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומ', כגדול שמקרא את ההלל בבית הכנסת, ועונין אחריו עניין ראשון, משה אמ' 'אשירה לה'', וישראל אמרו 'אשירה לה'', משה אמ' 'עזי וזמרת יה', וישראל אמרו 'אשירה לה'', משה אמ' 'ה' איש מלחמה וגו', וישראל אמרו 'אשירה', ר' נחמיה או', כבני אדם שקורין שמע בבית הכנסת, שנ' 'ויאמרו לאמר', מלמד שהיה משה פותח בדבר תחילה, וישראל עונין אחריו, וגומרין עמו, משה אמ' 'אז ישיר', וישראל אמרו 'אשירה לה'' וגו', משה אמ' 'עזי וזמרת יה', וישראל אמרו 'זה אלי ואנוהו', משה אמ' 'ה' איש מלחמה', וישראל אמרו 'ה' שמו'. ובילקוט שמעוני¹²¹: 'הללו יה', מכאן שאין לומר הלל פחות משלשה, שנאמר 'הללו', למי אומרים 'הללו' לשנים, והאומר אחד, הרי שלשה, וכה"א 'כי שם ה' אקרא, הבו גודל לאלהינו':

מסתבר שבקדושה נמצא עניין נוסף, 'כשם שמקדישים אותו בשמי מרום', וז"ל ספר הרוקח¹²²: תמה אחי ר' יחזקיה על שחולקין פסוק זה 'הללו את שם ה' כי נשגב', ששליח צבור אומר חציו, והקהל מסיימין אותו, וגומרין פסוק אחר עמו, 'וירם קרן לעמו' וגו'. ואומר אני, הלא בפסוק 'וקרא זה אל זה ואמ' כמו כן עושין, וגם בברכת מילה, אומ' שליח צבור 'הודו לה' כי טוב', והקהל מסיימין 'כי לעולם חסדו', וטעם כולם אפרש לפי קט דעתי, לפי שהשרפי' קוראי' זה לזה להקדיש ליוצרם יחד, ומקדישין אחרי כן כולם יחד, כמו כן שליח צבור אומר, ואחר כך מקדישין הקהל עמו... ובסידור רוקח¹²³: 'ו'ברכו' מתחיל התפילה, וחיה עומדת אחת באמצע הרקיע... ואומ' למלאכים 'ברכו את ה' המבורך'... אומ' 'ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד' ושאר שבחות הרבה, אבל הענייה 'ק' ק' ק' ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו'... אבל אנו אומרים 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', כמו שאמר משה לישראל, בשעה שאני מזכיר השם, אתם 'הבו גודל לאלהינו'...

הפסוק 'שמע ישראל' בנוסח הקדושה

לכאורה נ"מ נוספת רבתית קיימת, כלפי העניות הנוספות, אשר מופיעים בקדושות של שחרית ומוסף בשבת וי"ט, ונקדים תמצית דברים מן הנכתב בזה¹²⁴ הנוגע לעניינינו: הפסוק האחרון בקדושה הוא

¹¹⁸ הלכה י"ב.

¹¹⁹ פרק ו' הלכה ב'.

¹²⁰ הלכה ג'.

¹²¹ תהלים רמז תתע"ב. וע"ש במדרש תהילים.

¹²² הלכות ברכות הקדמה.

¹²³ [ל"ט] קדיש.

¹²⁴ האנציקלופדיה החופשית: קדושה (תפילה).

בספר תהילים: יְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם אֱלֹהֵיךָ צִיּוֹן לְדֹר וָדֹר הַלְלוּהָ. לפסוק זה ישנן שלוש הקדמות בנוסחים השונים כאשר יבואר להלן.

1. 'ובדברי קדשך'...
  2. 'ממקומך מלכנו'...
  3. 'ממקומו': ממקומו הוא יפן
- נוסח הספרדים ונוסח ספרד: בְּרַחֲמֵי לְעָמוֹ / נוסח אשכנז: בְּרַחֲמֵי / נוסח איטליה: לְעָמוֹ
 נוסח אשכנז ונוסח ספרד: וַיַּחֲוֶן עִם הַמִּיחָדִּים שְׁמוֹ / נוסח הספרדים ונוסח איטליה: הַמִּיחָדִּים
 (נוסח איטליה נוסף: אֶת) שְׁמוֹ
 מרבית הנוסחים: עָרַב וּבֹקֵר בְּכָל יוֹם תְּמִיד / נוסח איטליה: עָרַב וּבֹקֵר תְּמִיד בְּכָל יוֹם
 נוסח אשכנז ונוסח ספרד: פְּעָמִים בְּאַהֲבָה שָׁמַע אוֹמְרִים: / נוסח הספרדים: אוֹמְרִים פְּעָמִים
 בְּאַהֲבָה: / נוסח איטליה: פְּעָמִים בְּאַהֲבָה וְאוֹמְרִים:
 שָׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד.
 (בנוסח איטליה נוסף: אֶחָד) הוּא אֱלֹהֵינוּ הוּא אֲבִינוּ הוּא מֶלֶכְנוּ הוּא מוֹשִׁיעֵנוּ.
 נוסח הספרדים ונוסח ספרד: הוּא יוֹשִׁיעֵנוּ וַיַּגְאֵלְנוּ שְׁנִית וַיִּשְׁמִיעֵנוּ בְּרַחֲמֵי לְעִינֵי כָל חַי לֵאמֹר: הֵן
 גְּאֻלְתִּי אֶתְכֶם אַחֲרִית כְּרֹאשִׁית לְהִיּוֹת לָכֶם לֵאלֹהִים אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם.
 נוסח אשכנז ונוסח איטליה: וְהוּא יִשְׁמִיעֵנוּ בְּרַחֲמֵי שְׁנִית לְעִינֵי כָל חַי לְהִיּוֹת לָכֶם לֵאלֹהִים אֲנִי ה'
 אֱלֹהֵיכֶם.
 בנוסח אשכנז ובהשפעתו גם בנוסח ספרד מוסיפים בתפילת מוסף של מועדים: אֲדִיר אֲדִירנוּ
 ה' אֲדִירנוּ כֹּה אֲדִיר שָׁמַךְ בְּכָל הָאָרֶץ. וְהִיא ה' לְמַלְךְ עַל כָּל הָאָרֶץ. בַּיּוֹם הַהוּא יְהִי ה' אֶחָד וְשְׁמוֹ
 אֶחָד.

לאחר הקדמה זו מוסיפים לומר את ההקדמה 'ובדברי קדשך' שהובאה לעיל. הקדמה זו ל'ימלוך'
 מקובלת במרבית נוסחי התפילה בתפילת מוסף של שבתות וחגים בלבד. בנוסח תימן בלדי הקדמה
 זו אינה קיימת.

פירקוי בן באבוי (תלמידו של רב יהודאי גאון) מציין כי מקור המנהג להזכיר את הפסוק שמע ישראל
 בקדושה דווקא נובע ממנהג שנתקן בשעת השמד, עת גזרו השלטנות איסור על היהודים לומר קריאת
 שמע וכפתרון לגזרה נהגו להבליע את אמירת הפסוק במהלך קדושה. לטענתו כיוון שנתבטלה גזירה
 זו שוב אין לומר את הפסוק. ברם במקורות מאוחרים יותר מובא כי השאירו את אמירת הפסוק כזכר
 לנס שהתבטלה הגזירה, והוא הושאר דווקא בתפילת מוסף משום שבה אין קריאת שמע. על כל
 פנים, לפי נוסח התפילה של רמב"ם ובעקבותיו אצל יהודי תימן, לא נהוג לומר נוסח זה בקדושה כפי
 שהזכרנו לעיל. ע"כ.

אך כמה הערות בדברים אלו. הצגת 'ממקומו' בתורת הקדמה ל'ימלוך' בעלמא, לא ברורה היא, לפי
 שמבנה הנוסח ומנהג הענייה מוכיחים אשר גם 'שמע ישראל' ענייה היא בפני עצמה, וא"כ יוצא
 ש'ממקומו' הקדמה היא לקריאת 'שמע ישראל'. גם 'להיות לכם לאלהים, אני יי' אלהיכם', 'יי' אדונינו'

וגו', 'והיה יי' למלך על כל הארץ' וגו', יתכן להיותם בגדר קריאות קדושה ומענות, מעין 'קדוש', 'ברוך', 'ימלוך', לפי המשתמע בכמה נוסחאות ומנהגי עניה¹²⁵.

הצד השווה שבהם¹²⁶, אפשר מפני שכולם פסוקי מלכות, כעין הפסוק 'שמע ישראל' בראשם ו'ימלוך' בסוף, כי גם 'שמע ישראל' מלכות, כמבואר בגמ' ראש השנה¹²⁷: תא שמע: 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד' – מלכות... 'וידעת היום, והשבת אל לבבך, כי ה' הוא האלהים... אין עוד' – מלכות... 'אתה הראת לדעת, כי ה' הוא האלהים, אין עוד מלבדו' – מלכות... והכי קיימא לן.

¹²⁵ ועיין 'קדושת העמידה', הנדפס ב'תרביץ' ס"ז ג'.

¹²⁶ 'להיות לכם' וגו', אינו אלא חתימת ק"ש, במקביל לפתיחתה, היא 'שמע ישראל' וגו', וכמפורש בספר אור זרוע חלק ב' - הלכות שבת סימן נ' משם ס' המקצועות, ס' העיתים ס' ק"צ, ספר האשכול הלכות תפילה, ע"ש, ספר שבלי הלקט ענין תפילה סימן מ"ה המביאו בשם תשובות הגאונים, וכ"ה בסי' ראב"ן הנדפס ע"ש ר"ש ורמיזא עמוד קע"ו, ובסי' ראב"ן גנוזות ג' עמ' ק"ג, מחזור ויטרי סימן קל"ח בשם רש"י, ס' המנהגות, ספר אבודרהם שחרית של שבת, ספר מצוות זמניות הלכות שבת.

אף מקרא זה על שני החלקים, מהווה קבלת מלכות שמיים, וכברש"י מספרי: אני ה' אלהיכם - עוד למה נאמר, כדי שלא יאמרו ישראל מפני מה אמר המקום, לא שנעשה ונטול שכר, אנו לא עושים ולא נוטלים שכר, על כרחכם אני מלככם. ובספרא אחרי מות פרשה ח' פרק י"ג: הוא שנאמר כאן 'אני ה' אלהיכם', אני הוא שקבלתם מלכותי בסיני... וכ"ה במכילתא, ובספרי פרשת בהעלותך פיסקא ע"ז: 'אני ה' אלהיכם' זה מלכות... מובא ברש"י שם, וכ"ה בתלמודים ר"ה, ע"ש.

ובספרא בהר פרשה ה' סוף פרק ו': 'לתת לכם את ארץ כנען, להיות לכם לאלהים', מיכן אמרו, כל ב"י היושב בא"י, מקבל עליו עול מלכות שמים... ובמעדני יום טוב ברכות פרק ב': ומכיון שנותן טעם ד'שמע' קדמה, שיש בה קבלת עול מלכות שמים, שאל ש'ויאמר' יקדים ג"כ ל'והיה' מהאי טעמא, שכתוב בו ג"כ כעין קבלת עול מלכות שמים, 'להיות לכם לאלהים, אני ה' אלהיכם': שפת אמת ויקרא פסח: כי עיקר הגאולה משיעבוד מצרים, כדי להיות מוכן לקבל מלכות שמים... וכ"כ 'הוצאתי אתכם מארץ מצרים, להיות לכם לאלקים'... וכ' 'הוצאתי אתכם מארץ מצרים, להיות לכם לאלקים'. ולכן כפי מה שמעוררין גאולת מצרים ע"י הסיפור, כמו כן זוכין להמשיך מלכות שמים עלינו, ואין לזה שיעור... דברים פרשת שופטים: וכמו שהי' ביצ"מ הכנה לקבל מלכותו ית', כמ"ש 'אשר הוצאתי כו' להיות לכם לאלקים', כן הוא לעולם.

ובחידושי הגרי"ז סימן רט"ו: הנה הא דמזכירים יציאת מצרים בק"ש. צ"ב איזה שייכות יש לזכירת יציאת מצרים לק"ש הלא היא מצוה מיוחדת. והנראה דכתיב 'אני ה' אלקיכם' וגו', והיינו דכל תכלית י"מ לא היתה בשביל היציאה ממצרים אלא 'להיות לכם לאלקים', וכיון שכן הרי יש בזכירת י"מ דהוא למען להיות לכם לאלקים, קבלת עול מלכות שמים, ולכן היא נכללת בק"ש, שהוא ענין קבלת עול מלכות שמים. וע"ע ב'רשימות שיעורים' ברכות פרק א', שם פרק ג'.

לגבי ה' אדוננו, מצאנו במאמר 'קדושת העמידה', הנדפס ב'תרביץ' ס"ז ג': שני המקראות שבין פסוק זה ל'ימלוך יי', אפשר שניתוספו תחילה בקדושות הימים הנוראים בלבד, וכווננו לרמז לנוסח המיוחד של ברכת 'האל הקדוש', שנפוץ בימים אלה במנהג ארץ-ישראל (ובשאר מנהגות): 'אדיר המלוכה והאל [או: והמלך] הקדוש': הפסוק יי' אדנינו מה אדיר וכו', כוון כנגד מילת 'אדיר' שבצירוף, והפסוק 'והיה יי' למלך' וכו' כנגד מילת 'המלוכה' שבצירוף... ראוי להזכיר שבמנהג אשכנז אכן נאמרו הפסוקים הללו רק בקדושות של ימים נוראים... א"כ אין 'אדיר' אלא 'אדיר המלוכה', וע"ד גיטין נ"ו, ב: ואין 'אדיר' אלא 'מלך', דכתי': והיה אדירו ממנו וגו'...ומיוחד הוא לימים נוראים, מעין 'המלך הקדוש'. ע"כ. יש לעיין גם במעשה הגאונים עמ' 38: ואין אומ' 'אדיר אדירנו' בקדושה אלא בר"ה וביו"כ ולא יותר, לפי שהיא שיר של מלאכים, ולא התירו לאמרו אלא באילו ימים שהן ימי הדין, אבל בשאר ימים ובכל שבתות של כל השנה אין אומ'... וכ"ה בפרדס, ובס' קושיות.

¹²⁷ ל"ב, ב'.

מעתה, כל הלכות מלכות שבקדושה, הנוגעות אל הפסוק 'ימלוך', יכוננו גם לעניין מענות אלו הנוספות. אף ביחס לדברי פירקוי בן באבוי ושאר ספרים, אשר כתבו שהוספת 'שמע' מפני גזרת שמד הייתה, הנה הם בלתי מוסכמים לדברי הכול, שהרי אנשי א"י המשיכו בה, וגם בשאר רוב עדות ומנהגים נהגו בה עד היום, בניגוד לדעת פירקוי. גם לפי מחקרים רבים¹²⁸ מסתבר שמעיקר תקנת קדושה היא. יש לציין המציאות, שלפנינו הוספות אלו מופיעות אף בכ"י הגניזה העתיקים, ועקבותיהם בפיוטי הקדמונים, וגם במדרשים, וכדברי המאמר שזכרנו¹²⁹: בפסיקתא רבתי¹³⁰, מתוארת קדושה אותה שמע משה במרום. פסוקי הגרעין של הקדושה הם 'קדוש', 'ברוך', 'ימלוך' ו'ה' אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ', פסוק הידוע כשירת מלאכים מן הספרות התלמודית מחד גיסא, וכחלק מן הקדושה במוסף של [מועדים] מאידך גיסא... קדושה אחרת מצויה בפרקי דר' אליעזר¹³¹. פסוקי הגרעין שם הם 'קדוש', 'ברוך', 'שמע' ולבסוף, ה' משיב לישראל במלים: 'אני ה' אלוהיכם המציל אתכם מכל צרות'. כלומר, נוסח הקרוב באופיו לקדושת מוסף, אף אם שונה.

קדושת העמידה ומלכות

רבים מן הפוסקים האחרונים אכן נקטו להלכה, כי ה'מלכות' אינה מעיקר 'קדושה' ולא מעכבת, כדברי ה'מגן אברהם'¹³²: ובקדושה יאמר רק 'קדוש' ו'ברוך', ולא 'ימלוך' [כ"ז בל"ח]¹³³. ובהגהת 'יש נוחלין'¹³⁴ משמע שעונין גם 'ימלוך' שזה שייך ל'קדושה', אבל בתוספתא פ"ק דברכות¹³⁵ משמע כדברי ל"ח. במקום אחר¹³⁶ כתב: וכו' בהגהות 'יש נוחלין'¹³⁷... ואינו נק' 'קדושה' אלא 'נעריצך' וכו' 'לעומתם' וכו' 'ובדברי' וכו', אבל שאר הנוסח שמוסיפין בשבת אינו בכלל 'קדושה', ע"כ... ואף בביאור הגר"א¹³⁸ שהשיג עליו, מודה הוא לו בעיקר דינו: ומ"ש אבל בתוספתא פ"ק כו'. טעה בפ"י התוספתא,

¹²⁸ וכגון 'גנזי שכטר' ב' עמ' 524, ועי' 'גאוניקה' ב' עמ' ת"כ, ע' פליישר 'תרביץ' ס"ז ג' ע' 326.

¹²⁹ קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה, דעת, כ"ה, עמ' 5-20.

¹³⁰ פרשת מתן תורה (מהדורת איש שלום, וינה תר"מ, צ"ו ע"ב ואילך).

¹³¹ פרק ד'.

¹³² סימן ס"ו.

¹³³ ר"ת 'לחם חמודות', והיינו 'דברי חמודות' מבעל 'תוספות יו"ט' על הרא"ש, ברכות פ"ב בסי' כ"ג.

¹³⁴ לרבי אברהם הורוביץ, אבי המחבר 'של"ה'. ההגהות הם משל בנו הגדול רבי יעקב, והיא שם ב'אזהרת התפילה', סי' י"ד, ד"ה וכן לעניין.

¹³⁵ הלכה י"א.

¹³⁶ סימן קכ"ה.

¹³⁷ ריש סי' י"ד.

¹³⁸ סימן ס"ו.

דשם אקדושה דיוצר... ומ"מ דברי ל"ח עיקר¹³⁹. ע"כ. יש להוסיף כי גם בראשונים¹⁴⁰ מובא תוספתא זו ביחס לקדושה דיוצר.

והנה לכאורה, אחרי שדחה הגר"א את ראיית המ"א, אין להבין סיומו הנ"ל ש"מ"מ דברי ל"ח עיקר' אלא מהטעם המפורש ב'לחם חמודות' בעצמו: ודעתי נוטה עוד שאין להפסיק יותר אלא ל'קדוש קדוש וגו', ול'ברוך כבוד ה' ממקומו', שאלו שני הפסוקים הם שאמרו ישעיה ויחזקאל ששמעון מפי המלאכים, ושייכים לענין הקדושה. ואף בשו"ת חתם סופר¹⁴¹ כתב: אודות נוסח קדושה, מלתי' כבר אמורה במגן אברהם... דאפילו ב'ימלוך' פליגו, והעיקר שלא להפסיק, שאין מפסיקין אלא במה שמלאכי השרת אומרים ולא יותר...

מאיך, כתבו כמה פוסקים, אשר מדברי המקובלים מסתבר כ'הגהות יש נוחלין' הנ"ל, ש'ימלוך' קשור בעיקר קדושה¹⁴², וכמו בס' שו"ת רב פעלים¹⁴³: ובסה"ק 'מקבציאל' כתבתי בס"ד, כי כוונות של רבינו האר"י ז"ל בפסוקים הנז' נראה, כי פסוק 'ימלוך' הוא סיום כוונות של שני פסוקים 'קדוש' ו'ברוך', משמע דתלת פסוקי הנז' שייכי אהדדי, וכיון דעונה 'קדוש' ו'ברוך', צריך שיענה גם פסוק 'ימלוך', מיהו אין בדבריו הכרח לזה... לכן כתבתי¹⁴⁴ כל כהאי גוונא שב ואל תעשה עדיף, משום חשש הפסק... ובס' כף החיים¹⁴⁵: אמנם מדברי 'שער הכוונות' דרוש ב' דחזרת העמידה, משמע כדברי הגהות 'יש נוחלין',

---

¹³⁹ ועיין עוד 'משנה ברורה' ס"ו י"ז, קכ"ה א'. אך ב'ערוך השולחן' אורח חיים סימן ס"ו: וגם בקדושה י"א שלא יענה רק 'קדוש' ו'ברוך' ולא 'ימלוך', שאין זה מעיקר הקדושה... וי"א שיענה גם 'ימלוך', ואין הכרעה בזה, ויכול לעשות כרצונו... ב'שולחן ערוך הרב', אורח חיים סימן ס"ו סעיף ה': ובקדושה יאמר רק 'קדוש' ו'ברוך' ולא 'ימלוך', ש'ימלוך' אין אומרים המלאכים, ואינו מעיקר הקדושה, ויש מי שאומר שגם 'ימלוך' הוא מעיקר הקדושה, והעיקר כסברא הראשונה... ואילו בפסקי הסידור הלכות קריאת שמע ותפלה: ובקדושה יאמר רק 'קדוש' ו'ברוך', וגם 'ימלוך' הוא מעיקר הקדושה...

¹⁴⁰ ספר 'הרוקח' הלכות ברכות סימן ש"כ, ראבי"ה חלק ב' - מסכת מגילה סימן תקפ"ד. ועי' מאמר 'קדושת העמידה' הנדפס ב'תרביץ' ס"ז ג' שם נוקט כדעת מ"א, שהתוספתא מדבר בקדושת העמידה, וצ"ע.

¹⁴¹ קובץ תשובות סימן ד'. וע"ע שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ג' סימן ט': סוף דבר, כל דברי תשובה זו הם דברים מוטעים, שלכן ברור שאין זה מדברי החתם סופר, ואין לחוש לתשובה זו. וצ"ע.

¹⁴² וכן נמצא ביאורים רבים בקדמונים, מדרכי הסוד והרמז, שמשייכים 'ימלוך' לקדושה, וכמו בפירושי סידור התפילה לרוקח [מ"ז] אתה קדוש: קדוש בגימ' שמ"ע, לכך 'קדוש קדוש קדוש' ג' תיבות, ואחר כך ה', נגד ב'שמע' ג' מצות, 'ברוך כבוד' ב' תיבות קודם השם, נגד 'והיה אם שמוע' ב' מצות. 'ימלוך' ה' כנגד פרשת ציצית, שהיא מצוה אחת... 'לדור ודור נגיד גודלך' כ"ו תיבות, כמו בפסוקים 'וקרא זה אל זה', 'ברוך כבוד ה' ממקומו', 'ימלוך ה' לעולם'... [פ"ח] נשמת כל חי: 'ברכי נפשי' תשע תיבות, וכן ב'קדוש קדוש קדוש' תשע תיבות, וכן ב'ימלוך', נגד הקדוש ברוך הוא על תשע רקיעים, כי שבע רקיעים הם, 'ודמות על ראשי' [החיה] רקיע' ח', 'וערפל תחת רגליו' ט', כמניין 'גאה', וע"ע ב'תוספות השלם' ז' על שמות ט"ז כ"ה, ובפי' מחזורים ישנים, לדוגמה וילהרמסדורף תל"ג ב' נ"ו א' בתיבות 'תפן בתומכי ברוך', ובס' 'דרשות ומאמרים' לרבי ישראל די קוריאל, ירושלים תשנ"ב, עמ' רצ"ב, תכלאל 'עץ חיים' ימות החול, מהדורת תשע"ב, עמוד קנ"ה, 'בן יהוידע' חולין צ"א ב', חי' הגר"א 'ביאורי אגדות' ברכות, ירושלים תשס"ז, עמוד קצ"ד, ובס' 'שערי רחמים' עמ' 33 בהערה.

¹⁴³ חלק ד' - אורח חיים סימן ד', וע"ע בקובץ 'מן הגנזים' ו', ירושלים תשע"ב, עמוד קפ"א.

¹⁴⁴ עי' 'בן איש חי' שנה ראשונה פרשת ויגש סעיף ט'.

¹⁴⁵ על או"ח סימן ס"ו.

דגם פסוק 'ימלוך' שייך לקדושה כיעו"ש, וכן משמע מסתמיות דברי מרן ז"ל, דיש לענות כל סדר קדושה, דהיינו 'קדוש' ו'ברוך' ו'ימלוך'...

גם דעת 'שלחן שלמה'¹⁴⁶, וסי' צלותא דאברהם¹⁴⁷, ומהרש"ם¹⁴⁸ להלכה היא ש'ימלוך' ה' לעולם מעיקר קדושה, וכ'הגהות יש נוחלין'.

לכאורה, נמצאים אף בשאר ספרי הפוסקים סמוכים לדבר, שראו ב'ימלוך' חלק עיקרי מהקדושה, וכלשון ה'מגן אברהם'¹⁴⁹ בעצמו: ויראה הש"ץ לסיים 'לעומתם וכו', 'ובדברי וכו' קודם שיתחילו הקהל 'ברוך' ו'ימלוך' [ספר חסידים]¹⁵⁰: מהרי"ל¹⁵¹ כשאמר 'ברוך' ו'ימלוך' היה כורע וזוקף בשם... ואני קבלתי שירים גופו ועקבו למעלה ב'ברוך' ו'ימלוך' כמו ב'קדוש' (של"ה)¹⁵²:

וז"ל 'ספר חסידים' שם: אל ימשוך אדם שהוא שליח צבור לומר 'לעומתם ברוך יאמרו', וכן 'ובדברי קדשך כתוב לאמר', אלא ימהר לאמרם, מפני שאם ימשוך [בהם], הרי קודם שיגמור, יאמרו הקהל 'ברוך כבוד ה' ממקומו', וכן 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון', לכן יזהר [לכך ימהר] כדי שיגמור 'לעומתם ברוך יאמרו', ואח"כ יאמרו הקהל 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואם הקהל ממתנינים רשאי למשוך, ואם החזן מתפלל ואינו מספיק לומר 'לעומתם ברוך יאמרו' עד שהקהל יאמרו 'ברוך כבוד ה' ממקומו', וכן אם לא יספיק ש"צ לומר 'ובדברי קדשך כתוב לאמור' עד שהקהל עונין 'ימלוך ה' לעולם וכו', אך [אז] היחידים יאמרו בלחש. אחד¹⁵³ היה בבית הכנסת לאחר שכבר אמרו 'קדוש קדוש [קדוש]', 'ברוך כבוד ה' וכו', 'ימלוך וכו', עד סוף ברכת [הברכה] 'האל הקדוש'...

מכאן נראה שדין 'ימלוך' כדין 'קדוש' ו'ברוך' לכל דבר, ברם יש מקור קדום וברור יותר לכך בתשובות הגאונים אשר מובא ב'סדר רב עמרם גאון'¹⁵⁴: ותו שאילו מקמי רב נטרונאי גאון... והשיב כך ראינו. שזה שאחז"ל אינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את כפיו עד שיתמלא זקנו, כך מצוה מן המובחר, וכמה דאפשר להוי גברא מליא טפי עדיף מן ינוקא, אבל בודאי במקום מיבטל מן 'קדושה' ו'ברוך'

¹⁴⁶ לרבי שלמה זלמן מירקש, מהדו"ח ירושלים תשס"ד, סי' ס"ו ס"ג.

¹⁴⁷ לרבי אברהם לנדא מטשכנוב, תל אביב תשי"ז, א' עמ' ר"פ ב'עמק ברכה'.

¹⁴⁸ שו"ת מהרש"ם ח' אורח חיים סי' כ"ב, ובס' 'דעת תורה' או"ח א', סי' ס"ו סעיף ג', וב'ארחות חיים' א' ס"ו ח', בג' המקומות מזכיר גם דברי ה'לב אריה', לרבי אריה יהודה ליב בן עקיבא הלוי, לבוב תרכ"א, חולין כ"ד ב', שגם מוכיח הכי.

¹⁴⁹ סימן קכ"ה.

¹⁵⁰ סי' תת"ו, ובמהדורת 'מקיצי נרדמים' תק"ח, וע"פ הגהנו.

¹⁵¹ הלכות תפלה.

¹⁵² עניני תפלה.

¹⁵³ סימן תת"ז, ובנדפס מכ"י תקי"ג.

¹⁵⁴ סדר תפילה.

וימלוך ויהי¹⁵⁵, לא מבעיא בן שמונה עשר וכן שבע עשרה דודאי מוציאין, אלא אפילו בן י"ג שנה ויום אחד, בלא אפשר נעשה שליח צבור...

כאן ניכר בבירור, כי 'ימלוך' כ'קדוש' ו'ברוך' במעמדו ובחובתו. רק יש להעיר, שתשובה הזו מופיעה בהרבה מקורות, ואם רבים מעדי הנוסח העתיקים¹⁵⁶ מקיימים 'ימלוך' בתשובה הזאת, מ"מ במקצת מהם¹⁵⁷ ישנם שינויים מסוימים בגרסה, וחסר 'ימלוך' בהם.

אכן נמצא מפורש מזו בלשון ההוא, בתשובות רב נטרונאי גאון¹⁵⁸ גופו: ויחיד שעומד בתפלה ושמע 'קדוש' או 'ברוך' או 'ימלוך' או 'יהא שמיה רבה מברך' - אם עדיין לא חתם תפלתו אסור לו לענות או אפילו לשתוק, אלא חותם תפלתו ואין לו עון בכך. והמשל דומה¹⁵⁹ לשני עבדים שנצטוו שתי מלאכות, כל אחד ואחד עושה מלאכתו שנצטוו עליה.

גם בזה הועתקו הדברים בשינויים אצל מקצת ראשונים¹⁶⁰ ובלי 'ימלוך', ברם מקור שלפנינו הנ"ל מכ"י הגניזה, הוי העתק התשובה גופה, המצורפת תוך קובץ שלם מתשובותיו¹⁶¹, וכן נמצא לפנינו מסורת נוסח עתיקה נוספת של עצם תשובה הזאת, דרך קובץ אשכנזי קדום, מיסוד דבי רש"י¹⁶²,

¹⁵⁵ ר"ל 'יהא שמיה רבה', וכמפורש בשאר גרסאות.

¹⁵⁶ כל עדי הנוסח מ'סדר רב עמרם גאון', הכולל כ"י מהגניזה, וכמו במהדו' סף שבת ומועד עמ' רי"א, משם לחידושי הרמב"ן חולין כ"ד ב', חי' הרשב"א שם, משם לבית יוסף אורח חיים סימן נ"ג, ומהרמב"ן לאורחות חיים חלק א' - הלכות תפלה, מחזור ויטרי סימן ל"ט, 'סי' רש"י' סי' נ"ג, 'הסדרים לרש"י' סי' ל"ח, 'גן השכלים' פרק ז', תשובות הגאונים החדשות - עמנואל סימן ט"ו, וע"ש במבוא הערה 67, וכ"ה בתשובות רב נטרונאי גאון - ברודי אורח חיים סימן י"ד, ע"ש ובפרט בהערה 4.

¹⁵⁷ תשובות הגאונים - 'שערי תשובה' סימן כ"ה, תשובות הגאונים - מוסאפיה סימן פ"ד, 'פרדס הגדול' סי' ס', ועי' ספר האורה חלק א', ב'צורר החיים' עמוד ה', ספר 'שבלי הלקט' ענין תפילה סימן י', 'תניא רבתי' סי' ג', 'שיטה מקובצת' חולין כ"ד ב', ועי' 'סדר ר"ע גאון' מהדורת סף, נספח לסי' י"ח, עמוד 593, הערה 23.

¹⁵⁸ ברודי אורח חיים סימן כ"ז.

¹⁵⁹ וע"ע ב'תורתן של ראשונים' ב' עמ' 16, ובספר הלכות גדולות סימן א' - הלכות ברכות פרק שלישי: וכן נהיגין רבנן, דכד עסיקין בשמונה עשרה, לא עני 'קדוש', מידי דהוה אפועלין, דכל חד וחד עסיק במלאכתו... וע"ע בהלכות גדולות דפוס ברלין, ובספר אבודרהם דיני שמונה עשרה: וכתב רבינו האיי, אדם שמתפלל, אינו רשאי לדבר, ולא לענות קדיש וקדושה. משל לב' אנשים, שכל אחד הולך בשליחות עצמו, זה אינו רשאי לעשות שליחותו של זה, וזה אינו רשאי לעשות שליחותו של זה. ובפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) פרשת ואתחנן: והלכתא, המתפלל ושמע צבור שעונין 'אמן, יהא שמיה רבא מברך', אינו עונה עמהן, שאין דרך עבדי המלך ליכנס מעבודה לעבודה... וע"ע בספר מצוות קטן, הגהות רבינו פרץ מצוה י"א הגהה קכ"ב, באורחות חיים חלק א' הלכות תפלה אות נ"א, ספר כלבו סימן י"א, בס' 'התדיר', ניו יורק תשנ"ב, עמוד קפ"ח.

¹⁶⁰ ספר 'המנהיג' דיני תפילה עמוד מ"א, ספר 'שבלי הלקט' ענין תפילה סימן כ'. וע"ע באורחות חיים חלק א' הלכות תפלה אות צ"ב.

¹⁶¹ וע"ע בדברי המו"ל שם בהערה, המעיר שהמנהיג רק תמצת תשובה הזו, ומצביע על ספק אחר משמעותי שלכאורה נפל בהעתק של שבלי הלקט, ועיין ראבי"ה - אפטוביצר ג' עמ' 738, ובמוריה כ"ד ע' פ"ח בהערה 31, ובגנוזות ב' עמוד קכ"ט בהערה 37. לענ"ד, יגיד עליו רעו, וסגנון ל' שתי התשובות, מלמדות א' על הב'.

¹⁶² כ"י ותיקן 487 עמ' 71, והוא קבץ חבורים בהלכה מהגאונים ומבית מדרשו של רש"י. כ"י שבידינו הוא משנת ה' ס' לערך, והקובץ עצמו מדבי רש"י הוא, עי' מבוא ל'הלכות קצובות' ירושלים תש"ב, עמ' 54, ושם בשבח נוסחאותיו,

וז"ל: ויחיד שעמד להתפלל, ושמע הציבור שאומ' 'קדוש' או 'ברוך' או 'ימלוך', אם לא סיים תפילתו עד 'עושה השלום', אסור לו להפסיק ולענות קדושה, ולא בין ברכה לברכה, וכל שכן באמצע ברכה, אלא יסיים תפילתו, ולא יאזין כל עיקר [לא] לקדושה, ולא ל'ברכו', ולא ל'יהא שמיה רבא', ואין לו עון בכך, שכך אמרו חכמים: כי אתא רב דימי, עד שאפילו עוסק במעשה מרכבה פוסק, ולית הילכתא כוותיה, אלא אף ל'יהא שמיה רבא מברך' אין מפסיקין, ושוב אמרו חכמ': משל למה הדבר דומה, לשני עבדים שנצטוו שני מלאכות, כל אחד ואחד עושה מלאכתו מה שנצטווה, אין אחד מהן נכנס במלאכת חבירו.

וכיו"ב מפורש בספר האשכול¹⁶³: תנן במסכת מגילה אין פורסין על שמע, ואין עוברין לפני התיבה... פחות מעשרה... אין פורסין על שמע, מפני שיש בה קדושה, וכל דבר שבקדושה אין פחות מעשרה... ואין עוברין לפני התיבה, שאומר 'קדוש' ו'ברוך' ו'ימלוך' ו'קדיש'... אף בספר שבלי הלקט¹⁶⁴: ולגאון אחר מצאתי... ואם הן עשרה, מתפללין תפילת ציבור, ויורד שליח ציבור לפניהן, ועונין 'קדוש' ו'ברוך' ו'ימלוך', ומסיימין תפילתן... נחזור¹⁶⁵ לדברי רבינו שלמה זצ"ל... עוד הוסיפו לומר 'וקרא זה אל זה', שלא היו יכולין לענות קדושה בתוך התפילה, מפני האורבים שהיו עומדין בבית הכנסת, שגזרו שלא יענו קדושה... וכן אומר 'ותשאני רוח' כנגד 'ברוך', יי' ימלוך כנגד 'ימלוך'. ועל כן מסיימין 'ברוך' אלהינו שבראנו לכבודו, והבדילנו מן התועים'. ובמגן האלף¹⁶⁶: ומדבריו משמע שגם 'ימלוך' שייך לקדושה...

העניין נמצא אף בספרי ראשונים נוספים¹⁶⁷, וז"ל: בתשובת הגאונים מצאתי... ועל שם הנס שנתבטלה הגזירה, יסדו 'סדר קדושה' בסוף התפילה, וקבעו בה ענייני קדושה שבעמיד' ק' ק' וכו', וכנגד אותו פסוק 'ימלוך ה' לעולם' שבקדושה בעמידה, יסדו דוגמתו ב'סדר קדושה': ה' ימלוך לעולם ועד...

כוונתם אפשר שהיא למובא בספר אור זרוע¹⁶⁸: ועוד כתב ב'ספר המקצועות', ד'סדר קדושה' נמי, גזרו מלכות הרשעה דלא למימר קדושה, מה עשו כשרים שבאותו הדור, כיון שהולכין שלוחי מלכות, נכנסין לבתי כנסיות, ומתחילין פסוקי גאולה, 'ובא לציון גואל', 'ואני זאת בריתי', 'ואתה קדוש', ואומר

'מבוא לספר הלכות פסוקות', ניו יורק תשנ"ט, עמ' 255, מאמר 'ספר הפרדס' לפנחס רוט, ניו יורק תשס"ח, עמ' 37. וע"ע 'חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ואחריהם', רמת גן תשס"ז, עמוד 214. התפרסם ב'מוריה' כ"ד עמ' פ"ח, ע"ש בהערות 15, 31, ובקובץ 'גנוזות' ב' קכ"ז, ע"ש בפתחה ובהערה 37.

¹⁶³ הלכות תפילה.

¹⁶⁴ ענין תפילה סימן כ"ה.

¹⁶⁵ ענין תפילה סימן מ"ד.

¹⁶⁶ סדר ר"ע השלם, פרומקין, ירושלים תרע"ב, עמ' 157.

¹⁶⁷ ערוגת הבשם ד' עמ' 65, סידור 'חסידי אשכנז' עמ' קכ"ד ובהערה 46, וע"ע בספר 'ליקוטי הפרדס' מרש"י פירוש קדיש: וששאלתם למה אומרים 'קדושה דסידרא', פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא יאמרו ישראל קדוש', והיו יושבין שלוחי מלכות עד שמסיימין התפילה והולכין, ואחר כך היו נכנסין לבתי כנסיות, והיו פותחין בגאולה, ואמרו פסוקי דרחמי, וכוללין קדושה באמצע, כדי שלא תסתלק מפיהם...

¹⁶⁸ חלק ב' - הלכות שבת סימן נ'.

כעין קריאה וקרא זה אל זה ואמר קק"ק, וחוזרין ומיתרגמין לה לקדושה, 'ומקבלין דין מדין ואמרין', וחוזרין ואומר 'פסוקי דקדושה אחריתי עברי ותרגום, 'ותשאני רוח ואשמע אחרי', ומתרגמין 'ונטלתי רוחא ושמעית בתרי' גו', ופסוקי דרחמי אחרים, ואף על פי שחזרה קדושה למקומה, לא סילקו קדושה זו... ב'פסוקי דקדושה אחריתי עברי ותרגום' לכאורה נתכוון ל'ברוך' ו'ימלוך'.

תפיסת 'קדוש' 'ברוך' 'ימלוך' כעיקרי גרעיני עניית קדושה ע"י הציבור, דבר ברור ומוסכם ללא חולק הוא, בכל העדות ובכל התקופות המתועדות אצלנו מימי הגאונים, ואף עולה מעצם מבנה הקדושה המזמין קריאתם, בהקדמת 'ככתוב על יד נביאך וקרא זה אל זה ואמר', 'לעומתם ברוך יאמרו', או 'משבחים ואומרים', 'ובדברי קודשך כתוב לאמור', ובכ"ז חידשו מן האחרונים אשר אין 'ימלוך' בכלל 'עיקר קדושה' וכנ"ל. אך בפשוטו, המנהג הכולל בזה אינו מבחין בין הפסוקים, והעניין נמצא מפורש בספרים רבים.

לדוגמא, במחזור ויטרי¹⁶⁹: הגיע שליח ציבור ל'מחיה המתים', פותח בקדושה בענין זה: נקדש את שמך בעולם, כשם שמקדישין אותו בשמי מרום, וכן כתוב על יד נביאך 'וקרא זה אל זה ואמר'. ועונין כולם כאחד בקול רם 'קדוש' ו'ברוך' ו'ימלוך': 'קדוש קדוש קדוש יי' צבאות, מלא כל הארץ כבודו'. לעומתם 'ברוך' יאמרו: 'ברוך כבוד יי' ממקומו'. ובדברי קדשך כתוב לאמר: 'ימלוך יי' לעולם, אלהיך ציון לדור ודור הללויה'. ובספר הרוקח¹⁷⁰: ואחר [כך] החזן מתפלל 'מגן' ו'מחיה' ו'נקדש את שמך', ועונין 'קדוש' 'ברוך' 'ימלוך', 'לדור ודור', 'אתה אחד', 'רצה' ו'מודים', 'שים שלום'... ובסידור רוקח¹⁷¹: וכן בקדושה קדוש קדוש קדוש ה', הרי ג' תיבות לפני השם. ברוך כבוד ה', הרי ב' תיבות לפני השם. 'ימלוך ה', הרי תיבה אחת לפני השם... ועוד שמענו, שגזרה מלכות הרשעה שלא יקראו בתורה ויתרגמו¹⁷², וקבעו חכמים שבדור לומר... 'וקרא זה אל זה', 'ותשאני רוח', ולתרגם אותם. על כן יחיד שרוצה לאומרם, מותר לקרא 'קדוש קדוש קדוש' ו'ברוך', ולתרגם אותם... ויסיים בשבחו 'קדוש קדוש קדוש', 'ברוך', ה' ימלוך, ופסוקים אחרים... ובאורחות חיים¹⁷³: ועונין קדושה 'קדוש' ו'ברוך' ו'ימלוך'. גם בלקט יושר¹⁷⁴: ונושא את גופו כלפי מעלה ג' פעמים כשא' קק"ק... וכשאומר 'ברוך כבוד' שחה ראשו מעט, בין שהיה ש"ץ בין שעונה עם הצבור, וכן כשעונה ימלוך ד'. אבל כשאמר 'לעומתם' או 'ובדברי' אינו שחה...

גם ברמב"ם¹⁷⁵ מצאנו: ואחר כך יעמוד שליח ציבור לבדו... ואחר כך אומר 'ובא לציון גואל' וכו', 'ואני זאת בריתי אותם' וכו', 'ואתה קדוש' וכו', 'וקרא זה אל זה' וכו', וגומר הקדושה, והן עונין 'קדוש קדוש

¹⁶⁹ סימן פ"ט.

¹⁷⁰ הלכות שבת סימן נ"ו.

¹⁷¹ [ע"ו] ובא לציון.

¹⁷² בכ"י אחר: ולא יתרגמו.

¹⁷³ חלק א' הלכות תפלה.

¹⁷⁴ חלק א' עמוד כ"ב ענין ד'.

¹⁷⁵ הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ט'.

קדוש' שלשה פעמים. וחוזר וקורא הקדושה תרגום. ואומר 'ותשאני רוח' וכו', וקוראהו תרגום. ואומר ה' ימלך וכו', וקוראהו תרגום, כדי להבין לעם. ואלו הפסוקים שלפני הקדושה ושלאחריה עם תרגומן, הן הנקראים 'סדר היום'. ואחר כך מתחנן בדברי תחנונים ופסוקי רחמים, ואומר קדיש, וכל העם עונין כדרכן ונפטרי... בעת ששליח ציבור אומר בברכה זו 'וקרא זה אל זה ואמר'¹⁷⁶, כל העם עונין 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלוא כל הארץ כבודו'. וכשהוא אומר 'איה מקום כבודו', כל העם עונין, 'משבחים ואומרים ברוך כבוד ה' ממקומו'. וכשהוא אומר 'בחינו ובימינו', כל העם עונין 'אמן'. וכשהוא אומר 'על ידי דוד משיח צדק', כל העם עונין 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'. וכל אלו הדברים שעונין הציבור, הוא קורא עמהן, ולא יגביה קולו בעת שהן עונין עמו...

ועוד מצינו בתשובות הגאונים¹⁷⁷: בא ולמד¹⁷⁸, מאדם שנכנס לפני מלך בשר ודם כו' שאם משבח המלך, ומערב שאלה כו' דוחפין אותו, ואפי' לפני אדם שכמותו נוזף בו ומשים אותו טיפש, כל שכן זה שאומרים 'שמע' בין 'קדוש' ל'ימלוך' שאין זה לא עתו ולא מקומו, שלא תקנו חז"ל אלא שחרית וערבית... תדע לך שכן הוא ותקנת שמד הוא, שא"א 'שמע' בין 'קדוש' ל'ימלוך' אלא בתפלת שחרית של שבת לבד¹⁷⁹...

הדגשה והקפדה הזאת כלפי האומרים שמע 'בין קדוש לימלוך', יש במשמעות דבריו שהוא מעין הפסק באמצע קדושה, וכפי שהאריך בדוגמאות ומשל של מערב מין באינו מינו, וגם מכאן ניכר כי 'ימלוך' מגוף עיקר קדושה הוא, שע"כ לא שייך לומר שמע 'בין קדוש לימלוך' לדעתו.

מלכות שבקדושת מלאכי השרת

והנה לענין עיקר טענת בעל 'לחם חמודות'¹⁸⁰, שאין להפסיק יותר אלא ל'קדוש' ול'ברוך', שאלו שני הפסוקים הם ששמעום מפי המלאכים, ושייכים לענין הקדושה, לכאורה, המעיין על ספרי הקדמונים,

¹⁷⁶ סדר תפילות נוסח ברכות התפילה.

¹⁷⁷ פירקיו בן באבוי 'תלמידה דראבא, וראבא תלמיד מרב יהודאי גאון', 'גנזי שכטר' ב' עמ' 551.

¹⁷⁸ תחילת דבריו: וכן אמר מר יהודאי, שגזרו שמד על בני ארץ ישראל שלא יקראו ק"ש ולא יתפללו, והניחום לכנס שחרית בשבת לעשות מעמדות, והיו אומרים מעמד וקדוש, ושמע במוסף, ועשו דברים אלו באונס, עכשיו שכילה הקב"ה מלכות אדום, ובאו ישמעאלים, והניחום לעסוק בתורה ולקרא ק"ש ולהתפלל, אסור לומר אלא דבר דבור על מקומו כתיקון חז"ל כו', תפלה וק"ש וכל ברכה במקומה וזמנה. מפני שאסור לומר ק"ש בתפלה או תפלה בק"ש... ואפי' באמצעות שאמרו אם בא לומר בסוף כל ברכה מעין כל ברכה אומר, דוקא רפואה ב'רופא חולים' ופרנסה ב'שנים', אבל רפואה ב'שנים' ופרנסה ב'רפואה' לאו מעין ברכה הוא, וכל שכן לשאול צרכו בג' ראשונות שמערב שאלה בשבח, ואפי' לערב שבח בשאלה והודאה, והודאה בבקשה מגונה כו'. בא ולמד...

¹⁷⁹ סוף דבריו: ודברים הללו אין מעיין ומדקדק בהם אלא הותיקין, כגון מר יהודאי שלא היה כמותו מן כמה שנים עד עכשיו, שהיה גדול במקרא ומשנה ותלמוד, מדרש ותוספות, הגדות והלכה למעשה. ולא אמר דבר שלא שמע מפי רבו, גדול בקדושה וטהרה וחסידות וענוה, ומדקדק בכל המצות, ומוסר עצמו לשמים, ומקרב הבריות לתורה ומצות, ולא הניח כמותו. אף אתם התבוננו לדבריו, עכ"ל התשובה.

¹⁸⁰ 'דברי חמודות' ברכות פ"ב בסי' כ"ג. וכ"כ שו"ת חתם סופר קובץ תשובות סימן ד'.

אשר רבים מהם נתגלו ופורסמו רק בדור אחרון¹⁸¹, ולא עמדו בפני אותם פוסקים אחרונים, ימצא תשובות מבוררות לדבר, ורבים אומרים אשר דווקא 'ימלוך', ביטוי הוא לייחוד הקדושה של ישראל, מעבר אל הקדושה של המלאכים.

אף מצינו בהם דעות שקובעות בפירוש, אשר 'ימלוך ה' לעולם', שבח גדול ומעולה הוא מכולם, כלומר, יותר מ'קדוש' ו'ברוך', כמו בספר ה'מחכים'¹⁸²: 'קדושה' מיושב, שאינו אלא סיפור דברי המלאכים, ואינו אומר 'ימלוך', שאין המלאכים אומרים אותו, אלא העטרה שמתיישבת אחר 'קדוש' ו'ברוך' ברא"ש¹⁸³ יוצרנו ואומרת 'ימלוך', כך נמצא באגדה¹⁸⁴... ואחרי אשר התפלל בלחש, יחזור ויתפלל בהגבהת קול, כדי לומר קדושה בציבור, שאין יחיד אומר אותה... וכדי לכלול אמירת העטרה עם אמירת המלאכים והאופנים אומר 'כשם שמקדישין אותו בשמי מרום כולם יחדיו'. והשוואל¹⁸⁵ למה אין אומרים בקדושה י"י ימלוך לעולם ועד אלא 'ימלוך ד' לעולם וכו', דהתורה עדיפא מכתובים, טועה הוא, ומוציא מפיו ואינו מבין, שהרי כבר אמר 'כשם שמקדישין אותו וכו', ו'ימלוך י"י לעולם' אמרה העטרה, כאשר נמצא באגדה, ובפס' קדושה שאנו אומ' בשביל דרשה כאשר נבאר בע"ה... ההוא דתורה עדיף... ולפי שהיה דרך קדמונינו לדרוש בכל שחרית ושחרית אחר התפילה ולתרגם בשביל עמי הארץ, הוחזק מנהגם בהלין פסוקי דקדושה דמתרגמינן, והיינו דאמר רי¹⁸⁶ דאקדושה דסדרא מקיים עלמא, דאיכא תורה וקדושה. וכתב 'אם לא בריתי יומם וגו', ולדברי האומר משום שמדא איתקין¹⁸⁷, אמאי מקיים ביה עלמא טפי מאידך, ועוד מה היה לנו לתרגמו, ועוד היה לנו לומר 'ימלוך [י"י] לעולם', שהוא מפסוקי 'קדושה' שהוא מעומד.

האגדה הזאת, מצאנוה נזכרת בשני ספרי ראשונים אחרים, ובשניהם נוסח זהה: הא' בס' 'ערוגת הבשם' לא' מתלמידי ה'רוקח'¹⁸⁸: וראיתי כת', פסוקי דקדוש' מצינו בנביאי', ישעי' שמע שאומ' 'קדוש', יחזקאל שמע שאומ' 'ברוך', שנ' 'ואשמע אחרי קול רעש גדול ברוך כבוד ה' ממקומו', אלא ה' ימלוך

¹⁸¹ לדוגמא, תשובת רבי קלונימוס הזקן, סידור רוקח, ס' ערוגת הבשם, רבי אביגדור, אשכול, מנהגות, מחכים, נבון, פי' התפילות והברכות לרבי יהודה בר יקר, ורבים מן המקורות האחרים אשר מוזכרים בזה המאמר.

¹⁸² לרבי נתן בן יהודה, קראקוב תרס"ט, עמ' 9. מקצת דבריו בזה הובאו משמו ב'אורחות חיים' חלק א' דין התחנות והמזמורים שאומרים אחר י"ח, ובספר 'כלבו' סימן י"ד.

¹⁸³ כ"ה במקור, ואולי הוא סימן להוציא מפשוטו, וע"ד 'כביכול'.

¹⁸⁴ אגדה הזו לא מצאנו בחז"ל. אולי הכוונה היא למדרש ראשונים, וע' לקמן.

¹⁸⁵ אולי הכוונה היא לרבי יהודה בר יקר א' ח': ומן הדין היה לנו לומר ה' ימלוך לעולם ועד, שהוא של תורה... וכן הפנה המו"ל שם. וע"ע ב'סיני' ס"ט עמ' ר"ח, 'גנוזות' ב' קכ"ח.

¹⁸⁶ סוטה מ"ט א', ע"ש.

¹⁸⁷ מחזור ויטרי סימן קל"ח: ונראה לר' ד'סדר קדושה' עצמה בשעת השמד תקנוה, שגזרו שמד על ישראל שלא לענות קדושה בשמונה עשרה. ולאחר שהולכין האורבים משם היו אומרים מקראות הללו של 'קדושה' לאחר השם... סידור רש"י סימן תל"ב, פרדס הגדול ב', ליקוטי הפרדס מרש"י, שבלי הלקט סי' מ"ד, ובספר אור זרוע חלק ב' - הלכות שבת סימן נ': ועוד כתב ב'ספר המקצועות' ד'סדר קדושה' נמי גזרו מלכות הרשעה דלא למימר קדושה... ובספר ה'רוקח' הלכות תפילה סימן שכ"ד, ובפירושי סידור התפילה לרוקח [ע"ו] 'ובא לציון'.

¹⁸⁸ לרבי אברהם בן עזריאל, ירושלים תש"ז, ב' 182.

היכן מצינו, דאמר' ליה, אית' במדרש, שבשעה שסנדלפון משביע את הכתר שינוח בראש הק', דהוא לא ידע מקומו, אז אומ' שרפי הקודש ואופנים 'ברוך'. והכתר אומ' ה' ימלוך¹⁸⁹, ושבח גדול הוא מכל, דקחשיב לפני' 'קדוש', לפני' 'ברוך', לפני' ה' ימלוך, אלמ' דהוה מעלה מכולהו. ועוד אית' במדרש¹⁹⁰, כשעלה משה למרום, מצא כיתות של מלאכי השרת, אחת אומרת קק"ק ה', וכת שנייה אומ' 'ברוך כבוד ה' ממקומו', וכולם אומ' 'ימלוך ה' לעולם'¹⁹¹...

ועוד מצאנו בפ"י התורה לרבינו אביגדור¹⁹²: יש לשאול 'קדושה', למה תקנו ב'קדושה' קק"ק ו'ברוך' 'ימלך'. אלא קק"ק ישעיה אמרו, 'ברוך כבוד יי' ממקומו' יחזקאל אמרו. ואלו ב' פסוקים שמעו המלאכים אמרינה בתורת 'קדושה', אלא יי' ימלוך למה אנו אומרי' אותו ב'קדושה'. י"ל משום דאית במדרש, שבשעה שסנדלפון משביע את הכתר שינוח בראש הב"ה, דהוא לא ידע מקומו, אז אומרים שרפים 'קדוש', ואופנים 'ברוך', והכתר יי' ימלך. והוא שבח גדול מכלם, דהא חשיב לפנינו 'קדוש',

¹⁸⁹ מדרש זה לא מצאנו בחז"ל, אך בפסיקתא רבתי פיסקא כ' - פ' מתן תורה: אמרו עליו על סנדלפון... אלא משביע את הכתר, ועולה ויושב בראש אדונו, ובשעה שיגיע כתר... באותה שעה עונין כולם ואומרים 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות'... בשעה שהוא עובר על כל חיילי מרום וכתר שלו פותחים פיהם ואמרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו'... בשעה שמגיע כתר לראשו, מחזיק עצמו לקבל כתר מעבדיו, וכל חיות ושרפים ואופנים וגלגלי המרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה', וע' לק'. יש לציין לריקאנטי שמות פרק כ': וכבר ביארתי כי יש בפרשת עשרת הדברות כת"ר אותיות, ונרמז זה המנין בפסוק י"י מלך י"י מלך י"י ימלוך לעולם ועד, שהוא כמנין כת"ר, כי 'ימלוך' מלא בוי"ו. וע"ע לקמן מס' אבודרהם.

¹⁹⁰ וכ"ה בספר הרוקח הלכות קדיש קדושה וברכו סימן שס"ב: לקדוש וברוך [וימלוך]. כשעלה משה למרום, מצא כת אחת אומרת קק"ק ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. וכת אחת אומרת 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. וכולם עונין בפה אחד [ואומר] ה' ימלוך לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה. ועי' הוספה לסדר רב עמרם גאון תפילת מנחה: והמלאכים כשהם מזמרים, נחלקים לשלש שורות של אלף אלפים ורבבות. כת אחת אומרת 'קדוש' וכורעת ונופלת על פניה. כת אחת אומרת 'קדוש קדוש' וכורעת ונופלת על פניה. כת אחת אומרת 'קדוש קדוש' וכורעת ונופלת על פניה. וכת אחת אומרת 'קדוש קדוש קדוש' וכורעת ונופלת על פניה. והחיות מתחת כסא הכבוד עונות אחריהן ואומרות 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. ואתה ברחמיך הרבים השב שכינתך לציון ככתוב בדברי קדשך 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'. וע' בתי מדרשות חלק א' - סדר רבה דבראשית אות מ"ז, ובאוצר מדרשים - היכלות, וע"ע לק'.

¹⁹¹ סוף דבריו: וה"ר אלע' ז"ל [א"ה: בעל ה'רוקח'] כת', לפי שדוד ריוה להק' שירות ותושבחות כמלאכי השרת בכוונת הלב, לכך 'כסאו כשמש לנגדי', ו'ציון [היא] עיר דוד', ובחר בה הקב"ה, וכל קדושתו בציון, שנ' וה' שוכן בציון, ובסוף יואל 'כי שם אשב למשפט' וגו', בתריה 'וידעת כי אני ה' אלהיכם שוכן בציון הר קדשי', ואחרי ששכינת קדושתו בציון, יפה ניתקן זה הפסוק בקדושה.

מעין הלשון הזה נמצא בפירושי סידור התפילה לרוקח [צ"ה] קדושה שחרית של שבת: אנו אומרים 'ימלוך' בקדושה, לפי שיצא דוד שריוה להקב"ה כמלאכי השרת בכוונת הלב בלב נאמן, לכך 'כסאו כשמש נגדי', ו'ציון היא עיר דוד', ובחר בה השם, כל קדושתו בציון, הופעתו מציון, ברכתו מציון, על כן מבקשים אנו שימלוך לעולם בציון ולדור ודור... ועי' מדרש תהלים מזמור י"ד: כל הברכות והטובות והנחמות שמביא הקדוש ברוך הוא על ישראל, מציון מביאין, תורה מציון... ברכה מציון... הופעה מציון...

¹⁹² ב'ספר הזיכרון' ורנר, ירושלים תשנ"ו, עמוד קפ"ד. תחילת דבריו: דרש, מאי דכתיב 'פי שנים בה יכרתו, והשלישית יִתֵּר בה', 'פי שנים יכרתו', ר"ל האומות שאומרים שתי רשויות יש - 'יכרתו' [וע"ש ובהערות שמלה זו מטושטשת בכ"י, ייתכן כי טושטש בכוונה], 'והשלישית' הם ישראל שמשלשין לאל בכל יום בג' קדושות קק"ק. ומשלשין ייחודו, שאומרי' ב' [א"ה]: לכאורה, אם אומרים ב' פעמים ביום, אין כאן 'משלשין', ועי' [פעמים ביום 'שמע ישראל יי' אלקינו יי' אחד' – 'יותר בה'.

לפנים 'ברוך', לפני¹⁹³ יי' ימלך, אלמא דהוא מעולה מכלהו. ועוד אומר במדרש, כשעלה משה למרום, מצא כתות של מלאכי השרת. כת אחת אומרת קק"ק יי' צבקות, וכת שניה אומרת ברוך כי"מ, וכולם ביחד אומרים 'ימלוך יי' לעולם'.

אפשר שלשון הנ"ל ב'ערוגת הבשם': 'ראיתי כתוב', מכוון לפירוש זה¹⁹⁴. העניין נמצא מפורש גם ב'ספר הנבון'¹⁹⁵, ואלו דבריו: ובספר 'היכלי קודש' ב'ספר הקומה'¹⁹⁶... העטרת ראשו גנ"ז אלפים רבבות פרסאות...¹⁹⁷ ועטרת - 'ישראל' שמה, בין קרניו חקוק עליו אבן יקרה 'עמי לי ישראל', בשם 'ישראל', אותיות 'ישראל'... ובמסכת חגיגה... אמר ר' אלעזר, מלאך אחד יש שעומד בארץ וראשו מגיע לבין החיות הקודש... דאמר שם אתגא, אזיל ויתיב בדוכתיה. והכת"ר בגימ' ש"ל א"ש ובגימטריא והרוחו"ת, כי הרוחו' מוליכים הכתר למטטרון, ומטטרון משביע אותה שהולכת על [ראשו]¹⁹⁸ של הקב"ה...¹⁹⁹ והעטרת ששמה 'ישראל', בגימטרי' 'ותפילה', מלא בי²⁰⁰... להכתר קושרים תפילות של ישראל...²⁰¹ והכתר משבח להקב"ה ואומר: 'ימלוך ה' לעולם, אלהיך ציון לדור ודור הללויה'. ובספר 'היכלי קודש'²⁰² ובמדרש 'אבא גוריון': בעליית הכתר, רצים ומשתחווים ומניחים את כתריהן על

---

¹⁹³ לכאורה הנכון להגיה: 'לפנים', אך יש לומר שלשון 'לפני' הוא ע"פ המקור בברייתא ד'מעשה מרכבה': ארבע כתות של מלאכי קדושים מלאכי השרת מקלסין לפני הקדוש ברוך הוא... אותם שעומדים בקדושה אומרים לפניו מהבקר עד הערב 'קק"ק ה' צבאות', ומהערב עד הבקר אומרים לפניו 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. וכשם שהקדושה משולשת כך הברכה משולשת... ולפני אראלי מעונה מוקפין אומרים 'קדוש', ולפני אומרים 'קדוש' מוקפין אומרים 'ברוך', ולפני אומרים 'ברוך' מוקפין אומרים 'ימלוך'... זה משכן החיות שבמרכבה.

¹⁹⁴ על זיקת ס' 'ערוגת הבשם' לרבי אביגדור, ראה שם ד' ע' 69: וכן מצאתי בספרו של הר' אביגדור, ושם בעמ' 70: מספר הר' אביגדור ראיתי אני... וע"ש עוד עמ' 55, ושם א' עמ' 5 בהערה 7, ובסידור 'חסידי אשכנז' עמ' ע"א, קנ"ז, וע"ע ב'פירושים ופסקים לרבינו אביגדור הצרפתי', ירושלים תשנ"ו, עמ' 18.

¹⁹⁵ 'לאחד מחסידי אשכנז', 'קבץ על יד' ט"ז א', ירושלים תשכ"ו, עמ' 216 - 219.

¹⁹⁶ מדרש 'שיעור קומה'.

¹⁹⁷ וז"ל: גנ"ז עולה ס', נגד 'ובנחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל'.

¹⁹⁸ במקור: ראשם.

¹⁹⁹ וז"ל, לכך: הכתר גנ"ז אלפים רבבות פרסאות, שהוא גנוז ונגנז. במסכת בבא קמא... ובמסכת סוטה... וביבמות... אין השכינה שורה על פחות מב' אלפים רבבות ישראל, שנאמר: 'ובנוחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל'...

²⁰⁰ וז"ל: במסכת סוכה... ובמסכת סנהדרין... 'יש אם למקרא', 'יש אם למסורת', כמו 'בסכת' 'בסוכות' 'בסוכות'... להכתר...

²⁰¹ ז"ל: וכן יסד הקליר ז"ל בסילוק [במקור: ובסילוק] של ראש השנה: 'ויקבלו תפילות מלכות באות ויתנו' לראש אלהי הצבאות'...

²⁰² היכלות רבתי.

הערבות, ונותני' לו המלוכה...²⁰³ ומטטרון וסנדלפון הם הממוני' על הכתר...²⁰⁴ והכתר פוצה פיה ומשבחת את הקב"ה [ואומרת]²⁰⁵: 'ימלוך ה' לעולם' וכו'...²⁰⁶

מעין רעיון הכתר שמשבח וממליך, כתוב גם בספר 'אבודרהם'²⁰⁷: 'כתר יתנו לך ה' אלהינו מלאכים המוני מעלה', וכך אומר בפרקי היכלות²⁰⁸: 'משרתיך יכתירו כתרים לך, וישירו לך שיר חדש'. והשבח שמשבחין לשם הוא מכנה אותו בלשון 'כתר', על 'כי לוית חן הם לראשך'. ותמצא 'כתר' בגימטריא: ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. ע"כ. מ"מ לא אומר בפירוש שהכתר גופו משבח וממליך כמקורות שלעיל, מקצתם בשם 'אגדה' ו'מדרש'.

מדרש מחז"ל שמייחס דיבורים לכתר ממש, לא מצאנו²⁰⁹, רק ישנם לפנינו דברים דומים וקרובים בכלליות, כמו בפסיקתא רבתי²¹⁰: תנו רבנן, 'אנכי ה' אלהיך', בשעה שעלה משה למרום... אמרו עליו על סנדלפון שהוא גבוה מחביריו מהלך חמש מאות שנה, ומשתמש אחר המרכבה, וקושר כתרים לקונו, וכי תעלה על דעתך שיודעים מלאכי השרת היכן הוא, והלא כבר נאמר 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואילו מקומו לא ראו, אלא משביע את הכתר, ועולה ויושב בראש אדונו, ובשעה שיגיע כתר, כל חיילי מעלה מזדעזעים, וחיות דוממות ונהמות כארי, באותה שעה עונין כולם ואומרים 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות', בשעה שהגיע לכסאו, מתגלגלים גלגלי כסאו, ומתרעשים אדני שרפרף, וכל הרקיע כולם אוחזים חלחלה, בשעה שהוא עובר על כל חיילי מרום וכתר שלו, פותחים פיהם ואמרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', בא וראה שבחו וגדולתו של הקדוש ברוך הוא, בשעה שמגיע כתר לראשו, מחזיק עצמו לקבל כתר מעבדיו, וכל חיות ושרפים ואופנים וגלגלי המרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'.

²⁰³ המשך לשונו: ועליו אמר שלמה המלך: 'ראשו כתם פז קווצותיו תלתלים שחורות כעורב'. כבו"ד האותיות יש, כח [א"ה]: אצ"ל 'כי' או 'כל' מלאכי השרת נותנים להקב"ה כבוד, ואנו ישראל מעטרים בכל יום ויום בבקר בפ"ז תיבות שיש ב'ברוך שאמר'. 'ראשו כתם פז קווצותיו תלתלים שחורות כעורב' בגימטריא: וכת"ר יהו"ה סנדלפון וז"ה הו"א קוש"ר להצו"ר בע"ל רחמי"ם לחנו"ן ורחו"ם יהו"ה והו"א יחי"ד שד"י.

²⁰⁴ וז"ל: וחמשה שמות יש לסנדלפון: יגידיאל, חביביאל, עיר וקדיש, וי"א הדרניאל, והוא משבח את קונו. וכן יסד רבינו שמעון הגדול בר' יצחק באופן של שבועות: 'בריקמי שיר מעוטר ומעוטף ומפואר'. בריקמי - כמו לשון 'מעשה רוקם'.

²⁰⁵ במקור: ואומר.

²⁰⁶ וז"ל: 'לשם יה' באתב"ש 'כבי מץ', בגימטריא - 'קונו'. ובפרקי אבות: כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא בראו אלא לכבודו, שנאמר: 'כל הנקרא בשמי לכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו'.

²⁰⁷ שחרית של שבת.

²⁰⁸ בתי מדרשות חלק א' - פרקי היכלות רבתי - פרק כ"ה אות ד'.

²⁰⁹ בעל ספר 'הנבון' לא מייחס דברים אלו למדרש. מן האפשר כי רעיון הכתר שמשבח בעצמו ואומר 'ימלוך', יסודו בספרי הסוד, מיסוד חסידי אשכנז הקדומים ודומיהם, אשר דבריהם מכונים לעיתים בשם 'אגדה' ו'מדרש' סתם, בפי הבאים אחריהם, ועי' 'עיוני תפילה', אלון שבות תשע"ה, עמ' 88. בפרט, 'ערוגת הבשם' וספר 'הנבון', בנו ושאו דברים רבים מאותה הספרות. ועיין לדוגמא ב'ערוגת הבשם' ב' עמ' 185 בשם 'ספר הכבוד'.

²¹⁰ פיסקא כ' - פ' מתן תורה.

המקור של עניין הזה הוא בבבלי חגיגה²¹¹, והפסיקתא מרחיבה ומוסיפה עליה. הדברים מצויים אף במדרשים אחרים, אך בשינויים מסוימים, אשר מקצתם מאריכים בו ומקצתם מקצרים בו, ומכל אלה העתיקו מקורות קדומים אחרים רבים²¹².

מדרש שמאריך בו מצאנו ב'ספר מעין החכמה'²¹³: בשעה שעלה משה למרום... אמרו על סנדלפון שהוא גבוה מחבירו מהלך ת"ק שנה... אלא משביע סנדלפון את הכתר שמכתירין [ישר' את]²¹⁴ הקדוש ברוך הוא ב'קדושות', ועולה הכתר מעצמו ויושב בראש אדוניו, מיד כל חיילי מרום חלים וזעים, וחיות הקדש דוממות, ושרפי הקדש נוהמים כאריה, ועונים השרפים ואומרים 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו'... ובשעה שמגיע הכתר לכסא הכבוד, מיד, גלגלי המרכבה מתגלגלים, ומתרעשין אדני שרפרף, וכל רקיעים כולם אווזים חלחלה, ובשעה שהכתר עובר על כסא הכבוד לישוב במקומו, כל חיילי מרום פוצחים פיהם ואומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. בא וראה שבחו של הקדוש ברוך הוא, שבשעה שמגיע הכתר לראשו, מחזיק ה' ראשו לקבל הכתר מעבדיו, וכל חיות ושרפים וגלגלי המרכבה וכסא הכבוד וחיילי מעלה וחשמלים וכרובים, מתגדלים ומתחברים ומתגאים, ונותנין הוד והדר, וממליכים אותו כולם, ואומרים בפה אחד הוי"ה מלך הוי"ה מלך הוי"ה ימלוך לעולם ועד... ואף הקדוש ברוך הוא ישתבח שמו מסכים עמהם, ואומר 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'.

המכונה 'הגדת שמע ישראל'²¹⁵, מדרש שמקצר בו הוא, שם גם מדובר בגוף ראשון, אשר משה משמיע לישראל: 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', משה רבינו ע"ה אמר לישראל 'שמע ישראל' הגוי כלו, אני עליתי למרום, וראיתי כל שרי מעלה... ראיתי סנדלפון, השר הגבוה מהדרניאל מהלך ת"ק שנה... ובשעה שהכתר יוצא, [כל]²¹⁶ חיילי מרום כולם חלים וזעים, וחיות הקדש דוממות, ושרפי הקדש נוהמים כאריות, ועונים ואומרים ק' ק' ק' ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, וכאשר בא הכתר לכסא הכבוד, מתגלגלים מיד גלגלי מרכבה, ומתרעשים אדני שרפרף, וכל הרקיעים כולם אחוזים חלחלה, וכאשר הכתר עובר על כסא הכבוד לישוב במקומו, כל חיילי מרום פוצחין פיהם לעומת שרפים, ואומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', מפני שאין מכירין מקומו ממש. וכשמגיע הכתר לראשו, מחזיק עצמו לקבל הכתר מעבדיו, וכל חיות ושרפים וגלגלי מרכבה וכסא הכבוד וחיילי מעלה וחשמלים וכרובים,

²¹¹ י"ג ב'.

²¹² ב'פי' התפילות והברכות' לרבי יהודה בר יקר, א' עמוד צ"ט: ועוד 'ונהדר בכבוד בכס המרכבה' כדאמ' בפסיקתא, ועונים כלם ק' ק' ק' ה' צבאות, ומיד מתגלגלין גלגלי כסאו ומתרעשים, וכל חיילי מרום, וכתר שלו אומר 'ברוך כבוד ה' ממקומו', שלא נודע איה מקומו, וכשמגיע הכתר לראשו, אז חיות ואופנים וגלגלי מרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומרים 'ימלוך ה' לעולם', וע"ש עוד עמ' מ"ג, ובספר ה'רוקח' הלכות קדיש קדושה וברכו סימן שס"ב, ספר 'סודי רזי' חלק א' אות נ', חלק ב' הלכות הכסא, ועוד.

²¹³ אוצר מדרשים - מעין החכמה.

²¹⁴ כ"ה ב'ערוגת הבשם' ג' עמ' 535. במקור: מקומו של.

²¹⁵ אוצר מדרשים - שמע ישראל, מ'בית המדרש' חדר ה' קס"ה, המקור כנראה הוא ב'ציוני' פ' ואתחנן.

²¹⁶ ע"פ 'הסגולה' כ"ט, ירושלים תרצ"ה. הנוסח במקור: על.

מתגדלים ומתגברים מתגאים, ונותנים הוד והדר לבורא יתברך, וממליכים אותו עליהם, ואומרים פה אחד ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד.

וכן נמצא אף בלשון הפיוט 'אקדמות'²¹⁷: 'נהים כל חיל מרומא, מקלסין בחששתא / נהירא מלכותה, לדר ודר לאפרשתא', מבוסס על לשון הפסיקתא: ובשעה שיגיע כתר, כל חיילי מעלה מזדעזעים, וחיות דוממות ונהמות כארי... בשעה שהגיע לכסאו, מתגלגלים גלגלי כסאו, ומתרעשים אדני שרפרף, וכל הרקיע כולם אוחזים חלחלה, בשעה שהוא עובר על כל חיילי מרום... וכל חיות ושרפים ואופנים וגלגלי המרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'.

הלשון הנ"ל מרבי אביגדור: והוא שבח גדול מכלם, דהא חשיב לפנים 'קדוש', לפנים 'ברוך', לפנים 'י' ימלך', אלמא דהוא מעולה מכלהו. ובלשון הנ"ל מרבי אברהם בן עזריאל: ושבח גדול הוא מכל, דקחשיב לפנים 'קדוש', לפנים 'ברוך', לפנים 'ה' ימלוך', אלמ' דהוה מעלה מכולהו. מסתבר שהוא ע"פ המפורש בבבלייתא ד'מעשה מרכבה'²¹⁸: ארבע כתות של מלאכי קדושים מלאכי השרת מקלסין לפני הקדוש ברוך הוא... אותם שעומדים בקדושה אומרים לפניו מהבקר עד הערב קק"ק ה' צבאות, ומהערב עד הבקר אומרים לפניו 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. וכשם שהקדושה משולשת כך הברכה משולשת... ולפני אראלי מעונה מוקפין אומרים 'קדוש', ולפני אומרים 'קדוש' מוקפין אומרים 'ברוך', ולפני אומרים 'ברוך' מוקפין אומרים 'ימלוך'... זה משכן החיות שבמרכבה.

המדרש שהזכירו רבי אביגדור ורבי אברהם בן עזריאל אח"כ בעניין הכתות של מלאכי השרת, מופיע לפנינו גם בספר רוקח²¹⁹: 'לקדוש' ו'ברוך' [ו'ימלוך']²²⁰. כשעלה משה למרום, מצא כת אחת אומרת

²¹⁷ פיוט לקריאת התורה של שבועות, מרבי מאיר ברבי יצחק ש"ץ, עי' מחזור של שבועות מהדו' גולדשמידט, עמ' 388.

²¹⁸ בתי מדרשות חלק א' - ברייתא דמעשה מרכבה - פרק ו', אוצר מדרשים - היכלות, פרק ששי, שם 'כונן'. משם לספר 'סודי רז"י' חלק א' אות ז': וברא סביב ארץ תחתונה לאחוריו מקיפי אש ומים, אחורי האש והמים מקיפין רעש ורעדה, אחוריהם ברקים ורעמים, אחוריהם זיקים וזועות, אחוריהם דמות חיות מקיפין רצוא ושוב, אחוריהם מקיפין אומרי המולה, אחוריהם קול דממה דקה, אחוריהם אומרים 'קדוש', אחוריהם אומרים 'ברוך', אחוריהם אומרים 'ימלוך', אחרי כל אלו חיות הקודש והאופנים וכסא הכבוד ורגלי השכינה מוקפים על גבי ראשיהם, שנאמר 'וארא החיות והנה אופן אחד בארץ'... יש לציין גם למדרש 'מה רבו' הנדפס ב'מוריה' אלול תשע"ה עמ' י"ט.

יש לציין גם למסורות אחרות מאגדה הזו, בהם אין נמצא 'ימלוך', כמו באוצר מדרשים - מטטרון: אר"י א"ל מטטרון מלאך שה"פ, פרסות רגלי החיות מוקפין שבע ענני גחל... ולפני אותם מוקפין אומרים 'קדוש' ולפניהם אומרים 'ברוך'... ושרי החיל עומדים בראש כל שורה ושורה, ויש מהם אומרים 'קדוש' ויש מהם אומרים 'ברוך'... מעשה בראשית ומעשה מרכבה: ואחורי הארץ התחתונה מקיפין האש והמים... ואחר רצוא ושוב מקיפין אומרים 'קדוש' ואומרים 'ברוך'.

²¹⁹ הלכות קדיש קדושה וברכו, סימן שס"ב. מקורו בזה הוא לכאורה המוזכר ב'ספר חסידים' מכ"י תתתי"ז. מעשה ברב אחד שהיה מתאחר לבא בבית הכנסת בעת שהציבור עונין 'יהא שהיה רבא מברך' או 'קדוש' או 'ברכו', היה אומר ממעשה זה, אמ' ר' יוסי, פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לתוך חורבה אחת להתפלל מחורבות ירושלים, בא אליהו זכור לטוב וכו' עד כשישראל עונין 'יהא שמיא רבא', הקב"ה מנענע את ראשו וכו', ולי'קדוש' היה אומר 'כשעלה משה למרום, מצא המלאכים, כת אחת אומרת 'קדוש' וכו', וכן ל'ברכו' היה אומר ר' יוסי אומר, מניין לעומד בבית הכנסת ואומר 'ברכו את יי' המבורך', שעונין אחריו 'ברוך יי' המבורך לעולם ועד', ת"ל 'כי שם יי' אקרא', וכיוצא בזה היה אומר.

²²⁰ במקור: דימלוך.

קק"ק ה' צבאות, מלא כל הארץ כבודו. וכת אחת אומרת 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. וכולם עונים בפה אחד ואומ' 'ה' ימלוך²²¹ לעולם, אלהיך ציון לדור ודור הללויה'.

ועוד מצאנו בפרקי היכלות רבתי²²²: ושמעתי קול רעש הבא מעדן ואומר 'ימלוך ה' לעולם', ודוד מלך ישראל בראש, וכל מלכי בית דוד אחריו, וכל אחד ואחד כתרו בראשו, וכתרו של דוד מובהק ומשובח מכל הכתרים, וזיוו הולך מסוף העולם ועד סופו: כיון²²³ שעלה דוד לבית המקדש שברקיע, מוכן לו כסא של אש, שהוא ארבעים פרסאות גובה, כפלים ארכו, וכפלים רחבו, כיון שבא דוד וישב לו על הכסא שמוכן לו כנגד כסא קונו, וכל מלכי בית דוד יושבין לפניו, וכל מלכי ישראל יושבין מאחריו, מיד עמד דוד ואמר שירות ותשבחות שלא שמען אדם מעולם, וכיון שפתח דוד ואמר 'ימלוך ה' לעולם', פתח מטטרו"ן וכל פמליא שלו 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות', והחיות משבחות ואומרות 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ורקיעים אומרים 'ימלוך ה' לעולם', והארץ אומרת ה' מלך ה' מלך, וכל מלכי בית דוד 'והיה ה' למלך על כל הארץ':

עניין הזה נמצא באגדה נוספת שכינויה הוא 'מעשה עשרה הרוגי מלכות'²²⁴, ולכאורה הועתק מהיכלות שזכרנו, רק שישנם שינויים מעטים בהעתקה, וז"ל: ושמעתי קול רעש גדול הבא מעדן ואומר ה' ימלוך לעולם ועד... מיד עמד דוד ואמר שירות ותשבחות שלא שמעה אזן מעולם, וכיון שפתח דוד בשירות ותשבחות, פתח מטטרון וכל פמליא של מעלה... ורקיעים אומרים 'ימלוך ה' לעולם ועד'... הנה חסר בפתיחת דוד כאן הפסוק 'ימלוך'. גם בתחילה ושמעתי קול מעדן האומר יי' ימלוך לע"ו במקום 'ימלוך'. גם בסוף ורקיעים אומרים 'ימלוך יי' לע"ו'²²⁵, במקום 'ימלוך יי' לעולם אלוהיך ציון לדור ודור הללויה' המופיע במקבילות אחרות.

המדרש מופיע אף בהוספה לסדר רב עמרם גאון²²⁶ לשם אמירת קדושה ליחיד. גם בספר אור זרוע²²⁷ פעמיים מביאו, וז"ל²²⁸: צריך לומר 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה' גומר בכוונת הלב, שזה השיר שמשבח בו דוד המלך לפני הקדוש ברוך הוא, כדאמר ר' ישמעאל... הא למדת, שבזה השבח משבחין צדיקים בגן עדן ודוד ברקיע לפני הקדוש ברוך הוא, וחיות הקודש אומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. ע"כ עלינו חובה לומר כל הקדושה בכוונת הלב ובנעימת הקול.

---

²²¹ לכאורה צ"ל 'ימלוך ה', אך כנראה הנוסח במקור מוצאו במסורת אחרת, שאומרים 'ה' ימלוך לעולם ועד', עי' ספר 'סודי רזי' חלק א' אות נ'.

²²² הם ב'בתי מדרשות' חלק א', פרק ז' אות א'.

²²³ שם אות ב'.

²²⁴ אוצר מדרשים.

²²⁵ מעין לשונות אלו מצאנו גם ב'ליקוטי הפרדס' מיוחס לרש"י: ושמעתי קול הבא מצפון ואומר ה' ימלוך לעולם ועד... והרקיעים אומרים ה' ימלוך לעולם ועד.

²²⁶ נפילת אפים וקדושה דסידרא. משם לליקוטי הפרדס מרש"י.

²²⁷ חלק א' - הלכות תפילה סימן ק"ו, חלק ב' - הלכות שבת סימן מ"ב.

²²⁸ בח"ב.

מדרש אחר בנוסח אחר מצאנו בזה, והוא בפרקי היכלות רבתי²²⁹: אמר ר' עקיבא, בכל יום ויום, מלאך אחד עומד באמצע הרקיע, ופותח ואומר ה' מלך, וכל צבא מרום עונין אחריו, עד שמגיע לברכו, כיון שמגיע לברכו, חיה אחת יש ששמה 'ישראל', וחקוק על מצחה 'עמי לי', עומד באמצע הרקיע ואומרת 'ברכו את ה' המבורך', וכל שרי מעלה עונין אחריה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', עד שלא יגמור דבריו, רועשים ורועדים האופנים, ומרעידים את כל העולם, ואומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואותה חיה עומדת באמצע הרקיע, עד שרועדים כל שרי מעלה, וטפסרים, וגדודים, וכל המחנות, וכל אחד ואחד בעמדו אומר לחיה 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד':

משם נעתק למדרש כונן²³⁰ רק שיש שינוי, אשר ב'כונן' המלאך פותח ואומר יי' ימלוך לע"ו, במקום יי' מלך. גם בזה הובאו הדברים בהוספה לסדר רב עמרם גאון²³¹. המאמר שם משמש בשביל ברכו ליחיד, והנוסח הוא: בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע שחרית, ופותח ואומר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד... מ"מ, מדרש זה הובא אף בספרי ראשונים רבים, דוגמת רוקח בספרו²³², ובסידורו²³³, ובספר שבלי הלקט²³⁴, האמונה והבטחון המיוחס לרמב"ן²³⁵.

מלכות שבקדושה ולא מפני המלאכים

מאידך, רבו המקורות מתארי הקדושה של המלאכים, אשר אין המלכות כלולה בהם²³⁶, במשמעות שאינם מזכירים אלא 'קדוש' ו'ברוך'. ברם מ"מ, מתבאר בראשונים, אשר כתובי המלכות, תיקנום בקדושה שלנו, ומעיקר יסודו הם, מטעמים רבים אחרים, ולא דווקא מצד המלאכים.

²²⁹ 'בתי מדרשות' חלק א', פרק ל"א אות ד'.

²³⁰ אוצר מדרשים - כונן. משם לפסיקתא חדתא לחג סוכות, ובס' רוקח הביאו בשם מדרש 'מה רבו', ועי' 'מוריה' אלול תשע"ה עמוד ד'.

²³¹ קריאת שמע וברכותיה.

²³² הלכות ברכות סימן ש"כ.

²³³ [ט'] לפיכך אנו חייבים, [ל"ט] קדיש.

²³⁴ ענין שבת סימן ע"ו.

²³⁵ פרק ג'. לפי החוקרים, מחברו האמיתי הוא רבי יעקב בר ששת, ממקובלי גירונה. והובא אף במנורת המאור – אלנקאווה פרק ב' - תפילה קריאת שמע.

²³⁶ דוגמת ויקרא רבה פרשת ויקרא פרשה ב': שמא תאמר אין לי מי שעובד אותי, כבר יש לי לפני ד' מאות ותשעים וששה אלפים של מלאכי השרת שהם עומדי' ומקדשי' שמי הגדול בכל יום תמיד, מיציאת החמה ועד שקיעתה ואומ' ק' ק' ק', משקיעת החמה ועד יציאתה ואומרים 'ברוך כבוד יי' ממקומו'... ובמקבילות. כך בבתי מדרשות חלק א' - סדר רבה דבראשית אות כ"א: אחורי י"ח אלף עולמות הללו מקיפים חומות אש ומים ואחורי אש ומים מקיפים הרים הרים של ברד... אחורי מסלסלי תושבחות אומרים 'קדוש' ואומרים 'ברוך' שנאמר 'ותהללתו מלאה הארץ': מעשה מרכבה פרק ד': ועל כל פתח ופתח עומדין שס"ה אלפים רבבות מלאכי השרת... וכל אחד ואחד יש להם סוסים וסוסיהן אש... יש להם כמה שמות ולסוסיהם כמה שמות... הם אומרים 'קדוש' וסוסיהן אומרים 'קדוש', הם אומרים 'ברוך' וסוסיהן אומרים 'ברוך'... לעיל בהערה הבאנו דוגמאות נוספות.

מקצתם אף סבורים, אשר דווקא ב'ימלוך' ביטוי ייחוד הקדושה של ישראל, מעבר אל הקדושה של המלאכים, ובו בלבד סימן ההיכר בין סיפור דברים בעלמא משבח המלאכים, ובין הקדושה שישראל מקדישים בפועל ממש. קדושה בלא מלכות אינה נחשבת קדושה להלכה, וכגון לגבי יחיד ועמידה, ורק קדושה עם מלכות מוגדרת כקדושה למעשה.

וז"ל הרוקח בסידור: 'ימלוך ה' ²³⁷, ט' תיבות בפסוק, כנגד ט' תיבות בק"ק עד 'כבודו', לומר שירת דוד כמו שירת מלאכי השרת, לכך אמר הפסוק 'ימלוך' עם ק"ק... [ומה שאמר] 'ימלוך ה' לעולם' ²³⁸, כי דוד אמר שירותיו לשם שמים, ולא היה אדם בעולם שקילס להקב"ה כדוד, הרי היה כמלאכי השרת, על כן קבעו 'ימלוך' בעמידה ולא בישיבה, לומר כמו שרפים עומדים ממעל ואומ' 'קדוש קדוש קדוש', על כן כל אדם ישורר בכוונה לשם שמים... סוד ה' ימלוך לעולם ועד' ²³⁹, למה אומרים בקדושה 'ימלוך ה' לעולם', ובסדר קדושה ה' ימלוך. אלא בקדושה מחברים פסוק שאמר דוד שריוה רננות להקדוש ברוך הוא כמלאכי השרת, אבל בכאן שמתרגמין, וכתובים אין לו תרגום, על כן אומר ה' ימלוך... אין אומרים בו 'ימלוך' ²⁴⁰, לפי שכתוב בפסיקתא ²⁴¹: 'קדוש' אומרים השרפים, 'ברוך' אומרים החיות, אבל המלאכים אומרים כולם, ועומדים כל צבא השמים העליונים על רגליהם, ואומרים יחדיו 'ימלוך ה' לעולם', לפיכך אין אומרים אותו מיושב, אבל מעומד, שאנו אומרים 'כשם שמקדישין אותו', והם עומדים כולם, לכך אומרים 'ימלוך' מעומד ולא מיושב... 'ימלוך' ²⁴² ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה', אנו אומרים 'ימלוך' בקדושה, לפי שיצא דוד שריוה להקב"ה כמלאכי השרת בכוונת הלב בלב נאמן, לכך 'כסאו כשמש נגדי'. וציון היא עיר דוד, ובחר בה השם, כל קדושתו בציון, הופעתו מציון, ברכתו מציון, על כן מבקשים אנו שימלוך לעולם בציון ולדור ודור...

מוצא מקצת דבריו הוא בלשון רבי קלונימוס הזקן ²⁴³: ועוד, למה אנו אומ' קדושה בישיבה בתוך הברכות שלקירית שמע, ושוב בעמידה, ולמה אנו אומ' 'ימלוך יי' לעולם', למה תיקנו מקרא זה עם

²³⁷ [כ"ח] הללויה הללי נפשי.

²³⁸ [מ"ז] אתה קדוש.

²³⁹ [ע"ו] ובא לציון.

²⁴⁰ [ע"ז] קדיש.

²⁴¹ פסיקתא רבתי פיסקא כ' - פ' מתן תורה.

²⁴² [צ"ה] קדושה שחרית של שבת.

²⁴³ 'סיני' ס"ט עמ' ר"ז, 'גנוזות' ב' קכ"ז, וע"ע 'חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ואחריהם', עמוד 214. מ"מ מסתבר שטעה המחבר שם לייחס מסורות מדבי רש"י אל תלמיד רבי קלונימוס הזקן משם רבו. בעצם, רק קטעים אלו המסוימים והמצוינים בשם, מקורם מידי א' מתלמידי רבי קלונימוס הזקן.

זיקתו החזקה של הרוקח אל דברי רבינו קלונימוס בעניין התפילות וטעמיהם, מפורשת שם בסידורו [ל"ז] 'אז ישיר': אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות מאבא מארי... וגם קבלתי מרבי' יהודה החסיד, כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל הקדוש החסיד, כאשר קבל מרבי' אלעזר החזן משפירא, כי רבינו קלונימוס [הזקן] בשעת פטירתו היה רבי' שמואל החסיד בנו היה נער, ומסרו לרבינו אלעזר חזן משפירא, וכשגדל רבי' שמואל החסיד קבל ממנו כאשר צוהו רבי' קלונימוס הזקן, ורבי' קלונימוס הזקן קבל מאביו רבינו יצחק... הביאם המלך קרלא עמו מארץ לומברדיא"ה והושיבם במגנצא, ושמה פרו וישרצו וירבו במאד מאד, עד אשר פקדה שם חרון אפו על קהלות הקודש בשנת תתנ"ו, ושם גוענו אבדנו כולנו אבדנו, זולתי מתי מספר שנשאר מקרובינו [עם רבנו קלונימוס] הזקן משפירא, והוא מסר

הקדושה. והשיב לנו, בברכות של קירית שמע יש לנו לומר קדושה בעל כורחנו, לפי שאנו מקלסין ומשבחין המלאכים לבוראינו, שאנו אומרים 'פינות [צבאין]²⁴⁴ קדושים רוממי שדי תמיד מספרים כו', וכל העניין, עד שאנו מגיעין עד 'קדושה כולם כאחת'²⁴⁵ עונין ואומרים, המלאכים, 'קדוש' ו'ברוך'. אבל 'ימלוך יי' לעולם' אין אומ'. ובאותה קדושה לא יצאנו ידי חובתינו, לפי שיש לנו לומר קדושה בעמידה ורגל ישרה כמו המלאכים, והרי בעמידה אין אנו אומ' סיפור דברים ושבח המלאכים, אלא אנו באין לשבח, וכך אנו אומ' 'נקדש את שמך בעולם, כשם שמקדישין אותו בשמי מרום', המלאכים, ומה אנו חייבין לומר לך: 'קדושה'²⁴⁶ ו'ברוך' ו'ימלוך'. ועכשיו אנו אומרים לה צורך²⁴⁷. וכן בשבת כזה²⁴⁸ הסדר אנו אומ' 'נעריצך ונקדישך כו', זה השבח שלנו הוא, אבל מה שהוקבע 'ימלוך יי' לעולם' עם הקדושה, עדיין לא פירש מורי... ואמ' לנו המורה, לכך קבעו 'ימלוך ה' לעולם', עם²⁴⁹ המקרא הם סמוכין, דכתי' 'אני יי' קדושכם, בורא ישר' מלככם'. כך אמ' לנו משום ר' נתן בר' מכיר ז'צ'ל'. ולמה תפסו זה הפסוק, מוטב היה לומר יי' ימלוך לעולם ועד שכתוב בתורה²⁵⁰, לפי שאמ' חכמ': למה נקרא שמה רות, שיצא ממנה דוד שריוה להק' בשירות ושבחות, שהיו חביבין ונעימים שירות של דוד לפני הק' מכל שירות ותושבחות שבעולם, דכת' ונעים זמירות ישר', וגם אנו חייבין לתפוס במקראות שלו...

ועוד מדברי הרוקח הנ"ל, מקורם בלשון רבו בס' 'יחסי תנאים ואמוראים'²⁵¹: ושמעתי, מה שאנו נוהגים לומר ב'סדר קדושה' לאחר 'קדוש' ו'ברוך', 'יי ימלוך לעולם ועד', ובשאר קדושות שהן מעומד, 'ימלוך ה' לעולם' וגו', מפני שקדושה שמעומד אנו אומרים כשירות של מעלה מעומד, כמו שמסודר 'נקדש שמך [בעולם]²⁵², כשם שמקדישין אותו בשמי מרום'. ובשבת 'נעריצך ונקדישך, כסוד שיח

לרבי' אלעזר החזן משפירא... ורבי' אלעזר חזן מסר לרבינו שמואל חסיד, ורבי' שמואל חסיד מסר לרבי' יהודה החסיד, וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפלות ושאר סודות...

ויש לציין גם ללשון הרוקח בסידורו שם [ע"ו] 'ובא לציון': ואפילו בשבתות וימים טובים אומרו במנחה, כי 'סדר קדושה' מציל מדינה של גיהנם, דכתיב 'ארץ עפתה כמו אופל, צלמות ולא סדרים', מי בא בצלמות, לא סדרים, שאינו אומר 'סדר קדושה', הא אם אומרו ינצל, כי התחיל בברכות של הקדוש ברוך הוא. ויסיים בשבחו 'קדוש קדוש קדוש', 'ברוך', ה' ימלוך, ופסוקים אחרים... אף כאן המקור בדברי רבי קלונימוס לעיל שם.

²⁴⁴ במקור: צבאם.

²⁴⁵ כאחת, וכ"ה בפירושי סידור התפילה לרוקח [מ'] 'יוצר אור', ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג ספר סיני וליקוטים סימן ש"כ, וע' 'סיני' ע"ח עמוד קי"א.

²⁴⁶ קדוש.

²⁴⁷ כוונתו ברורה.

²⁴⁸ אצ"ל: בזה.

²⁴⁹ אפשר שחסר איזו מילים, וצ"ל: 'עם הקדושה', ומיישב ע"פ סמיכות 'המקרא'.

²⁵⁰ עי' ס' המחכים, ופי' התפילות והברכות לרבי יהודה בר יקר א' עמ' ח'.

²⁵¹ מיוחס לרבי יהודה בן קלונימוס, רבו של הרוקח, ונדפס כ'ערכי תנאים ואמוראים', ניו יורק תשל"ד, יונתן בן עוזיאל. כמו"כ נדפס בס' זיכרון 'ברית אברהם', ירושלים תשנ"ג.

²⁵² במקור: לעולם.

שרפי קודש' וכו'. ומלאכי השרת אין מספרין בלשון ארמית, לפיכך אנו מסיימין 'ימלוך' יי לעולם'. אבל ב'סדר קדושה' שאנו מתרגמין את הקדושה, אי אפשר לתרגם 'ימלוך' יי לעולם', אלא 'יי ימלוך' שהוא של תורה...²⁵³

ובס' חוקת התורה²⁵⁴: תיקנו קדושה באמצע ברכה ראשונה של 'יוצר אור', ואין אומרים בה ה' ימלוך²⁵⁵ וגו', לפי שאותה קדושה היא שבח המלאכים שאנו מספרים, אבל ההיא די"ח היא עיקר קדושת ישראל, לפיכך אומרים בה ה' ימלוך, שיראה מלכותו עלינו לעולם.

דברי רבי יהודה בר יקר

ב'פירוש התפילות והברכות' לרבי יהודה בר יקר²⁵⁶, שהוא ספר יסודי קדום מהראשונים אשר בפיו התפילות וטעמיהם, מצינו משנה סדורה בעניין הקדושות, וגם דברים ברורים ביחס לפסוקי המלכות שבהם, ואלו דבריו;

1. ואחר כך פותח ב'יוצר אור', ומספר הקדושה שאומרים המלאכים באימה וביראה ובקדושה בכל יום, והוא ק' ק' ק' ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו, 'ברוך כבוד ה' ממקומו', כאשר כתוב בישעיה וביחזקאל. ואין המלאכים אומרים ימלוך ה'...²⁵⁷ לכן אין אנו אומרים אותו ב'יוצר', שאין אנו אלא כמספרים, וכן ב'סדר קדושה', אף לעתיד, כשיבא לציון גואל, 'לא ימוש מפיו זרעך', רמז הוא שלא תבטל התורה לעתיד, ואחר כך אומר 'וקרא זה אל זה', רמזו שלעולם²⁵⁸ יהיו המלאכים קיימים ויאמרו קדושה כמו בתחלה, וכיון שאין זה אלא סיפור דברים, אנו אומרים אותם שני קדושות ביחיד ומישוב, וגם יש מן הגאונים שאומרים יחיד²⁵⁹ אומר אותם שתי קדושות, אבל קדושה של עומד, אנו אומרים אותה 'נקדישך', או 'כתר יתנו לך', או 'נקדש את שמך בעולם', כיון שאף אנו מקדשין אותו, צריך לומר מעומד ובעשרה, וכן הוא במסכת סופרים, וגם יחיד אומר אותם שתי קדושות מישוב, וצריך לומר 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון' וגו', שכך אמר דוד, ומן הדין

²⁵³ המשך לשונו: ומ"מ תיקנו ב'סדר קדושה' פסוקיו של כתובים ונביאים, כגון 'ואתה קדוש יושב תהלות ישראל', כתובים, 'וקרא זה אל זה' וגו', נביאים, 'יי ימלוך לעולם ועד', תורה, פסוקי כתובים ונביאים ותורה, לפי שהעולם מתקיים על זכות 'סדר קדושה' וא"הא שמייה רבא' דאגדתא, כדאיתא בשלהי מסכת סוטה, לפיכך תקנו 'סדר קדושה' ו'סדר תורה'. ואמר לי הרב ר' יצחק בר אשר הלוי, שלכך תקנו 'ברוך הוא אלקינו שבראנו לכבודו, והבדילנו מן התועים, ונתן לנו את תורתו', לפי שהתורה צריכה ברכה לאחריה.

²⁵⁴ מיוחס לרבי יהודה בן הרא"ש, שרידים ממנו נדפס בס"ס 'זיכרון יהודה' ירושלים תשס"ה, ושם בעמוד קצ"ב.

²⁵⁵ לכאורה צ"ל ימלוך ה' וגו', וכצ"ל בהמשך.

²⁵⁶ רבו של הרמב"ן, ירושלים תשל"ט, א' עמו' ז'. מקצת דבריו בזה, הינם דומים ביותר אל לשון רבי קלונימוס הזקן, ב'סיני' ס"ט עמ' ר"ז, 'גנוזות' ב' קכ"ז, ואולי הכיר רבי יהודה ברבי יקר תלמיד הריצב"א, את דברי רבי קלונימוס דרך ספרות דבי רש"י, כעין קבץ זה הנ"ל בהערה, ועיין המאמר 'רבי יהודה בר יקר' של ש' יהלום ב'סידרא' י"ז, ובס' 'המנהיג' מהדורת רפאל, א' ש"ח.

²⁵⁷ במקור משובש קצת.

²⁵⁸ במקור: של עולם.

²⁵⁹ אצ"ל: שאין יחיד.

היה לנו לומר ה' ימלוך לעולם ועד, שהוא של תורה²⁶⁰, אלא בשביל הזכרת 'ציון', אנו אומרים אותו 'ימלוך' שאמר דוד, על שם 'אעלה את ירושלים על ראש שמחתי', ובכל התפלות אנו מזכירים את 'ציון' או 'ירושלים'...

2. כמו כן²⁶¹ וקרא זה אל זה ואמ' ק' ק' ק', כלומר, גם המלאכים יהיו קיימים ויאמרו 'קדוש' כמו עכשיו, וכל זה סיפור דברים הוא, ולכך אין אומרים ימלוך ה' כמו ב'סדר קדושה'²⁶², שאין 'ימלוך' מקדושת המלאכים... ויש הרבה גאונים שאומרים שאין היחיד אומר קדושה אפילו ל'יוצר' ושל 'סדר קדושה', ובמסכ' סופרים אומר: יחיד אומר אותה חוץ מקדושה של עומד, לפי שאותה קדושה אנו מקדשים אותם כמו המלאכים, כיון שאומ' 'נקדישך ונעריצך'...

3. ואינו מספר כאן²⁶³ שמקדשין ישראל, כי אם המלאכים, ולכן אינו אומר כאן 'ימלוך ה' לעולם', ולכך אומ' קדושה זו מיושב, ספירת דברים הוא, אבל מעומד שאומרים 'נקדישך', צריך לעמוד, ולומר ימלוך ה', שהרי ישראל אמרוהו. וגם ב'סדר קדושה', אנו מספרים שאף שיבא לציון גואל, יקדשוהו מלאכים, כמו שעושים משנבראו... לכן אומרים אותו מיושב, ואין אומרים 'ימלוך' כי אם ישראל...

4. וסדר קדושות חול²⁶⁴ אנו למדים מן הפסוקים בפרשת מתן תורה, דאמ' ²⁶⁵ סנדלפון גבוה מחברו מהלך חמש מאות שנה, וקושר קשרים לקונו, ועולה הכתר מאיליו, ויושב בראש קונו, מיד עונין כולן 'ק' ק' ק' גו', ומיד מתגלגלין גלגלי כסאו ומתרעשין, וכל²⁶⁶ חילי מרום וכתר שלו²⁶⁷ אומ' 'ברוך כבוד ה' ממקומו', שלא נודע איה מקומו, וכשמגיע הכתר לראשו, אז חיות ואופנים וגלגלי²⁶⁸ מרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומ' כולם ה' ימלוך לעולם ועד וגו', אבל אין מלאכים אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון', כי אם ישראל, ולכך אין אומרים 'ימלוך ה' אלהיך ציון' לא ב'יוצר' ולא ב'ובא לציון', שאין שם כי אם סיפור דברים, מה שהמלאכים אומרים, עד שמגיעים אנו ל'שמונה עשרה', ואומרים אנו 'נקדישך'...

²⁶⁰ מכאן לספר 'אבודרהם' שמונה עשרה: ומן הדין הי' לומר ה' ימלוך לעולם ועד', שהוא של תורה, אלא בשביל הזכרת 'ציון', אנו אומרים זה שאמר דוד, על שם 'אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי', ובכל התפלות אנו מזכירין או 'ציון' או 'ירושלים'. ובספר ה'מחכים': והשואל למה אין אומרים בקדושה 'י'י' ימלוך לעולם ועד', אלא 'ימלוך ד' לעולם וכו', דהתורה עדיפא מכתובים, טועה הוא, ומוציא מפיו ואינו מבין...

²⁶¹ א' עמ' י"א.

²⁶² לכאורה היא ט"ס וצ"ל כמו בקדושה של עומד.

²⁶³ א' עמוד כ"ו.

²⁶⁴ א' עמ' מ"ג.

²⁶⁵ פסיקתא רבתי פיסקא כ' - פ' מתן תורה.

²⁶⁶ בפנים: כל וכל. גם לק' א' עמ' צ"ט ציטט דבר זה, וע"פ הגהתי.

²⁶⁷ בפנים: אלו. התיקון ע"פ הנ"ל.

²⁶⁸ בפנים: גלגלי. התיקון ע"פ הנ"ל.

5. 'ובא לציון גואל'²⁶⁹... 'ואני זאת בריתי'... וכך נתקן לומר מדברי נביאים תחלה, ואחר כך 'ואתה קדוש יושב תהלות'... 'וקרא זה אל זה ואמר'... וחברם כאן לומר שהקב"ה ממתין ויושב לשמוע קדושה מישראל תחלה, ואחר כך המלאכים אומרים 'קדוש קדוש', וכן הוא הסדר, בתחלת התפלה אומר 'ברכו את ה' המבורך', ועונין אחריו 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד'... ואחר כך אומר קדושה, וכן היא בהיכלות: וכלם משלשים קדושתך בטהרה משולשת, כדבר שנאמר ק' ק' ק', ויש במקום אחד: אמר ר' עקיבא, בכל יום מלאך עומד באמצע הרקיע, ופותח ואומר ה' מלך, וכל צבא מרום עונים אחריו, עד שמגיע לברכו, וחיה אחת ששמה 'ישראל', וחוקק על מצחה 'ישראל', עומדת באמצע רקיע ואומ' 'ברוך ה' המבורך', וכל שרי מעלה עונין אחריה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', עד שלא נגמר הדבר מפיהם, רועשים ורועדים האופנים, ומרעידין את כל העולם, ואומ' 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואותה חיה עומדת באמצע הרקיע, עד שרועשים כל שרי מעלה, וכל אחד בעמדו אומר לחיה 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', ועל כן אנו אומרים ב'קדושה רבה' 'שמע ישראל'... אח"כ ה' ימלוך לעולם ועד, לחתום בשל תורה, ואע"פ שאין אומר ה' ימלוך בקדושה של 'יוצר', קדושה זו עיקר, שנתקנה בשביל בני אדם שלא היו בבית הכנסת בשעת תפלה ואחרו לבא... ואמר בסוף סוטה נמי: ואלא עלמא במאי מתקיים, אקדושה דסדרא ואאמן יהא שמיה רבה דאגדתא, ור"ל דבר גדול תקנו חכמים, שהרי תקנו 'סדר הקדושה' בשביל המאחרים לבא, שלא יפסידו שמיעת קדושה... ואין אומרים 'ובא לציון' שחרית של שבת, לפי שכלם באים יחד לבית הכנסת בתפלה ראשונה, לפי שאין משכימים הרבה בשבת וכן ביום טוב... וסדר של היכלות בענין אחר שמעתי²⁷⁰, פתח דוד ואמר ה' ימלוך לעולם ועד, וכל מלכי בית דוד אומרים 'והיה ה' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'. ולכך תקנו כאן דרך קצרה, תלמוד תורה, וקדושה, וזכרון ציון, בשביל המאחרין לבא, כמו שתקנו 'ברכה אחת מעין שבע', ועוד לרמוז...

קדושת היוצר

קדושת היוצר לכאורה מהווה הוכחה חזקה לדעה השוללת מלכות מעיקר קדושה, שהרי כאן נאמר 'קדוש' 'ברוך' ללא 'ימלוך' כלל. כך גם נטען להדיה ע"י מקצת אחרונים²⁷¹, אך בראשונים מצינו

²⁶⁹ א' עמוד ע"ד.

²⁷⁰ כאן נוסף בנדפס: וכו', וצ"ב.

²⁷¹ וכמו בס' שו"ת רב פעלים חלק ד' - אורח חיים סימן ד': תשובה, כתב הגאון ר"ז ז"ל... בקדושה יאמר רק פסוק 'קדוש' ופסוק 'ברוך' ולא יאמר פסוק 'ימלוך' מפני כי פסוק 'ימלוך' אין אומרים המלאכים ואינו מעיקר הקדושה, ויש מי שאומר שגם 'ימלוך' הוא מעיקר הקדושה, והעיקר כסברא הראשונה, עכ"ל, וכמ"ש הגאון מג"א ז"ל, ע"ש. עוד מצינו בקדושה של 'יוצר' אין אומרים פסוק 'ימלוך' והיינו טעמא הוא קרוב לזה הטעם של סברא הא' הנז'... וב'עובר אורח' לבעל האדר"ת שנדפס בס"ס ארחות חיים קצ"א א': מ"ש בבאה"ט... בשם הפר"ח דאין לענות באמצע קדושה אמר יש"ר. ל"י למה לא יענה בין פסוק לפסוק, ועכ"פ נ"ל ברור דקודם 'ימלוך' מותר, לפמ"ש"ל... ד'ימלוך' אינו מעיקר הקדושה, וכ"נ ממה שלא נזכר בקדושת 'יוצר' וקדושת דסדרא. עוד כתב בס' 'תפילת דוד', מהדו' אהבת שלום, עמוד קע"ה: או י"ל להיפוך, ממה שבקדושת יוצר לא נזכר, מכלל דאינו מעיקר הקדושה כלל... בזכרון מנחם אשר בליקוטי מהרי"ח מהדו"ח עמוד ע"ר: עיין במחצית השקל ובשו"ע התניא... שכתבו הטעם, משום ד'קדוש' ו'ברוך' אומרים המלאכים, אבל 'ימלוך' אין אומרים המלאכים, ואינו בכלל הקדושה, ע"ש, וכן משמע ממטה משה... שכתב לומר לקדושה ברייתא דפרק גיד הנשה שלא כתב בה 'ימלוך', דימלוך אינו מעיקר הקדושה, וכן כתב אאזמו"ר

התייחסות מפורשת אל שאלה הזאת, ורבים מהם פירשו בהיפוך, כי העדר 'ימלוך' ב'יוצר', ראייה היא על פסוקי 'יוצר', שאינם מעיקר קדושה. הוי אומר שמלכות משמשת כאות וסימן הקדושה הגמורה, וחסרונה, הוכחה היא שאין פסוקי 'יוצר' בגדר קדושה.

נקודה נפלאה נוספת כתבו בזה²⁷², והיא שאכן נמצא מלכות אף בקדושת יוצר, בדמות קריאת שמע, לפי שהיא קבלת עול מלכות שמים, ומוגדרת כמלכות בתלמוד ר"ה²⁷³, ועכ"פ כל לשונותיהם מוכיחים בדעתם, אשר גם 'ימלוך' כלול בעיקר קדושה.

הרעיון נמצא מפורש בספר האשכול: ומזכירין²⁷⁴ קדושה ב'יוצר אור', כי המלאכים כמו כן מקלסין ומקדשין כמו ישראל, כדכ' 'ברן יחד כוכבי בקר' אלו ישראל, והדר 'ויריעו כל בני אלהים' אלו המלאכים. וישראל ממליכין שמו של הב"ה בקריאת שמע, 'אמת ויציב', ומקבלים על עצמם מלכות שמים, וכן בתפלה, לאחר שאומרים אלו ב' פסוקים 'קדוש' ו'ברוך', מוסיפין ישראל פסוק ואומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור'... אין²⁷⁵ פורסין על שמע' מפני שיש בה קדושה, וכל דבר שבקדושה אין פחות מעשרה, ולשון 'פורסין' מברכין... 'ואין עוברין לפני התיבה' שאומר 'קדוש' ו'ברוך' ו'ימלוך' וקדיש: ובברכת 'יוצר אור' אין אנו מזכירים אלא שבח המלאכים שהם מקדישים להב"ה, אין לנו להזכיר 'ימלוך' כמו בתפלה שהוא שבח שמשבחין ישראל, והתם מזכירין 'ימלוך'. ואף על פי שהזכרנו [קלוס] המלאכים ב'יוצר אור', הרי אחריו אנו מברכין 'אהבת עולם' ומקבלים עלינו מלכות שמים ב'שמע ישראל', שהוא במקום 'ימלוך'...

דבריו מוזכרים אף בכלבו²⁷⁶ ובאורחות חיים²⁷⁷, ויש לדקדק על לשונו: ולפיכך תקנו קדושה ב'יוצר אור' לומר שהמלאכים גם כן מקדישים ומקלסים לשם יתברך, על דרך הכתוב 'ברן יחד כוכבי בקר' אלו ישראל, 'ויריעו כל בני אלהים' אלו המלאכים, ולפיכך אין אומרים בו 'ימלוך ה' לעולם', לפי שאין

המחבר זצ"ל לקמן... בשם הכלבו וסידור השל"ה, דמשום הכי אין אומרים 'ימלוך' בקדושה ד'יוצר', לפי שהמלאכים אין אומרים 'ימלוך', וכן מצאתי בספר האורה לרש"י ז"ל...

²⁷² עי' תלפיות א' ב' עמ' 226. מאמר 'קדושה ומלכות של ק"ש וקדושה דעמידה', מופיע בס' 'עיוני תפילה', ירושלים תשמ"א, עמ' 12.

²⁷³ ל"ב ב'.

²⁷⁴ הלכות קריאת שמע וברכותיה.

²⁷⁵ הלכות תפילה.

²⁷⁶ סימן ח': ואין לדמותה לקדושה שאומרים ב'קדושה', לפי שבאותה קדושה אנו אומרים שאנו בעצמנו מקדישין אותו, ואומרים 'נקדש את שמך' או 'נקדישך ונעריצך' או 'כתר יתנו לך'... ולפיכך תקנו קדושה ב'יוצר אור' לומר שהמלאכים גם כן מקדישין ומקלסין האל יתעלה, על דרך 'ברן יחד כוכבי בקר, ויריעו כל בני אלהים', 'כוכבי בקר' אלו ישראל, 'בני אלהים' אלו המלאכים, ולפיכך אין אומרים בו 'ימלוך ה', לפי שאין אנו מספרין רק מה שהמלאכים אומרים, ולפי שאינו אלא סיפור דברים... אבל בשמנה עשרה שאנו אומרים 'נקדש את שמך', כלומר, אנחנו בעצמנו נקדש, אומרים 'ימלוך ה' לעולם', שממליכין אותו אחר קדושה, וביוצר גם כן אנו ממליכין אותו אחר קדושת המלאכים, ובקבלת מצותו, ובאמת ויציב... והרב בעל האשכול ז"ל כתב: בברכת 'יוצר אור' אין אנו מזכירין אלא שבח המלאכים כשהם מקדישים הקדוש ברוך הוא, ואין לנו להזכיר 'ימלוך' יי' לעולם' אחר 'קדושה' ו'ברוך' כמו בתפלה, שהיא שמשבחין ישראל, והתם מזכירין 'ימלוך'.

²⁷⁷ חלק א' דין קדושה מיושב.

אנו מספרים רק מה שהמלאכים אומרים, ולפי שאינו אלא ספור דברים... אבל בתפלה שאנו אומרים 'נקדש את שמך', כלומר, אנחנו בעצמנו נקדש, אומרים 'ימלוך ה' לעולם', שממליכים אותו אחר הקדושה. ונ"ל שביוצר גם כן אנו ממליכים אותו אחר קדושת המלאכים, בק"ש ובקבלת מלכותו, ובאמת ויציב... והבעל האשכול כתב: בברכת 'יוצר אור' אין אנו מקדישים להקב"ה, ואין אנו מזכירים אלא שבח המלאכים כשהם מקדישים להקב"ה, ואין לנו להזכיר 'ימלוך' אחר 'קדוש' ו'ברוך' כמו בתפלה, שהוא שבח שמשבחים אותו ישראל, והתם מזכירים 'ימלוך', שהוא [קילוסן] של ישראל. והר' יהודה בר יקר כתב²⁷⁸ טעם אחר, לפי שעדיין לא ייחדנו שמו של הקדוש ברוך הוא, ולא קבלנו עול מלכותו בק"ש, אבל מעומד²⁷⁹ נוכל להמליכו, אחר יחוד שמו הנכבד, ע"כ:

בדבריו מבואר יותר, אשר גם 'ימלוך' דומה הוא לק"ש, שהוא קבלת מלכות שמים, וממליכים בו את הקב"ה.

מ"מ, יסוד העניין נמצא בגמרא ר"ה²⁸⁰: תא שמע: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד - מלכות, דברי רבי יוסי. רבי יהודה אומר: אינה מלכות... הראשונים פוסקים כרבי יוסי, ואף מצינו בדבריהם תוספת בגרסת דברי רבי יוסי ונימוק דבריו, וכמו ברי"ף: תנא 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', זו היא מלכות

---

²⁷⁸ חסר ב'פירוש התפילות והברכות' מרבי יהודה בר יקר שבדפוס.

²⁷⁹ כלומר בתפילת 'מעומד'.

²⁸⁰ ל"ב ב'.

שלימה²⁸¹, דברי רבי יוסי... וקיימא לן כרבי יוסי: כך רבינו חננאל: וקי"ל כר' יוסי: ראב"ן²⁸²: ומסיים העשירי בשל תורה 'שמע ישראל' וגו', שהוא נמי קבלת מלכות שמים²⁸³. ובבית הבחירה למאירי²⁸⁴: 'שמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד'... כלם מלכיות הם, ורשאי להזכירם במקום מלכות, שהאחדות הוא קבלת עול מלכותו²⁸⁵, ושוללת הממשלה מכל אחר... ובספר הרוקח²⁸⁶: אבל בשאר ברכות צריך

²⁸¹ הנה 'מנהג וותיקין' מצינו בתלמודים פעמיים בלבד, הא' במפורסם, ובל' התלמוד ירושלמי ברכות פרק א': אמר מר עוקבא, הוותיקין היו משכימין וקורין אותה, כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנץ החמה וכו', וכיו"ב בבבלי פעמים מספר בשם רבי יוחנן. השני הוא בעניינינו: תניא נמי הכי, אמר רבי אלעזר ברבי יוסי: וותיקין היו משלימין אותה בתורה... ולעיל שם בתוספות: ומה שאנו נוהגים להשלים בתורה, דעבדינן כרבי יוסי, כדאמרין בגמרא, המשלים בתורה, זריז ומשובח, וכן היו וותיקין עושין. [ועי' מס' סופרים י"ד ט"ז, ועכ"פ מס' סופרים מאוחר אל לשון התלמוד היא]. והנה המתברר, ששני מנהגי הוותיקים, מקושרים ישירות אל 'שמע ישראל' ולעול מלכות שמים אשר בקריאתו, דווקא.

לגרסה הנ"ל ברי"ף גם מסתבר, אשר שניהם משתייכים אל 'מלכות שמים שלימה', וע"ד לשון הגמרא ברכות י"ד ב': ואמר רבי יוחנן: הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה - יפנה ויטול ידיו, ויניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל, וזו היא 'מלכות שמים שלמה'... ובבית הבחירה (מאירי): והרוצה לקבל עליו עול מלכות שמים בשלימות, ישכים, ויטהר עצמו, ויטול ידיו, ויניח תפילין, ויקרא את שמע, ואח"כ יתפלל... ואילו ברש"י שם ט' ב': ותיקין - אנשים ענוים ומחבבין מצוה... מאי קראה - דמצוה להתפלל עם הנץ החמה. דכתיב 'ייראוך עם שמש' וגו' - מתי מתיראין ממך - כשמוראך מקבלים עליהם, דהיינו מלכות שמים, שמקבלין עליהם בקריאת שמע. עם שמש - כלומר: כשהשמש יוצא, היינו עם הנץ החמה... ובדף כ"א א' פ"י: לותיקין - המקדימין למצות, ומחזרים לעשות דבר בזמנו ומצותו... ובדף כ"ט ב' פ"י: שאינו מתפלל עם דמדומי חמה - והיינו לשון 'קבע' - תפלתו עליו חוק קבוע, לצאת ידי חובה, ואינו מקפיד לחזר אחר שעת מצוה ועת רצון. עם דמדומי חמה - תפלת יוצר עם הנץ החמה... ייראוך עם שמש - זו תפלת 'יוצר'... ובכן, עניין העיקרי של וותיקים, לקבל עול 'מלכות שמים שלימה', וזהו כל מגמתם ומטרתם.

כלפי הגדרת 'וותיקין', ע"ע באליה רבה סימן נ"ח: כוותיקין וכו'. פרש"י ענווים. ונ"ל שהוא מלשון האי דשתי טולא חיורא, אוחזתו 'ויתק', ופירש"י 'חלשות'. ורבינו יונה פירש 'וותיקין' מפולפלים ומחודדים, מלשון 'מפרק הרים', דמתרגמינן 'מותק טוריא'. ובאר הגולה כתב 'וותיקין' פירוש תלמידים: וע"ע בבגדי ישע. בתוספות יומא ל"ז ב': אלא שוותיקין מקדימין למצות... מלחמת ה' ברכות ב' א': אלא ודאי לא נאמרו דברי ותיקין אלא למצוה מן המובחר... מ"מ למדנו שלא נאמר עם הנץ החמה אלא למצוה כותיקין, ולכשיתקיים מקרא שכתוב 'ועמך כלם צדיקים', יהו כל ישראל כותיקין, ולא יהו לעולם נזוקין... ובחידושי הרא"ה לברכות פרק ד': כלומר, דותיקין היו עושין כן, שמדקדקין על עצמם יותר מדאי, להשלים מצוה מן המובחר. רבינו יהונתן מלוניל על הרי"ף ברכות (לפי דפי הרי"ף) י"ח א': ומתרץ ההוא לותיקין, כלומר, הכי קאמר, מי שרוצה להיות זריז במצות, שיעשה המצוה תכף שיגיע זמנה, חייב לעשות כן. הפסקי רי"ד כ"ו א', כי תני' ההיא לוותיקין. פ"י, חסידים שהיו מקדימין למצות, ומחרדין לעשות דבר בזמנו כמצותו... פסקי ריא"ז ברכות פרק א' הלכה א': וכך עושין הותיקין, שהם החסידים ואנשי המעשה הזהירין במצוות. פרק ג' הלכה ג': ולא אמרו כן אלא לותיקין, שהן חרדין לעשות מצוה מן המובחר... רבינו ירוחם - תולדות אדם וחוה נתיב ג' חלק ג': כותיקין, פירוש, כאותם זקנים המדקדקים במצות. וע"ע בל' ר' עובדיה מברטנורא מסכת דמאי פרק ו', ובהגהות הרמ"א על המרדכי ברכות רמז כ"א, בדרישה אורח חיים סימן פ"ט, ובס' שו"ת צמח יהודה חלק ה' סימן פ"ט.

²⁸² ראש השנה.

²⁸³ מבואר שפסוקי מלכיות שבתפילת מוספי ר"ה הם לקבלת מלכות שמים, ולכאורה הדבר מפורש בגמ' ר"ה ט"ז א', ל"ד ב': מלכיות - כדי שתמליכוני עליכם...

²⁸⁴ ר"ה ל"ב ב'.

²⁸⁵ מבואר ג"כ כנ"ל.

²⁸⁶ המשך הלכות ברכות סימן שס"ג.

להזכיר²⁸⁷, לפי שכל הברכות לבד מן התפלה עניין הודאה, וצריכין אנו לברך על מה שאנו נהנין מהן, ועל המצות להודות למי שגזר עליהם, לכך תיקנו מלכות בהנאות, לה' הארץ ומלואה, ועל [המצות]²⁸⁸ כמו [כן] כתי' אני ה', והשם הזה הוא מלכות, 'כה אמר ה', מלך ישראל וגואלו, ה' צבאות', ונאמר וה' אלדים אמת הוא אלדים חיים ומלך עולם, לכך תיקנו 'שמע ישראל', 'וידעת היום', בפסוקים של מלכות, הילכך על כל המצות תיקנו מלכות, לברך למי שציונו עליהם...

הלכה זו הביאה הראשונים אף בנושאים אחרים, מלבד דיון המקורי, הנוגע להרכב פסוקי ה'מלכויות' שבתפילת ר"ה, וכמו בתוספות ברכות²⁸⁹: 'ומעין שבע' דמצלי בשבת, הואיל ויש בה 'האל הקדוש שאין כמוהו', היינו כמו מלכות, כמו 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', דהוי במקום מלכות... והוסיף הסבר בתוספות ר"י שירליאון²⁹⁰ זהו מלכות, שהוא אחד בעולמו, ואין זולתו. וכן העתיק 'אור זרוע'²⁹¹: זהו מלכות, כלומר, שהוא אחד בעולמו, ואין זולתו²⁹². ובס' 'על הכל'²⁹³: זו מלכות, כלומר, עדות הוא שהוא מלך ויחיד בעולמו... ובלשון ר' חיים פלטיאל²⁹⁴: שאין כמוהו היינו 'אחד', א"כ מלכות. וז"ל ספר המנהגות²⁹⁵: ועל כן אמרו רבו' ז"ל לברך את השם אשר גאלנו, בעבור שהאבות יחדו והמליכוהו, ולא עשו כן כל הגוים, והוא אל גדול וגבור ונורא, ועליון על הכל, וגומל חסדים טובים, וקונה הכל, וזוכר חסדי אבות... ברוך מגן אברהם... והיינו טעמא דלית ביה מלכות בתחלה, כדין כל ברכה ראשונה, משום +דאלהי+ אברהם זהו מלכות האמת²⁹⁶, כדאמרי' 'שמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד - מלכות'²⁹⁷,

²⁸⁷ מלכות.

²⁸⁸ בדפוס: המצוה.

²⁸⁹ מ' ב'. וכ"ה בתוספות הרא"ש שם י"ב א', בהוספה: וברכה ראשונה של י"ח, כיון שיש בה 'האל הגדול הגבור והנורא' הוי כמו מלכות...

²⁹⁰ שם.

²⁹¹ חלק א' - הלכות קריאת שמע סימן כ"ז.

²⁹² וע"ע במעדני יום טוב ברכות פרק ו' סימן כ"ג.

²⁹³ סימן כ"ד.

²⁹⁴ בראשית פרק ב'.

²⁹⁵ לר' אשר מלוניל. ועי' אוצר מדרשים - שמעון בן יוחאי, ילקוט מדרשים ד' עמ' ס"ו: ואחר כל אלה יעמוד מלך עז פנים... וכל מי שמזכיר 'שמע ישראל ה' אלהינו' הורגו, וכל האומר 'אלהי אברהם' יהרג...

²⁹⁶ ועיין ספר הישר לר"ת סימן ק"ד: והיינו דאמרי' במגילה 'דברי שלום ואמת', מלמד שצריכה מגילה שירטוט כאמיתה של תורה דהיינו מזוזה. ולא כפירוש הקונטרס דמפרש תורה ממש. תוספות גיטין ו' ב': כאמיתה של תורה, אור"ת דלאו היינו ס"ת... אלא היינו מזוזה, וקרי ליה 'אמיתה של תורה', על שם שיש בו שם יחוד מלכות שמים, וכן פירש ר"ח... ובתוספות סוטה ומנחות. רבינו יהונתן על הרי"ף הלכות ספר תורה (לפי דפי הרי"ף): כאמתה של תורה, דהיינו מזוזה שהיא עיקר התורה, שיש בה עול מלכות שמים בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאדו, ועול מצות מזוזה... ועיין נימוקי יוסף. תוספות הרא"ש מגילה ט"ז ב': לכך פירש ר"ת 'כאמתה של תורה' דהיינו מזוזה, דהוא עיקר האמונה והיראה, וקבלת [מלכות] שמים... שם סוטה י"ז ב'. וע"ע בלשון ה"ק למרדכי מנחות, התרומה, המנהיג, סמ"ג, הגה"מ.

²⁹⁷ בפנים נוסף 'ורב' בלי מובן.

כך נר' בע'... אף בטור²⁹⁸: ואף על פי שאין מלכות בפתיחה, י"א 'אלהי אברהם' הוי כמו מלכות... וי"א 'האל הגדול הגבור והנורא' הוי כמו מלכות, דלאו דוקא לשון מלכות בעינן, כדאמרינן בפ"ב דר"ה 'שמע ישראל' הוי מלכות. ע"כ. כאן נתחדש שגם 'אלוהי אברהם' דומה הוא ל'שמע ישראל', כי התוספות אינם אומרים אלא שהוא מלכות.

מעתה, הרי כל ברכות ק"ש, סובבת וסוגרת ק"ש, שעיקרה ואמיתה היא פסוק ראשון, המבטא קבלת מלכות שמים, והיא מלכות שלימה, וע"כ נתקן הקדמת 'קדוש' 'ברוך' ל'שמע ישראל', אשר ביחד כולם יוצרים לקדושה הגמורה והשלימה.

ועוד מצינו בתוספות ברכות²⁹⁹: ובברכות של י"ח ברכות, כולם סמוכות לברכות אל חי וקיים... והתחבטו האחרונים³⁰⁰ בכוונתם. יש לדקדק גם בלשונם 'לברכות', ולא 'לברכת', ואצ"ל ל'ברכות' והודאות למלך אל חי וקיים, ואף 'ברכות' מנוסח הברכה היא. עוד מצאנו בתוספות רבינו פרץ³⁰¹: וברכות³⁰² של י"ח, כולן סמוכות למלך אל חי, ולא נהירא, דאינו מלכות, כיון שאינו לא בפתיחה ולא בחתימה, אבל 'אלהי אברהם' הוי כמו מלכות... וי"ח ברכות של תפילה, כולם סמוכות למלך אל חי של ברכת אבות³⁰³. ובתוספות ר"י שירליאון³⁰⁴: וברכות י"ח, כיון דסמוכה לברכת יוצר³⁰⁵ שיש בה מלכות סגי... ובתוספות הרא"ש³⁰⁶: וברכה ראשונה של י"ח, כיון שיש בה 'האל הגדול הגבור והנורא' הוי כמו מלכות... ובסידור רוקח³⁰⁷: 'א-ל חי וקיים, תמיד ימלך עלינו לעולם ועד', לפי שכתו' בו 'כי מלך ה' צבאות בהר ציון', תיקנו כאן מלכות.

---

²⁹⁸ אורח חיים סימן קי"ג.

²⁹⁹ שם מ"ט א'.

³⁰⁰ וכמו במהרש"א, צל"ח, מעון הברכות, ברכת ראש, פי' התפילה לרבי אברהם בן הגר"א.

³⁰¹ ברכות מ' ב'.

³⁰² שם מ"ט א'.

³⁰³ אצ"ל: אמת, ר"ל ברכת 'אמת ויציב', אך יש ליישב שאין למלך אל חי' סמוך כ"א לברכת אבות, וכולם סמוכות אחריה, אחת לחבירתה, וע"ד ל' צל"ח: ולכן מחוורתא כפי הבנת מהרש"א, שכוונתן שסמוכות לברכת 'גאל ישראל', וגם ברכת 'גאל ישראל' אין בה מלכות, אלא שגם היא סמוכה לברכת 'אהבה', ו'אהבה' סמוכה ל'יוצר אור', שפותחת ב'ברוך', בשם ומלכות.

³⁰⁴ מ' ב'.

³⁰⁵ ושם בהערה נכתב: ויתכן דצ"ל 'ויציב'...

³⁰⁶ ברכות י"ב א'. רא"ש ברכות פרק ו' סי' כ"ג. קיצור פסקי הרא"ש שם. טור אורח חיים הלכות תפלה סי' קי"ג.

³⁰⁷ [ע"ח] מעריב ערבים.

ובס' קדושה וברכה³⁰⁸: כתב הגאון מוהררש"א בח"ה, במנחה ובמוסף למאי סומכין, כי הנוסחא 'למלך אל חי וקים' אינה רק בשחרית, עכ"ל. ונראה, לפי מאי דכתבו התוספות לעיל, שאומרים קריאת שמע קודם תפלה, היא סמוכה ל'שמע ישראל', דהוא נקרא מלכות, כדאיתא בר"ה...

ובספר העיתים³⁰⁹: ולאחר שמתפללין תפלת המוספין, עובר ש"צ לפני התיבה, ואומר קדושה, ומוסיף בה 'פעמים באהבה שמע ישראל ה"א ה' אחד', ואומר נמי 'להיות לכם לאלהים אני ה"א', ואח"כ אומר 'ימלוך ה' לעולם', ומה טעם תקנו רבנן לאוסופי בקדושה דמוסף 'שמע ישראל', שהיא תחלת ק"ש, וסוף הפרשה, מפני שהוא אומר 'אני ה"א', מה שאין אנו עושין בתפלת 'יוצר' של שבתות וימים טובים, ולא בתפלת המנחה, היינו טעמא דעבדינן הכי, מפני שנגזרה גזרה על שונאי ישראל, שלא לקרות ק"ש כל עיקר, היה אומר אותה ש"צ בהבלעה בעמידה בכל תפלה דשחרית בין בחול בין בשבת - וכיון שבטלה הגזרה, והיו פורסין על שמע כתקנה, ומתפללין, בקשו לסלקה כל עיקר, שהרי חזרה ק"ש למקומה, ודקדקו חכמים שבאותה דור, וקבעו אותה במוסף שאין בה ק"ש, מפני שני דברים, אחת, לפי שאין בתפלת המוספין ק"ש כמו בשחרית, ותקנו שישלשו אף במוסף, כדרך שישלשו הקדושה [בקדושה] דסדרא, ועוד, עיקר התקנה כדי שיתפרסם הנס לדורות, והאיך נתבטל השמד, והטעם במוספין לבד כדאמרינן, והכי נמי כתב מר שר שלום גאון...

לפי דרכינו, הזכרת 'שמע' בקדושת מוסף, כעין עניין הזכרתו במלכויות הוא, שאלמלא מקומו בקדושה, הא לא שייך לשם, אלא מעין הפסוק ימלוך יי' הוא, שהיא מלכות שלימה. הקשר של שמע לקדושה, נוכל ללמוד גם מגמ' חולין³¹⁰: מיתיבי: חביבין ישראל לפני הקדוש ברוך הוא יותר ממלאכי השרת... וישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות, שנאמר: שמע ישראל ה' וגו', ומלאכי השרת אין

³⁰⁸ לרבי נפתלי כ"ץ, מהדו' אהבת שלום, בעמ' תס"ב.

³⁰⁹ סו' ק"צ. וע"ע באשכול, מחזור ויטרי, סידור רש"י, ראבי"ה, אור זרוע, המנהגות, דרכי משה, מנורת המאור, שמזכירים מעניין העיתים.

³¹⁰ צ"א, ב'. ויש לציין עוד לבתי מדרשות חלק א' - פרקי היכלות רבתי - פרק ל"א אות ד': אמר ר' עקיבא, בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע, ופותח ואומר ה' מלך, וכל צבא מרום עונין אחריו, עד שמגיע ל'ברכו', כיון שמגיע ל'ברכו', חיה אחת יש ששמה 'ישראל', וחוקק על מצחה 'עמי לי', עומד באמצע הרקיע ואומרת 'ברכו את ה' המבורך', וכל שרי מעלה עונין אחריה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', עד שלא יגמור דבריו, רועשים ורועדים האופנים, ומרעידים את כל העולם, ואומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואותה חיה עומדת באמצע הרקיע, עד שרועדים כל שרי מעלה, וטפסרים וגזודים וכל המחנות, וכל אחד ואחד בעמדו אומר לחיה 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד':

ובפרקי דרבי אליעזר פרק ד': והחיות עומדות אצל כסא כבודו, ואין יודעות מקום כבודו... וכנפי גליזור המלאך עומד אצל החיות שלא יאכל אש אוכלה אשן של מלאכים, ושני שרפים עומדים אחד מימינו ואחד משמאלו, שש כנפים שש כנפים לכל אחד ואחד, בשתים מכסים פניהם שלא יביטו פני השכינה, ובשתים מכסים רגליהם שלא יראו לפני השכינה לשכוח עמידת רגל העגל, ובשתים מעופפין ומקלסין ומעריצין ומקדישין, זה עונה וזה קורא, וזה עונה ואומר 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות', והחיות עומדות אצל כסא כבודו, ואין יודעות מקום כבודו, ועונות ואומרות בכל מקום שכבודו שם 'ברוך כבוד ה' ממקומו', וישראל שהם גוי אחד בארץ מיחדים שמו הגדול בכל יום ואומ' 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', והוא משיב לעמו ואומ' 'אני ה' אלהיכם המציל אתכם מכל צרה'.

ובמסכת סופרים פרק י"ד: מיד נכנס ואוחז המפטיר את התורה, ואומר, שמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד, בנעימה, ואף העם עונין אותו אחריו. וחוזר ואמר, 'אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש', 'אחד אלהינו רחום אדונינו קדוש', 'אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו', כנגד שלשת אבות, ויש אומרים כנגד שלש קדושות... מסתבר שמעין קדושה היא שנהגו בזה.

מזכירין את השם אלא לאחר ג' תיבות, כדכתיב: קדוש קדוש קדוש ה' צבאות... והאיכא 'ברוך'... גם מצאנו בבראשית רבה³¹¹: ומהו 'בעמדם', 'בא עם דם', בשעה שישראל א' 'שמע ישראל' שותקין ואחר כך 'בעמדם תרפינה כנפיהם', ומה הם א', 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'... הדפוס וכ"י אחרים³¹² מנסחים: ומה הם אומרים, 'ברוך כבוד יי' ממקומו'...

זיקת קריאת שמע לקדושה

נ"מ ברורה היוצאת מדיון הזה, והוכחה חזקה לגדר ק"ש כקריאת קדושה, נמצא בבית יוסף³¹³: כן כתב הרא"ש... אהא דאמרינן 'אלא מאי הרהור לאו כדיבור דמי למה מהרהר, א"ר אלעזר, כדי שלא יהיו כל העולם עסוקים, והוא יושב בטל', מכאן כתב בה"ג, קרא ק"ש ובא לבית הכנסת ומצא שקוראים ק"ש, קורא פסוק ראשון עמהם, ובתרומת הדשן... כתוב, שאם הוא עומד בברכות של ק"ש כשהצבור קורין את שמע, אין לו להפסיק כלל, דמשמע דלא הוי קפידא אלא שלא יהא יושב ובטל, ומי שעוסק בברכות ק"ש עצמה, פשיטא דלאו בטל הוא, אלא אפילו אם עוסק בשאר דברי שיר ושבת, לא מיקרי בטל... ולכך היה נראה, דאפילו בין 'ברוך שאמר' ל'ישתבח', אין לו להפסיק כדי לקרות פסוק ראשון עם הצבור, משום דכיון דאינו יושב ובטל, אינו חייב לקרות, וא"כ למה יפסיק, דהא אסור לאשתעוויי בין 'ברוך שאמר' ל'ישתבח', אמנם נראה דאין ראייה, דכיון שאינו פוסק אלא כדי לקבל עליו עול מלכות שמים עם הצבור, שפיר דמי, מכל מקום ראיתי בני אדם מן המדקדקים, כשהיו עומדים בק"ש ובברכותיה, שהיו עוצמים עיניהם, והיו מנגנים בתיבה אחת או שתיים שהיו אומרים בלאו הכי באותו פעם, בניגון הצבור בפסוק ראשון, כדי שיהא נראה כאילו קורא עמהם, ע"כ...

ובב"ח³¹⁴: ומהרא"י בתרומת הדשן... כתב, דאם הוא עסוק במקום שאינו רשאי לפסוק, כגון מ'ברוך שאמר' ואילך, לא יפסיק, וכן פסק בשלחן ערוך, ותימה הוא לפי עניות דעתי, שהפסק זה כדי לקבל

³¹¹ (תיאודור-אלבק) פרשת תולדות פרשה ס"ה.

³¹² נזכרים בהערות שם, וכ"ה בילקוט ת"ת.

³¹³ אורח חיים סימן ס"ה.

³¹⁴ שם. גם שם במור וקציעה החזיק אחריו, וז"ל: אבל אחרי הדברים והאמת האלה, תמה על עצמך אם אינה הלכה מקופחת. ונוראות נפילתי גם על בעל תרומת הדשן, גם אמדקדקים, וארב ב"י דאייתי כל הך שקלא וטריא, שלא חלי ולא מרגיש גברא דמריה סיעיה, דלא נחתי לסיומא דסוגיא דתלמודא, דמנה יליף בה"ג להך מילתא חדתא, דלא סיימוה, דהא קפריך תלמודא 'ויגרס במידי אחרינא', ומשני 'בדבר שהצבור עסוקין בו'. הא בהדיא דבעינן דווקא אותו דבר שהצבור עסוקין, והיינו טעמא, משום דאית ביה קבלת מלכות שמים, אף על גב דבשאר מילי כה"ג, לא צריך דבר שהצבור עסוקין בו. ועוד קשה מזו, שאף ראש הענין לא ראו, דאמתני' קאי התם דב"ק מהרהר, ואפ"ה איכא קפידא בדבר שהצבור עסוקין בו, ולא סגי בלא"ה, ולא בהרגשת צבור תליא מילתא, שיהא נראה כאילו קורא עמהם. אלא הא בורכא היא ודאי, ואלה המדקדקין במ"כ, אינן מן הדווקנין, ולא מן הנקדנין, אלא אין לך כי אם מה שאמרו חכמים, דבעינן אפילו בב"ק דמהרהר, שיהרהר בדבר שהצבור עסוקין, כ"ש מי שעוסק אז בדבור, דלא סגי ליה בלא"ה. וגם אם עומד בברכותיה של ק"ש, מה בכך, אטו מי גרעא קבלת מלכות שמים, שמפני יראת ה' היא, משאילת שלום, דמפני יראת בשר ודם...

ושם במ"ב: ונ"ל דאפילו אם הוא אצלו קודם בה"ת, כיון שאינו אומר הפסוק לשם לימוד... שקורין ק"ש - וה"ה שאר דבר שהצבור אומרים, כגון 'תהלה לדוד', או 'עלינו', קורא עמהם, שכן דרך ארץ: פסוק ראשון - וגם 'בשכמל"ו'... לא יפסיק - והאחרונים כתבו, דבברכת 'ב"ש' ו'ישתבח' ובפסוקי דזמרה יש להפסיק, כדי לקבל עול מ"ש עם הצבור, אבל בברכות של ק"ש וכן בין הפרקים, לא יפסיק כלל, אלא יאמר אותן התיבות בניגון, כמו שהצבור אומרים ק"ש:

עליו עול מלכות שמים עם הצבור, וימליכו שם שמים יחד קול אחד, לא יהא מותר, כמו שהתירו להפסיק מפני הכבוד של בן אדם, ועוד דהסוגיא... דמשמע ליה למהרא"י מינה איסורא, משמע לי מינה היתירא וחיובא... א"כ מכאן ראייה, דאפילו עוסק בזמירות מ'ברוך שאמר' ואילך, אי נמי, אפילו עומד בברכות שלפני ק"ש, אפילו באמצע הברכה, חייב להפסיק ולקרות ק"ש עם הצבור פסוק ראשון, וכן אני נוהג דלא כהשלחן ערוך:

והנה נמצא סמך לדעתו בספר ה'מחכים'³¹⁵: ומצותה עד שיעלה עמוד השחר, וישמיע לאזנו, ובשמע יגביה קולו כדי שישמיע לציבור וימליכו שם שמים יחד, כדאיתא במדרש על 'חברים מקשיבים לקולך השמיעני', ואם כבר אמרו יחידי, חייב לאומרו עם ש"צ, וכן אם לא אמרו עדיין, ופסוק ראשון בלבד... מבואר שדין חיובי יש, שצריך לאומרו עם ש"ץ, ע"ד 'חברים מקשיבים' וכו', וכעין הקדושה, והיינו מלבד דין הגמרא שלא יבטל.

המקור בשיר השירים רבה³¹⁶: ד"א 'היושבת בגנים חברים מקשיבים', כשישראל נכנסין לבתי כנסיות וקורין קריאת שמע בכיוון הדעת, בקול אחד בדעה וטעם אחד, הקדוש ברוך הוא אומר להם 'היושבת בגנים', כשאתם קורין 'חברים', אני ופמליא שלי 'מקשיבים לקולך השמיעני', אבל כשישראל קורין קריאת שמע בטירוף הדעת, זה מקדים וזה מאחר, ואינם מכוונים דעתם בקריאת שמע, רוח הקדש צווחת ואומרת 'ברח דודי'. 'ודמה לך לצבי', לצבא של מעלה, הדומים לכבודך בקול אחד, בנעימה אחת, 'על הרי בשמים', בשמי שמים העליונים... א"ר זירא, בשעה שישראל קורין את 'שמע' בפה אחד, בקול אחד, בנעימה אחת, 'קולך השמיעני', ואם לאו, 'ברח דודי'.

---

³¹⁵ ומשם לאורחות חיים חלק א' הלכות קריאת שמע: מדרש 'חברים מקשיבים לקולך השמיעני', מכאן לש"צ שצריך להגביה קולו ב'שמע ישראל', כדי שישמעו הצבור, וימליכו שם שמים יחד. ואם יש שם יחיד שאמרו כבר ויצא, חייב לחזור ולומר עם ש"צ, כדאמר רב אדא בר אהבה, עוסק בדבר שהצבור עוסקין, קורא בדבר שהצבור קורין. וכן נמי אם לא אמרו עדיין, יאמר פסוק ראשון בלבד. כיו"ב בכלבו סי' י', המובא בבית יוסף אורח חיים סימן ס"ב. ובמטה משה עמוד העבודה קדיש, ברכו וקריאת שמע סימן צ"ו: וטעם, דעיקר הכוונה הוא בפסוק ראשון, ולכן נוהגים לקרות פסוק ראשון בקול רם, כדי להעיר הכוונה בפסוק ראשון, שהוא עיקר מקום כוונת הקריאה.

ובבית יוסף אורח חיים סימן ס"א: כתב ה"ר יונה... התקינו שיהיו אומרים אותו בחשאי, רצה לומר, שיאמר 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' בלחש ואח"כ יאמר כל השאר בקול רם אם ירצה, וכן נוהגים היום בהרבה מקומות, ומנהג יפה הוא... והרשב"א כתב בתשובה, מקומות יש שקורין בקול רם, ויש שקורין בלחש, שלא הקפידו בגמרא אלא על 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' לאומרו בלחש, מפני שמשה לא אמרו: ובדרכי משה: ומנהג שלנו לקראו כולו בחשאי, מלבד פסוק ראשון שהוא 'שמע ישראל' אומרים בקול רם, וכן כתב הכלבו...

ועי' פירושי סידור התפילה לרוקח [ט'] לפיכך אנו חייבים: שמע ישראל. חיה אחת עומדת באמצע הרקיע ואומרת בכל יום 'ברכו את ה' המבורך', ועונים כל מלאכי השרת 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, ושם החיה ישראל. מיד המלאך הנקרא 'המון' צועק בקול גדול, שנאמר: 'מקול המון נדדו', וכולן אומרים לאותה חיה ששמה 'ישראל', 'שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד', והיא עונה עם המלאכים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. ע"כ. ודאי שהמתואר בזה הינו משקף ומכוון לסדרי התפילה הנהוגים בבהכ"נ של מטה.

³¹⁶ פרשה ח' ב'.

אף בילקוט שמעוני³¹⁷ בשם ירושלמי³¹⁸, וכ"ה בראבי"ה³¹⁹: כיון שישראל נכנסין שחרית לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ומייחדין שמו, ואומרים 'שמע ישראל' וגו', מתקבצין כל מלאכי השרת אצל הקדוש ברוך הוא ואומרים לפניו 'אתה הוא עד שלא נברא העולם' וכו', 'קדש שמך על מקדישי שמך' וכו', עיין שם, ונראה בביאורו³²⁰, שכן המלאכים רואים שישראל מקדשין שמו ב'שמע' ע"ד המלאכים, כמ"ש בתפלת יוצר: וכלם מקבלים עליהם עול מ"ש זה מזה, ונותנין באהבה רשות זה לזה, להקדיש ליוצרים בנחת רוח, בשפה ברורה ובנעימה, קדושה כולם כאחד עונים באימה, ואומרים ביראה 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות, מלא כל הארץ כבודו', והוא ע"ד שישראל מקדשין ה' בק"ש. ע"כ.

לפי המבואר, יש להוסיף ולהגדיר טעמים מצד גדר דבר שבקדושה, המצריך ציבור ושליח הציבור כקדושת עמידה. היחיד הקורא שמע ישראל, לא הפסיד כאדם הקורא בתורה, ויצא י"ח עצם מצוות ק"ש, שמתקיימת בקריאת פרשיות שמע לחודה, ואילו ממד דבר שבקדושה חסר, ש'אין פורסין על שמע פחות מעשרה', וענית ברכו בפתיחת ברכות ק"ש שייכת אל שלימות קריאתה, וכך לעניין עניות 'קדוש', 'ברוך', לדעות רבות שאין היחיד אומר אותם. ממילא אף בק"ש גופה, הקורא יחידי כאדם הקורא בתורה הוא, ללא גדר דבר שבקדושה, וכעין הבדל שבין המתפלל ביחיד ובין המתפלל בציבור.

א"כ, יש להבחין בין קריאת שמע לפריסת שמע, אשר ק"ש שייכת אף ביחיד, ופריסת שמע, עניין הכולל ק"ש ג"כ היא, אך בצורת דבר שבקדושה, ובתוספת מענות ברכו וקדוש וברוך למ"ד, ע"כ נצרכת אל ציבור דווקא.

פריסת שמע

ובמס' מגילה³²¹: משנה. אין פורסין על שמע, ואין עוברין לפני התיבה... פחות מעשרה... גמרא. מנא הני מילי? אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: דאמר קרא 'ונקדשתי בתוך בני ישראל' - כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה... ויש לעיין היטב על אריכות דברי הגאונים והראשונים מעניין פריסת שמע³²². לפי הנ"ל, גם בק"ש גופה נמצא יסוד דבר שבקדושה, ובו מלכות שלימה, והוא

³¹⁷ סימן תתל"ו.

³¹⁸ ברכות פ"ט ה"ב, ואינו בירושלמי שלפנינו, עיין באהצו"ר, ואולי הוא שייך ל'ספר ירושלמי' הידוע, ע' 'תרביץ' ס"ה א' עמ' 37.

³¹⁹ ברכות ס"י קמ"ו.

³²⁰ 'עלי תמר' ברכות פרק א' הלכה א'.

³²¹ כ"ג ב'.

³²² ע"ש לדוגמא בר"ן על הרי"ף ובמרומי שדה, וע"ע בלשון 'האשכול' הלכות קריאת שמע וברכותיה: ועומד שליח צבור, ואומר קדיש, ואומר 'ברכו', כדאמרי' 'אין פורסין על שמע פחות מעשרה', וכיון דאיכא עשרה, הא כת' 'במקהלות ברכו אלהים ה': המשמעות כאן היא, אשר כיון דאיכא עשרה, חל מאלו חובת פריסת שמע, דהרי כתיב 'במקהלות ברכו' וכו'. וכעניין חובת זימון הנוהג בג' שאכלו כאחד ובי', ועיין. גם בתשובות הגאונים החדשות – עמנואל, סימן ל"ה: ועל מעשה הקדיש אשר שאלת, לא נמצא בידינו עליו דבר מבורר היטב מן הראשונים, אך סמכוהו האחרונים על הפסוק הזה ונקדשתי בתוך בני ישראל, ועל מה שאמ' רבו' במדרשו 'כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה', מן הדברים הללו יוצא להם, שאם נתקבצו עשרה בני אדם לדבר מצוה, בין בתפלה בין בתלמוד תורה, צריכין לקדש... הרב ר' אברהם בר' יצחק ז"ל. ע"ע בשבלי הלקט ענין תפילה סימן ח'.

במקום 'ימלוך' בקדושת עמידה. הטעם אשר פריסת שמע נחשבת דבר שבקדושה וצריך י', מובן היטב באם יש בק"ש וברכותיה כל עיקרי מרכיבי הקדושה, הנשלמת ב'שמע' עצמו. בכך, 'קראה'³²³, ונכנס לבית הכנסת ומצא צבור שקורין, צריך לקרות עמהם פסוק ראשון... מצד גדר קדושה שלה, וכדין הנהוג בקדושה, המופיע בשולחן ערוך³²⁴: ומי שאמר סדר קדושה, ובא לבהכ"נ ומצא צבור עונין קדושה, חוזר ועונה עמהם. לכן גם נתקן ק"ש בקדושת מוסף בהדי 'ימלוך', כי הכול מעניין הקדושה, המתפרשת והמשתלמת דרך קריאת וקבלת מלכות שמים, וכעין לשון האשכול שזכרנו.

וכ"ז ע"ד הגאונים אשר דבריהם מובאים בר"ן³²⁵: אבל הגאונים ז"ל פירשו ד'אין פורסין על שמע', 'אין מתחילין', והכי קאמר, אין מתחילין בברכות של ק"ש, שיברך האחד ויצאו האחרים בברכתו, אלא בעשרה, מה שאין כן בשאר ברכות, כגון קידוש והבדלה וכיוצא בהן, שהיחיד אומרם וחבירו יחידי שומען גם כן ויוצא, בין בעונה אמן בין בלא עונה אמן, דהא קי"ל דשומע כעונה... ואף כאן ראו חכמים בברכות ק"ש, שלא יהא אחד מברך ואחד יוצא, אלא בצירוף עשרה, מפני דבר שבקדושה שבהם, דהיינו 'בשפה ברורה' וכו', ואף בברכות ק"ש דערבית, אין פורסין בה בפחות מעשרה, להוציא אחר ידי חובתו, ואף על גב דלית בה קדושה, ולא פלוג רבנן בתקנתיהו, ומיהו משמע, דכי היכי דאמרינן התם בברכות לענין ברהמ"ז, שאם היה אחד מהן סופר ואחד בור, דסופר מברך ובור יוצא, ה"נ אמרינן בברכות ק"ש, בר מדבר שבקדושה דאית בהו...

הוי אומר ש'פורס על שמע' עניינו ברכות ק"ש בצורתם שלכתחילה, ונדחק לגבי הברכות ק"ש של ערבית. אך לפי המבואר שאף גוף ק"ש בכלל הקדושה, הרי אין הבדל בדבר בין ק"ש של ערבית ובין ק"ש של שחרית.

מעתה נמצא שקיימת מעלת ק"ש בציבור, מעין עניין התפילה בציבור, כהיקש שבפורס על שמע לעובר לפני התיבה, והכי משמע בשאר מקומות, דוגמת ל' הרמב"ם³²⁶: סדר תפילת הציבור כך הוא, בשחר כל העם יושבין, ושליח ציבור יורד לפני התיבה, ועומד באמצע העם, ומתחיל ואומר קדיש, וכל העם עונין 'אמן', יהא שמיה רבה מברך בכל כחן, ועונין 'אמן' בסוף קדיש, ואחר כך אומר 'ברכו את ה' המבורך', והם עונים 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', ומתחיל ופורס על שמע בקול רם, והן עונין 'אמן' אחר כל ברכה וברכה, והיודע לברך ולקרות קורא עמו, עד שמברך 'גאל ישראל'... בספר השולחן³²⁷ נמצא תיעוד: וכן המנהג היום בהרבה מקומות, ששליח צבור מברך הברכות של קריאת שמע וכולן שומעין. ובארצות האלו לא נהגו כן, אלא כולן קוראין הברכות של שמע, ועונין קדושה ו'ברכו' עם שליח צבור...

³²³ טור אורח חיים סימן ס"ה.

³²⁴ אורח חיים סימן קכ"ה.

³²⁵ על הרי"ף מגילה י"ג ב'.

³²⁶ הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ט'.

³²⁷ הלכות תפילה שער ה'.

צורת פורס על שמע בציבור יוצאת אף ממשנה סוטה³²⁸: בו ביום דרש רבי עקיבא 'אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה', ויאמרו לאמר, שאין תלמוד לומר 'לאמר', ומה תלמוד לומר 'לאמר', מלמד שהיו ישראל עונין אחריו של משה על כל דבר ודבר, כקוראין את ההלל, לכך נאמר 'לאמר', ר' נחמיה אומר, כקורין את 'שמע', ולא כקורין את ההלל: פירוש המשנה לרמב"ם: ר' נחמיה אומר כי זה שנאמר 'ויאמרו', משמע שכולם היו אומרים כל השירה, אלא שמשנה התחיל לומר ראשון בלבד, כדרך שעושה שליח צבור בקרית שמע. עוד בגמ' שם³²⁹: ת"ר... רבי נחמיה אומר: כסופר הפורס על שמע בבית הכנסת, שהוא פותח תחילה והן עונין אחריו. וברש"י: כסופר - מלמד תינוקות... ופורס על שמע לעשרה הנועדים, 'פורס' לשון 'פרס החג' לפני החג, מתחיל בברכות שלפני קריאת שמע, והן עונין אחריו, וקורין כולן יחד, וכך שרתה רוח הקודש על כולם, וכווננו יחד את השירה ככתבה. ובתוספות: בתוספתא, ר' נחמיה אומר כבני אדם שקורין את שמע, שנאמר 'ויאמרו לאמר', מלמד שהיה משה פותח תחילה, וישראל עונין אחריו וגומרין, משה אמר 'אז ישיר משה', וישראל אומרים אשירה לה', משה אמר 'עזי וזמרת יה', וישראל אומרים 'זה אלי ואנוהו', משה אמר ה' איש מלחמה, וישראל אומרים ה' שמו³³⁰.

פסוקי מי כמוכה באלים יי', יי' ימלוך לע"ו, בברכת גאולה

נושא אחר³³¹ אשר עשוי להתפרש תוך עיון בקדושות השונות הוא נושא חדש-ישן: מה היה תפקידם של הפסוקים המסיימים את ברכת הגאולה בשחרית וערבית: 'מי כמוכה באלים ה' מי כמוכה נאדר בקדש'... 'ה' ימלוך לעולם ועד'... 'גואלנו ה' צבאות שמו קדוש ישראל'³³² (ובערב: 'כי פדה ה' את יעקב').³³³

ובכן, נראה כי פסוקים אלו הם קדושה באחת מצורותיה הקדומות כפי שלא נודעו לנו עד כה. וכי מה הפרש יש בין ציון קדושת ה' בפסוק אחד או במשנהו? נראה בעיני כי לבד מן ההבדל הנעוץ במקורם

³²⁸ פרק ה' משנה ד'.

³²⁹ לי ב'.

³³⁰ ועי' שו"ת הריטב"א סימן צ"ז: גם פסוק ראשון דק"ש לדברי הכל דאוריתא, ויש עמי הארץ שאין אומרי' אותו, וסומכין על שליח צבור שאמרו בקול רם... ושם בהערה: משמע שגם בקריאת שמע שליח צבור מוציא את עמי הארץ, ועיין מגן אברהם או"ח סי' נ"ט, סק"ה. ע"כ. גם בספר 'אבודרהם' ברכת המצות ומשפטיהם: ובקריאת שמע ובתפלה, אם הוא שליח צבור, מוציא שאינו בקי, אף על פי שיצא. ודוקא בעשרה, אבל ביחיד, אף על פי שלא יצא, אינו מוציא. ע"כ. וע"ע בס' שו"ת רבי אליהו מזרחי סי' א' ב'.

³³¹ בסוף מאמר 'קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה', 'דעת', כ"ה, עמ' 5-20.

³³² לגבי אמירת מקרא זה, יש לעיין בפירושי סידור התפילה לרוקח: [מ"ד] עזרת אבותינו: ומצאתי כתוב וז"ל: גם בזה שגו צרפתים הרבה מאוד, ששמעתי שמוסיפים ב'צור ישראל', ואומרים 'גואלינו ה' צבאות שמו קדוש ישראל', וסמך שלהם על מה שנמצא כתוב שר' מאיר ש"ץ זצ"ל היה אומרו, וטעות הוא בידם, כי חלילה שעלה על לבו אותו צדיק מעולם לאמרו, כי בקי היה ר' מאיר ש"ץ זצ"ל בסודות [ובמדרשים] וטעמים... ועוד האריך רבינו החסיד הרבה מאוד, אבל אין פנאי להאריך כאן.

³³³ בהערה: למצב המחקר בשאלה זו: ע' פליישר, 'עיונים בהשפעתם של היסודות המקהלתיים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט', יובל, ג' (תשל"ד), עמ' י"ח-מ"ח, והנסמן שם, אשר כבר הוכיח 'שבתקופות קדומות נאמרו פסוקים אלה (הנדונים לקמן) על ידי הציבור'; י' היינימן, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 12 ואילך.

של הפסוקים, שאלו אמרוהו המלאכים, ואלו נאמרו על ידי בשר ודם, הרי יפה כוחם של 'נאדר בקודש', כמו גם ה' צבאות שמו, קדוש ישראל, ממש כפסוקים המסורתיים... כיוצא בזאת, מה ההבדל בין ציון מלכות ה' בפסוק זה או אחר? הרי פסוק המלכות כאן הינו זה שבקדושה דסידרא, וכבר למדנו כי עשויים פסוקים אלו להשתנות.

יתר על כן, בקדושה זו, לה אני קורא 'קדושה סמויה', מוצאים אנו אותם מונחים מיוחדים המצויים בקדושה המוכרת לכל: 'יחד כולם', מונחים המבטאים את האופי המקהלתי של הקטע, ונראה שאף המלים 'שירה' (חדשה) ו'תהילות' קשורים לעניין זה. ראוי עוד להוסיף כי בסדר התפילה של בני ארץ ישראל, בקדושה ה'סמויה'... לא היו אומרים ה' ימלוך לעולם ועד, כי אם ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. כלומר, נאמר כאן אחד מפסוקי הגרעין המובא בקדושה שבהיכלות, ללמדנו שבקדושה עסקינן. אפשר שאף מציאות הפיוט הקדום 'צור ישראל' רומז כי לא בחינם נכנס הוא לתפילה, כדרך נטייתם של פיוטים אחרים להיכנס לתפילה בסמוך לקדושות.

אמנם, המיוחד בקדושה זו הוא שאין היא מתארת שירת ישראל למטה, או שירת מלאכים למעלה, כי אם שירת משה ובני ישראל בעבר. אכן, שוני זה שבקדושות עשוי להרתיע את החוקר מזיהוי פסוקים אלו כקדושה. ואולם, אחר שהתברר כי לא הייתה אחידות בקדושות, ולא בהכרח נאמרו אותם פסוקים, הרי שאין כל מניעה עתה מלראות פסוקים אלו כקדושה, שהרי לא רק מענה יש כאן, אלא, והוא העיקר, פסוק אחד מציין את קדושת ה' בעוד האחר מציין את מלכותו...

ואם ישאל השואל מה טעם נלקחו הפסוקים משירת הים, ולא ממקום אחר בתנ"ך, הרי שגם לכך, כך נדמה, יש הסבר, ויותר מאחד. ראשית, יש לציין כי על פי המסורת היהודית ראו בני ישראל את ה' על הים, ונמצא, אם כן, שהן שירת הים והן הפסוקים שנתקבלו לבסוף כקדושה הם חלק מדברים שנאמרו בשעה שנגלה ה' לעבדיו. שנית, שירת הים היתה נקראת כמו שיר מקהלה, חזן וקהל, ואם כן, בצורת אמירתה נדמתה לקדושה, שירה ומענה.

והנה, אם הפסוקים השונים של הקדושה מתפרשים כגיוון של התפילה, מיקומה של קדושה סמוי זו מה טיבו? ובכן, ראשית, קשריה של הקדושה עם הגאולה כבר נודעו מקדושת מוסף שם נאמר (בנוסח ספרד): 'הן גאלתי אתכם אחרית כראשית', וכפסוק מפורש בקדושה דסידרא: 'ובא לציון גואל'. אין בכך פלא, אפוא, שהתלכדה הגאולה עם הקדושה, שכן אם נתלכדה הקדושה עם המלכות, אך נקל הוא לצרף נושא נוסף כגאולת ישראל. ואשר לאמירתה בברכות קריאת שמע, הרי אין הפרש מרובה בין אמירת קדושה קודם 'שמע ישראל' או לאחר מכן... ע"כ.

הנחה הזאת, כמה תמיהות קיימות בה. הרי התלמודים והפוסקים לדורותיהם, מעולם לא מצאו בזה 'קדושה' נבדלת ומובחנת, כשאר שלוש 'קדושות' שהזכרנו. ועוד, השלוש 'קדושות' כולם מכילים גם 'ברוך כבוד ה' ממקומו', המשמש אחד מגרעיני ה'קדושה', וכאן נמצא לדבריו רק 'קדוש' ו'ימלוך'.

באמת, מנהג אשכנז עתיק³³⁴ ועד היום, אשר כל הקהל קורא ביחד ובקול רם פסוקי מי כמוך באלים יי', וגם יי' ימלוך לעולם ועד. הדברים מתועדים בספרי הראשונים בעלי התוספות וחכמי אשכנז,

³³⁴ וכן לצרפת, כמבואר בראשונים דלקמן.

שהעניקו לו טעם הלכתי, משום איסור דברים שבכתב - אי אתה רשאי לאומרם בע"פ³³⁵, וכלשון ראבי"ה³³⁶: מכאן ניהגו כל הקהל לקרות 'מי כמוך באלים ה' וגו' וגם ה' ימלוך לעולם ועד, ולא השליח ציבור לבד המוציא את הציבור יחיד חובתם, דדברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה... ודוקא הקוראים להוציא הציבור, ודוקא היכא שקוראים לשם פירוש, כגון 'ככתוב בתורת[ך]', או כגון 'משה ובני ישראל לך ענו שירה ואמרו כולם'. ומפרש מה אמרו 'מי כמוך', וכן 'וענו אמרו ה' ימלוך לעולם ועד'...

כיו"ב מצינו גם בשאר ראשונים³³⁷, ומקור דברי כולם ב'ספר יראים'³³⁸: ומן הטעם הזה הרגילו חכמים רבים בבתי כנסיות לומר בלחש כל המקראות שהן חובה מן התורה ומתקנת חכמים, פרשה ראשונה ושניה, 'ויאמר', 'מי כמוך' וגו', 'ברוך ה' לעולם אמן', וכן כל המקראות של שבח שתקנו רבותינו אחר 'שומר'³³⁹ עמו ישראל'...

מנהג זה נרמז גם בסידור רוקח³⁴⁰: מן 'עזרת אבותינו' עד 'ואמרו כלם' ק"ל תיבות... ב'שירה חדשה' י"ג תיבות... ב'צור ישראל' י"ד תיבות... מן 'אמת ויציב' עד 'גאל ישראל' רע"ב תיבות... מן 'עזרת אבותינו' עד 'גאל ישראל' קע"ב תיבות... כך קיבלנו מרבינו יהודה חסיד זצ"ל אב החכמה, באותה שנה שנפטר בו, שנת תתקע"ז לפרט... ואף בערבית³⁴¹ כתב: 'אמת ואמונה' עד 'ואמרו כולם' קי"א

³³⁵ גיטין ס' ב'.

³³⁶ חלק ג' - הלכות תענית סימן תתע"ח.

³³⁷ כמו ב'תוספות ישנים' יומא ע' א': ובשם הרב רבי אליעזר ממץ שמעתי... מתוך כך נהגו נהוג שליח צבור לקרות את שמע בלחש, וכן הפסוקים של 'ברוך ה' לעולם אמן ואמן', ועל ידו נהגו כולן, וכן מי כמוך באלים ואומר ה' ימלוך לעולם ועד ב'אמת ואמונה'... מ"ר: ב'תוספות ישנים' מהדו' 'לב שמח' במבוא כתב הוכחות שאינם אלא תוס' ר"י שרליאון, ונכתבו על ידי תלמידו הסמ"ג. לשון מבורר יותר מצאנו בתוספות הרא"ש יומא ס"ח ב': וה"ר אליעזר ממץ הביא ראיה לזה... ומתוך כך נהגו שיהא שליח ציבור קורא ק"ש בלחש, כדי שיקרא כל אחד לעצמו, ולא יסמוך על זה שיוציאו ש"צ... וכן מי כמוך באלים ה' וה' ימלוך לעולם ועד בתפלת 'יוצר' ובתפלת ערבית, נהגו הקהל לאומרו בקול רם... וע"ע בתוספות רבינו פרץ שם, ובתוספות הרא"ש סוטה מ' ב', ובסי' 'חסידי אשכנז' עמוד קל"ז. עיקרי הדברים מובאים גם בטור אורח חיים סי' מ"ט, בשם אביו הרא"ש, אך כנראה המקור בלשון 'ספר חסידים' קטן שכתב רבי משה בן אלעזר הכהן, ורשה תרכ"ו, ו' ב', בשם 'דודי מורי הר"ר אשר שיחי'.

מעין הדברים מצינו ב'דרכי משה' על הטור אורח חיים מ"ט א': מצאתי בהגהות אלפס דמגילה, [הוא בשלטי הגבורים י"ד א' בדפי הרי"ף, אות א'], שכתב דהא דאסור לאומרו על פה, דוקא יחיד, אבל ציבור ביחד שרי, ולכן עונים כולם 'מי כמוך' כו'.

³³⁸ לרבי אליעזר ממץ, שהוא מרביתו של הראבי"ה, סימן רס"ח.

³³⁹ במקור: שגומר.

³⁴⁰ [מ"ד] עזרת אבותינו. חלק מהדברים מופיעים בנ"א אף בסי' ראב"ן, 'גנוזות' ג', וע"ש במבוא.

³⁴¹ [פ'] אמת ואמונה. וכ"כ בהמשך דבריו: מן 'אמת ואמונה' עד 'ואמרו כולם' קי"א תיבות, כנגד קי"א פסוקים ב'ויקרא אל משה'. 'מי כמוך' י"ב תיבות, כנגד י"ב שבטים, ונקרע הים ליי"ב קרעים. 'מלכותך ראו בניך' י"א תיבות, כנגד י"א תיבות בפסוק 'ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים, והמים להם חומה מימינם ומשמאלם'. ה' ימלוך לעולם ועד ד' תיבות, כנגד ד' גליות, ואז ישפוט את הר עשו, והיתה לה' המלוכה (במלוכה), ג' מלכים מלכו בכיפה, והרביעי הקדוש ברוך הוא. 'ונאמר כי פדה' ט"ו תיבות, כנגד ט"ו והקימונו עלינו 'שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם', לכך ט"ו רישיו"ן זה אחר זה במזמור 'אל תתחר במרעים'. ע"כ.

[תיבות]... 'מלכותך ראו בניך' י"א תיבות... ה' ימלוך לעולם ועד ד' תיבות... מן 'אמת' ועד 'גאל ישראל' [קנ"ג] תיבות...

מרמזי מספריו מתברר³⁴², שכל אלו הקטעים נבדלו ונפרדו באופן סדר אמירתם; בשחרית, מ'עזרת אבותינו' ועד 'ואמרו כולם', 'שירה חדשה', 'צור ישראל'. בערבית, מ'אמת ואמונה' עד 'ואמרו כולם', 'מי כמוך באלים', 'מלכותך ראו בניך', י"י ימלוך לעולם ועד, 'ונאמר כי פדה'.

החלוקה הזאת מסתברת אף מניהוגים נוספים אשר מיוחסים לפוסקי אשכנז וצרפת, כבתוספות ברכות³⁴³: ור"ת היה רגיל שהיה ממתין ב'עושה פלא' כדי לענות קדיש וקדושה עם הצבו'... ובספר מהרי"ל³⁴⁴: בשחר, עמד לתפלת י"ח מתי שהתחיל ש"צ 'תהלה לאל עליון', במנחה, כשירד ש"צ לפני התיבה, ובערבית, כשהתחיל ש"צ קדיש. ע"כ. גם במגן אברהם³⁴⁵: והמדקדקים ממתנינים ב'צור ישראל' כדי לענות 'אמן', ובס"ט משמע שיש להמתין ב'שירה חדשה'...

המנהג ניכר גם בסידורי אשכנז עתיקים, ממתכונת סדרי קטעים אלו וחלוקתם, אשר בחלקם מופיעים תיבות 'מי כמוך', י"י ימלוך באותיות קטנות³⁴⁶, ועכ"פ כתובים הם בקטעים נפרדים³⁴⁷.

אך ישנם מספר קשיים בהסבר של ה'יראים'³⁴⁸ וסייעתו למנהג. יש ראשונים, גם מבני אשכנז וצרפת, שלדעתם אין גדר איסור של דברים שבכתב - אי אתה רשאי לאומרם בע"פ הנ"ל³⁴⁹ כבעל ה'יראים'³⁵⁰, ולשיטתם ממילא עלינו בעל כרחינו לבקש סיבה ונימוק אחר במנהג. ועוד מיניה וביה,

---

³⁴² אולי יש מקום להסביר קיטועים אלו לפי מנהגי הפיוטים באשכנז שבימיהם, אך לכאורה הרי כאן המדובר בתפילות כל השנה ואין נזכר כלל עניין הפיוטים בזה, ועוד, הקטעים מרובים מהפיוטים, וגם מקום אותם פיוטים בעצמם יכולים ללמד על היותם מחולקים, וכעין הנ"ל בפנים בשם בר אילן.

³⁴³ דף י"ג עמוד ב'.

³⁴⁴ (מנהגים) הלכות תפילה.

³⁴⁵ סימן ס"ו.

³⁴⁶ ע"י מילואים לסידור רבי שבתי סופר, עמוד קע"ו.

³⁴⁷ כמו בסידור ר' הירץ ש"ץ, טינגן ש"כ, כך ב'תפלות לכל השנה מנהג אשכנז', איטליה, ר"נ לערך, ועוד.

³⁴⁸ לעיל הערה 33.

³⁴⁹ הערה 30.

³⁵⁰ כמו בטור אורח חיים סימן מ"ט: כתב דודי הרב רבי חיים ז"ל, כל דבר שרגיל ושגור בפי כל, אין בו משום דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה... ובבית יוסף: והמרדכי כתב... וא"ת והיאך קרינן שירת הים ופרשת הקרבנות בבית הכנסת בעל פה, והלא דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה, ואומר ר"ת דהני מיגרס גריסן... וע' בב"ח.

מקור דברי הטור גם בזה הם אולי ה'ספר חסידים' קטן, לעיל הערה 32: ויהי בשנת הארבעים ושנים לא יכולתי להתאפק, ואשאל את פי דודי מורי הר"ר חיים שיחי'... הכוונה היא לרבינו חיים בן יחיאל שהוא אחיו הגדול ומורו של הרא"ש, שכתב בהלכות תפילין סימן י"ד: ואני הייתי מברך ברכה אחת בילדותי, כי כן שמעתי ממורי אחי... עיין ס' 'הרא"ש', פריימן, ירושלים תשמ"ו, פ"א.

הרי תיכף ומיד לאחר אמירת פסוק יי' ימלוך לעולם ועד, ממשיכים: ונאמר 'כי פדה' וגו', ושם אין נוהגים לומר אותו הקהל בקול כאחד, ולא חשו משום 'דברים שבכתב'. שאלה הזאת כבר שאלו מקצת מאותם ראשונים בעצמם וטרחו ביישובה³⁵¹. וכך לגבי פסוקים רבים אחרים הנאמרים בסדרי התפילה³⁵². ועוד הקשה ה'פרי חדש'³⁵³: והדבר ברור כמו שכתב הרא"ש, אלא שלמה צריך לשתוק השליח צבור, כולם ביחד יכולין לקרות אותן פסוקים כקורין את שמע, ואין בזה שום איסור משום דברים שבכתב, וכדאמרינן גבי אנשי מעמד...

והנה נמצא ב'פסקי תוספות' תמורה³⁵⁴: ויש מפרשים מי כמוך באלים ה', ה' ימלוך לעולם ועד, נהגו לומר כמו כן בלחש, וי"מ שאלו בלחש מפני תרעומת הצדוקין, שיאמרו שאין עוד בכל השירה. ושם בנוסחאות כ"י: ועו' נהגו לומר 'מי כמוך' וה' ימלוך לעולם ועד נהגו לומר בלחש, וי"מ שאומרים בלחש מפני תרעומות המינין, שיאמר בכל השירה.

זהו הסבר חדש תאולוגי פולמוסי למנהג. עוד מצאנו בסידור 'חסידי אשכנז'³⁵⁵: לכך נהגו לומר בלחישה מי כמוך באלים יי', על שם שנכתב חסר, 'באלם' כתיב, דרשין באגדה מי כמוכה באילמים יי', שאתה רואה אנקת בניך ושותק, לכך נהגו לומר בלחישה בשתיקותא. ומה שאומר יי' ימלוך לעולם ועד בקול רם, רמז לעת הגאולה שיהיה רעש גדול, כדכתי' 'והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול'. כך שמעתי משמו של הגאון הרב ר' אליעזר הקדוש בן הר' מנחם בן הר' יצחק זצ"ל.

כאן מלבד טעמים אגדיים מדרשיים חדשים למנהג, גם מנהג זה עצמו מתואר בשינוי משמעותי אשר דווקא מי כמוך באלים יי' אמרו בלחישה, ואילו יי' ימלוך לעולם ועד בקול רם דווקא. אולי מדובר בתקופה ובאזור אחר, ומ"מ מסתבר שמנהג אחד הוא מיסודו, המייחס חשיבות מיוחדת אל מקראות אלו בסדר הברכות ועניתם בפי הקהל, אלא שכרגיל במנהגים רבים, חלו שינויים מעשיים בהם בחילופי וחילוקי המקום והזמן. התיעוד הייחודי הזה, עשוי הוא להסביר את אשר מצאנו במקצת סידורים עתיקים³⁵⁶, שדווקא 'מי כמוך' כתוב באותיות קטנות ולא יי' ימלוך.

תוספת משמעותית אל טעמי הראשונים למנהג, מצאנו בביאור הגר"א³⁵⁷: 'יש שכתבו [שנוהגין לומר ד' פסוקים של גאולה בקול רם, דהיינו: 'איש יהודי' וגו', 'ומרדכי יצא' וגו', 'ליהודים היתה אורה' וגו',

³⁵¹ כגון הראב"ה הנ"ל, ספר מצוות גדול עשה דרבנן ד', וע"ע ב'מטה משה' עמוד העבודה בית הכנסת, ברכות ופסוקי דזמרה סימן מ"ב, ובב"ח אורח חיים מ"ט.

³⁵² יראים שם, ובנ"ל הערה 76.

³⁵³ בסי' מ"ט.

³⁵⁴ סי' י"א. עיין 'מטה משה' עמוד העבודה בית הכנסת, ברכות ופסוקי דזמרה סימן מ"ב, 'אליה רבה' סימן מ"ט, 'לב שלמה' לבעל 'מרכבת המשנה' סי' כ"ג, שדנו בדברי 'פסקי תוספות' אלו.

³⁵⁵ עמוד קל"ד. הסידור מיוחס לרבי אפרים מבונא באתר 'מרחב', כ"י מינכן 393, הזהה לכ"י אוקספורד 649. דיבור זה הרלוונטי מצוי רק במקצת כ"י הסידור בעלי הוספות, והודפסו במרובעים, אך במבוא שם עמ' 32 מייחס אלה ההוספות כמו"כ לר' אפרים מבונא ותלמידיו, וע' 'ערוגת הבשם' ד' עמ' 62.

³⁵⁶ עיין לעיל בהערה, ויש להוסיף 'מחזור כמנהג אשכנזים', וילהרמסדורף תל"ג, א' ל"ו ב'.

³⁵⁷ אורח חיים סימן תר"צ. וע"ע לעיל שם בסי' מ"ט.

'כי מרדכי היהודי וגו'; וכן נוהגין במדינות אלו]. וכתבו הג"מ ומרדכי³⁵⁸ משום שמחה... ובסוטה... ר"נ אומר כסופר הפורס על שמע כו', וכ' הגאונים, מכאן נהגו לומר פסוקים של גאולה כל הקהל ביחד, כגון בברכת ק"ש שהש"ץ מוציאן, וכשמגיע ל'מי כמוכה' 'ימלוך', אומרין כולם ביחד בקול רם, ולא אסור משום דברים שבכתב, כמ"ש בתענית... אר"י וכי יחיד כו', אלא כולן נכנסין וקורין אותה ע"פ, כקורא את שמע:

ז"א לפי הגר"א, אשר סיבת אמירת 'מי כמוכה' וי"י ימלוך ביחד בקול, משום שהם פסוקי גאולה, וכנהוג בקריאת המגילה. הגר"א מייחס עניין הזה לגאונים, ולכאורה הכוונה היא לדברי רס"ג בסידורו³⁵⁹, הנזכרים בגאונים ובראשונים³⁶⁰, וכמו בתשובות הגאונים³⁶¹: והפסוקים שיקרא גם הציבור בעת קריאתם העשרה שזכרם הגאון מר רב סעדיה ז"ל בתורה כלם המנהג אצלנו בקריאת הצבור ולתרגמם. יי' ילחם. ויאמינו ביי'. יי' איש. 'מי כמוך'. 'מקדש'. יי' ימלוך. 'כי מחה'³⁶². יי' יי' אל רחום. 'תמחה את'. והשנים בכתובים. 'ליהודים'. 'כי מרדכי'. והג' בנביאים. 'קדוש'. 'ברוך'. 'לא ימוש'... ושאלתם, אם תשנו מנהגכם. - אלו הדברים אינם בתלמוד, ואינם מהיסודות החמורות, אבל הם [מנהגים] יפים, ובחיי שהם בירושה מן הקדמונים. ו'מי כמוכה' יי' ימלוך. 'קדוש' ו'ברוך' - הם קרובים לחובה. ו'ליהודים'. 'כי מרדכי' - האומה הסכימה עליהם... בנוסח אחר מתשובה הזאת³⁶³ מצאנו: והפסוקים שמעוררין את הצבור לקרותם ולתרגמם העשרה מהם שכתב רב סעדיה מנהג אצלנו לקרותם ולתרגמם... אבל מה שכתבתם, אם יש להם טעם, קבלה הוא ומנהג אבל אין להם עיקר בתלמוד, אלא שיש מהם בחיוב, כגון 'קדוש' ו'ברוך', 'מי כמוכה', 'תמחה'...

המסתבר, כי הפנייה הזאת של הגר"א לכתבי הגאונים, מפתח חשוב בה לכל העניין. רס"ג עוסק בקריאת התורה, אך לא רחוקה היא הדרך, להכיר ולהבין הקשר והשתלשלות מנהג הגאונים בקריאה, אל מנהג אשכנז הקדום בסדרי התפילה. הגאונים מבליטים דווקא 'קדוש וברוך', 'מי כמוכה' ו'ימלוך', כ'חיוב' או 'קרובים לחובה' על הציבור שישתתף בקריאתם. אין הגאונים מנמקים טעם חיובם. בגר"א מבואר סיבת מיוחדותם משום שהם פסוקי גאולה וכנ"ל, אך לכאורה, הרי מקצתם

³⁵⁸ איננו במרדכי שלפנינו.

³⁵⁹ עמ' שס"ט.

³⁶⁰ מקצתם מצויים היו בדפוס גם בימי הגר"א, וכמו ספר אבודרהם, ליסבון 1489, סדר הפרשיות וההפטרות: ונהגו בקריאת התורה שאומר ש"צ התחלת פסוקים והצבור משלימין אותם בקול רם ואח"כ חוזר ואומר ש"צ. וכתב רבינו סעדיה כי הם י' פסוקים, ואלו הן... עוד כתב שם בפורים: ורבינו סעדיה לא הזכיר אלא שני פסוקים בלבד 'ליהודים היתה אורה', 'כי מרדכי היהודי'... גם באורחות חיים, פירנצה תק"י, חלק א' - הלכות קריאת ס"ת: אמר רב סעדיה גאון ז"ל, י' פסוקים צבור קורא אותם ומתרגם אותם כשמגיע קורא התורה אליהם, ואלו הן...

לפנינו הדברים מופיעים אף בספר האשכול הלכות קריאת התורה: ואמר מר רב סעדיה עשרה פסוקין צבור קורין אותם ומתרגמין אותם כשמגיע אליהם, ואלו הן... הובאו דבריו גם בביאור לטור אורח חיים מהר"י אבוהב, סי' קמ"ה, ע"ש, ובסי' רבי שלמה בן נתן, עמ' ר"ח, ועי' מאמר 'השתתפות הציבור בקריאת התורה ובקריאת מגילות' בקובץ 'אור ישראל', מאנסי, כ"ג, שהאריך בעניין.

³⁶¹ הרכבי, סימן ר"ח.

³⁶² בפנים: כי מחה שוב.

³⁶³ תשובות הגאונים החדשות - עמנואל סימן ס"ה.

פסוקי קדושה הם ולא פסוקי גאולה, ועוד קשה להבין הטעם בחובת קריאת פסוקי גאולה, הנאמרים משום שמחה וחיזוק, כמו הפסוקים 'ליהודים', 'כי מרדכי', אשר בוודאי אין נוגע בהם ולא שייך לחייב כל הקהל לאומרים.

בכן נוכל לבאר, כי הפסוקים 'מי כמוכה' ו'י' ימלוך, דוגמת 'קדוש' ו'ברוך', יש בהם מעין הקדושה, וכמו פסוקי קדושה הם, והגאולה הופכת אל קדושה, וכנ"ל ש'סדר קדושה' נפתח בכתוב 'ובא לציון גואל', ובספר המנהיג³⁶⁴: ויעמוד החזן ויאמר קדיש, להזכיר קץ הימין, והגאולה לפני התפיל, וכן בכל הימין [בחול ובקודש], כי עקר הקדיש, על עניין הגאולה... 'ר"ש ב"ג אומ' משום ר' יהושע, מיום שחרב בית המקדש, אין לך יום שאין בו קללה... 'אלא על מה מיקיים, אקדושה דסדרא ואאמן יהא שמיה רבא מברך דאגדתא... ויראה לי טעם לדבר, לפי ש'סדר קדושה' מדבר מביאת הגואל, ותחיית המתים, ועל רוח הקדש ותורה, וכן הקדיש מדבר מן הקץ, שנ' 'והתגדלתי והתקדשתי', הלא כתי' לעיל... גם במקום אחר³⁶⁵ כתב: וכבר ביארנו כי 'סדר קדושה' בגאולה מדבר. גם בספר אבודרהם³⁶⁶: ונהגו לאומרו בשבתות וימים טובים במנחה, לפי שהיו דורשין בימים אלו קודם תפלת המנחה, ורגילות היא לדבר בסוף הדרשה בפסוקי גאולה וקדושה, וגם עמי הארץ באים לשמוע הדרשה. ע"כ. הרי כורך יחדיו 'פסוקי גאולה וקדושה'.

ויש להוסיף כי כריכת כתוב 'מי כמוכה' וגו' בקדושה, חידוש יש בו, מאחר ששונה הוא מן המקרא 'קדוש קדוש קדוש', שאינו אומר אלא 'מי כמוכה נאדר בקודש'. בזה נוכל לבאר שבכמה נוסחאות קדמוניות אין מקרא זה נענה לבדה, אלא מחובר אל י' ימלוך לעולם ועד באותה הענייה, וכלשון הרמב"ם³⁶⁷: ברכה אחרונה שלאחר קריית שמע בשחר, זה הוא נוסחה... תהילה לאל עליון ברוך הוא, משה וכל בני ישראל לך אמרו שירה בשמחה רבה, אמרו כולם, 'מי כמוכה באלים ה', מי כמוכה נאדר בקודש, נורא תהילות, עשה פלא, ה' ימלוך לעולם ועד, ונאמר 'גואלנו ה' צבאות שמו קדוש ישראל', ברוך אתה ה' גאל ישראל... ברכה ראשונה שלאחר קריית שמע של ערבית, זה הוא נוסחה... ראו בנים את גבורתו, והודו, ושיבחו לשמו, ומלכותו ברצון קיבלו עליהם, וענו כולם בשמחה רבה, ואמרו, 'מי כמוכה באלים ה', מי כמוכה נאדר בקודש, נורא תהילות, עושה פלא, ה' ימלוך לעולם ועד', ונאמר 'גואלנו ה' צבאות שמו, קדוש ישראל', ברוך אתה ה' גאל ישראל... עוד מצאנו בפ' רבי יהודה בר יקר³⁶⁸: ואמרו כלם 'מי כמוכה באלים'. יש אומרים כאן: 'מלכותך ה' ראו בניך... בוקע ים לפני משה...

³⁶⁴ דיני תפילה.

³⁶⁵ הלכות שבת.

³⁶⁶ נפילת אפים אשרי למנצח ובא לציון.

³⁶⁷ בסדר התפילות – ברכות ק"ש.

³⁶⁸ עמ' פ"ד. תחילת דבריו: 'ומלכותו [ברצון] קבלו עליהם'. שאמרו ה' ימלוך לעולם ועד... ועוד שקבלו עליהם מלכות שמים בשמחה. לשון זה נרמז על הר סיני, דאמ' בתנחומא, השוו כולם לב אחד לקבל עליהם מלכות שמים בשמחה, שנאמר 'ויענו כל העם יחדיו'. 'משה ובני ישראל לך ענו שירה'... 'בשמחה רבה'... ועוד 'בשמחה', כפי שכתבנו למעלה מן התנחומא, לפי שקבלו מלכות שמים בשמחה...

זה אלי ענו ואמרו, ה' ימלוך לעולם ועד...³⁶⁹ מלשוננו י"א כאן מלכותך... רואים אשר תוספת זאת לא אמרה הכול.

חתימת 'מלך ישראל וגואלו'

גם חתימת ברכת ה'גאולה' במנהג א"י הקדמון³⁷⁰ היא 'מלך ישראל וגואלו' לפי המבואר בסי' רס"ג שבקטעי הגניזה ועוד. גם שם מצינו נוסח חתימתה הרווחת בל' 'מלך צור ישראל וגואלו', ואף בנוסח אשכנז נשאר שריד מאותו מנהג, כמפורש בב"ח³⁷¹: וצריך עיון על מנהגינו בערבית דימים טובים, כשאומרים 'מעריבים', חותמים 'ברוך אתה יי' מלך צור ישראל וגואלו', דלשון 'וגואלו' הוי כאילו אמר 'גואל ישראל', וצריך לומר 'וגואלו' בלא וי"ו, דשפיר משמע על הגאולה שעברה, כן נראה לי: גם בט"ז³⁷²: ונהירנא בילדותי היה רופא א' זקן, שמו מהר"ר שלמה, שהלך בסוף ימיו לא"י, שאל מן הגאון מהר"ר מאיר ז"ל בלובלין, על מ"ש במערבית 'בא"י מלך צור ישראל וגואלו', שהוא נגד התלמוד, ולא היה בידו להשיב, ואמ' שבבואו לביתו יתיישב בזה, וכן שאלתי אחריו את מו"ח ז"ל ועוד הרבה רבנים, ואין בפיהם מענה... ונ"ל דבאמת הוי 'גואל ישראל' שפיר גם בק"ש, דהוא ל' הוה, וכל ל' הוה משתמש בין לשון עבר בין ל' עתיד... א"כ ה"נ מהני לשעבר, ובגמ' לא בא למעט אלא שבתפלה לא יאמר לשון 'גאל ישראל', אבל להיפך ה"נ דמהני, וזה עיקר: מגן אברהם³⁷³: ומיהו בספ"ק דברכו' פירש"י, דוקא שחרית קאי על גאולה שעבר, אבל גאולה דערבית קאי גם על לעתיד... וא"כ אין לזוז מהמנהג: ובאליה רבה³⁷⁴: ולענ"ד משמע מירושלמי שהביא הטור... שגם לשון 'גואלו' הוי לשון עבר... ובדגול מרובה³⁷⁵: ולענ"ד נראה דבגמרא לא קפיד אלא שלא יאמר בקריאת שמע והלל 'ברוך אתה יי' גואל ישראל' כמו בתפלה, משום ד'גואל' אף שהוא לשון הוה, מכל מקום טפי משמע לעתיד, אבל בירושלמי מיירי שאומר 'מלך צור ישראל וגואלו', ו'צור' וודאי לשון הוה הוא, וגם לשון 'וגואלו' הוא דומיא דצור, ובזה חזין דקאי לשעבר, וא"כ גם במערבית ניחא: אף מגן גיבורים³⁷⁶: וע' בט"ז... ומ"ש ב'נר מערבי' על הירושלמי³⁷⁷ בזה הטעם, דודאי 'גואל ישראל' אין לומר, דהוא לשון תפלה להבא, אבל 'צור ישראל וגואלו' שפיר אומר, דאינו תפלה על העתיד, ואדרבא הוא גואלם מעולם, וע"כ נכון

³⁶⁹ וז"ל: כלומר, כשראוהו אמרו 'זה אלי', אז ענו כלם ואמרו ה' ימלוך, שהמליכוהו עליהם...

³⁷⁰ ע"פ 'סיני' ע"ז עמ' קי"ח.

³⁷¹ אורח חיים סימן ס"ו. ושם בעטרת זקנים, ובשיירי כנסת הגדולה הגהות טור.

³⁷² שם, וע"ע בכור שור פסחים קי"ז ב'. מגן גיבורים אלף המגן סימן ס"ו, עלי תמר ברכות פרק א'.

³⁷³ סימן רל"ו.

³⁷⁴ שם.

³⁷⁵ אורח חיים סימן ס"ו. ובצל"ח ברכות מ"ט א': ואולי מזה הטעם המנהג כשאומרים 'מעריבים', לסיים הברכה 'מלך צור ישראל וגואלו', לפי שאז מוסיפין הרבה מה שלא תקנו אנשי כנה"ג, ולא שייך מלכותא אריכתא, לכן מסיימים הברכה עצמה עם מלכות, דהיינו 'מלך צור ישראל וגואלו'...

³⁷⁶ אלף המגן סימן רל"ו.

³⁷⁷ גליון הש"ס לירושלמי ברכות פ"א ה"ו.

המנהג: ובס' שו"ת תשובה מאהבה³⁷⁸: ובכל דבריהם לא תעלה ארוכה, שזה שינוי מטבע שטבעו חכמים, שמוסיפים 'מלך צור ישראל'... אלא אחרי שהברכה בשם מעין הפתיחה והחתימה, שוב אין לזוז מהמנהג, ואין בו משום שינוי מטבע שטבעו כו'.

ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד

עוד כתב במאמר שזכרנו³⁷⁹: בקדושה אחרת שם... אומרים מלאכי השרת 'קדוש'... ושרי קדושים קשורי כתרם לבושי מלכות... נופלים על פניהם שלשה(!) פעמים ואומרים: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. הרי לנו מענה השונה מהרגיל. מענה זה אינו פסוק מהתנ"ך, אך הוא ידוע (מן התפילה כתוספת או מענה לפסוק 'שמע ישראל', וכן) כמענה של העם במקדש בשעה שהיו שומעים את השם המפורש יוצא מפי כהן גדול. ואכן, מן הדין שיהא קשר בין התפילה במקדש השמימי לבין המקדש הארצי, שהרי אחד שימש בבואה לשני... על פי מדרש דברים רבה... הרי שבמלים אלו מקלסים המלאכים את ה'. נמצא, אם כן, שהסמכת 'שמע' ל'ברוך שם כבוד מלכותו' היא מעין קדושה תוך שימוש בשירת המלאכים לצורך השירה שבעולם התחתון. למדנו, אפוא, כי שונים ורבים היו פסוקי הגרעין לקדושה, כפי שניתן ללמוד על כך מספרות ההיכלות (אם לא מן התפילה המסורתית).

מוצא דבר זה נזכר בטור³⁸⁰: ונוהגין באשכנז לומר 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' בקול רם, וסמך לדבר במדרש ואלה הדברים רבה בפרשת ואתחנן³⁸¹, כשעלה משה לרקיע, שמע מלאכי השרת שהיו מקלסין להקב"ה 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' והורידו לישראל, למה הדבר דומה, לאדם שגנב הורמין, פי' חפץ נאה, מתוך פלטרין של מלך ונתנו לאשתו, ואמר לה אל תתקשטי בו אלא בצנעה בתוך ביתך, לכן כל השנה אומרים אותו בלחש, ובי"ה אומרים אותו בפרהסיא, לפי שאנו כמלאכים.

³⁷⁸ חלק א' סימן צ'. יש לציין לערוך השולחן אורח חיים סימן ס"ו: וכולם דחוקין, ויש מהגדולים שהנהיגו שהש"ץ מסיים 'גאל ישראל' כבכל השנה, וכן אנחנו נוהגים, ולמה לנו לכנס בפרצות דחוקות: שם סימן רל"ו: וכבר בארנו... דאותן החותמין במערבית 'מלך צור ישראל וגואלו', אין דעת חכמים נוחה מהם, ואף שיש שיישבו המנהג, מ"מ מה לנו ליכנס בפרצה דחוקה, ועתה הנהיגו ברוב המקומות לחתום 'גאל ישראל' במערבית של יום טוב:

ובמשנה ברורה סימן ס"ו: ובמערבית שנוהגין לומר בא"י מלך צור ישראל וגואלו, נדחק הט"ז מאד לתרצו, ובדגול מרבבה יישב קושיתו, ומ"מ, מפני קושיא זו, נהגו [שער הציון: שערי תשובה] אנשי מעשה לומר גם במערבית 'גאל ישראל': שם סימן רל"ו: ובמערבית של יום טוב נוהגין לסיים 'מלך צור ישראל וגואלו', ומפקפקין הרבה בזה, והרבה מהאחרונים מישבין המנהג, ואעפ"כ יותר טוב לסיים 'גאל ישראל' כמו בשאר ימות השנה...

³⁷⁹ קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה, 'דעת' כ"ה.

³⁸⁰ אורח חיים סימן תרי"ט.

³⁸¹ רבנן אמרין, בשעה שעלה משה למרום, שמע למלאכי השרת שהיו אומרים להקב"ה בשכמל"ו, והוריד אותה לישראל, ולמה אין ישראל אומרים אותו בפרהסיא, א"ר אסי, למה הדבר דומה, לאחד שגנב קוזמין מתוך פלטין של מלך, נתנה לה לאשתו, ואמר לה אל תתקשטי בה בפרהסיא, אלא בתוך ביתך, אבל ביום הכפורים שהן נקיים כמלאכי השרת, הן אומרים אותו בפרהסיא בשכמל"ו. והובא בספר הרוקח הלכות ברכות סימן ש"כ ע"ש, גם בס' שבלי הלקט ענין תפילה סימן ט"ו בשם תנחומא פרשת ואתחנן, ע"ש.

ושם בדברים רבה מהדורת ליברמן³⁸²: חביבה ק"ש שניתנה לישראל, שהן משבחין תחלה ואח"כ מלאכי השרת, שהן אומרי' ה' אלהינו ה' אחד, ואח"כ המלאכים אומרי' 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', וכה"א 'בעמדם תרפנה כנפיהם', וכי יש ישיבה למעלה, והרי המלאכי' אין להם קפצין, וכה"א 'קרבת על חד מן [קאמיא]', ומהו 'בעמדם', כשישראל אומרי' 'שמע ישראל', דוממי' ואומרי' בלחישת³⁸³ 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. באותה שעה הן מקלסין, וכן יחזקאל אומר, 'ואשמע אחרי', מאחר שקלסתי קלסו מ"ה, 'ברוך שם כבוד מלכותו'³⁸⁴. ולמה ישראל אומרי' אותו בלחישת, אלא כשעלה משה למרום, גנב אותו מן המלאכים, ולימדה לישראל. א"ר שמואל בר נחמן, לה"ד, לבן [ביתו] של מלך שהיתה לו בת בתולה, והיתה רואה בגדים נאים ואומרי' לו קח את הבגדים הללו, והיה לוקח לה, פעם אחת נכנס לפלטין של מלך וראה קוזמירין של מטרונה וגנב אותה ובא ונתנה לבתו, התחיל [מצווה ואומר] לה, כל הבגדים שלקחתי לך, לבוש אותן בפרהסיא, אבל קוזמירין זה גנוב הוא, אל תלבשי אותו אלא מן הדלת ולפנים, כך אמ' משה לישראל, כל המצוות שנתתי לכם, ממה שקבלתי מן התורה, אבל [השבח]³⁸⁵ הזה ממה ששמעתי ממלאכי השרת, שבו הם משבחין להקב"ה, ונטלתי אותו מהם, לכך תהיו אומרי' אותו בלחישת, 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. למה הן אומרי' אותו ביום הכפורי' בפרהסיא, אלא שהם כמלאכי', לובשי' לבנים, ולא אוכלי' ולא שותין, ואין בהם לא חטא ולא עון, שהקב"ה סולח להם כל עונותיהם.

³⁸² הובא אף ברבינו בחיי דברים פרק ו'. וע"ע עקידת יצחק ויקרא שער ס"ג, שם דברים שער צ'.

³⁸³ אף בבראשית רבה פרשת ויחי פרשה צ"ו: כך יעקב אבינו... מיד נגלה עליו הקדוש ברוך הוא... כיון שראה אותו יעקב, התחיל א' לבניו, בבקשה מכם, היו מכבדין להק' כדרך שכיבדוהו אבותי, שנ' 'האלהים אשר התהלכו אבותי לפניו' וגו', אמ' לו, יודעין אנו מה בלבך, 'שמע ישראל י"י אלהינו י"י אחד', כיון ששמע יעקב כן, נשתחוה, שנ' 'וישתחו ישראל על ראש המטה', התחיל א' בלחישת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', אמ' לו הקדוש ברוך הוא 'כבוד אלהים הסתר דבר', אין המידות הללו שלך שנ' 'הולך רכיל מגלה סוד' וגו'. בשתי מקורות אלו מופיע עניין לחישת 'ברוך שם' אצל מקורה, ולא דווקא בק"ש שלנו. ואולי לפנינו הרכבת שתי אגדות שונות.

בדרך פשט אפשר בטעם לחישת 'ברוך שם', לפי שהיא בחינת 'קול דממה דקה' הכתוב במלכים, ותרגם יונתן 'קל דמשבחין בחשאי'. שם גם מבואר שמדובר בשבח המלאכים, וז"ל: 'ואמר פוק ויתקום בְּטוֹרָא קָדָם יי, וְהָא יי מְתַגְלִי, וְקִדְמוֹהִי מְשָׁרִית מְלָאכִי רִיחָא מְפָרְקִין טוֹרָא וּמְתַבְּרִין כִּיפִיא קָדָם יי, וְלֹא בְּמִשְׁרִית מְלָאכִי רִיחָא שְׁכָנְתָּא דִּי, וּבְתֵר מְשָׁרִית מְלָאכִי רִיחָא שְׁכָנְתָּא דִּי, וְלֹא בְּמִשְׁרִית מְלָאכִי זִיעָא, וְלֹא בְּמִשְׁרִית מְלָאכִי אֲשָׁתָא שְׁכָנְתָּא דִּי, וּבְתֵר מְשָׁרִית מְלָאכִי אֲשָׁתָא קֵל דְּמִשְׁבַּחִין בְּחִשָּׂא: יוֹתֵר מְזָה נִמְצָא מְפֹרֶשׁ בְּתוֹסַפְת לְרִשׁ"י אִיּוֹב: 'דממה', אלו המלאכים שאומרים שירה, כדמתרגם 'ואחר הרעש קול דממה דקה', 'קל דמשבחין בחשאי'.

הגדרת 'ברוך שם' בבחינת דממת מלאכים, נמצאת מפורש בבראשית רבה: כת' 'בעמדם תרפינה כנפיהם', וכי יש ישיבה למעלה... ואת אמ' 'בעמדם, ומהו 'בעמדם', בא עם דם, בשעה שישראל א' 'שמע ישראל' שותקין, ואחר כך 'בעמדם תרפינה כנפיהם', ומה הם א', 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'... ויותר מפורש בדברים רבה: חביבה ק"ש שניתנה לישראל, שהן משבחין תחלה, ואח"כ מלאכי השרת, שהן אומרי' ה' אלהינו ה' אחד, ואח"כ המלאכים אומרי' 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', וכה"א 'בעמדם תרפנה כנפיהם', וכי יש ישיבה למעלה... ומהו 'בעמדם', כשישראל אומרי' 'שמע ישראל', דוממי' ואומרי' בלחישת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'...

אך א"כ יש לעיין על טעם מנהג יוה"כ בו אומרים אותו בקול רם, ויש ליישב.

³⁸⁴ אף במדרש זוטא - שיר השירים פרשה א': הרי ישראל אומרים 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', והם נותנים רשות למלאכי השרת, שמקבלים מהם ואומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'...

³⁸⁵ בפנים: השם, וכ"ה בעקידה הנ"ל. ברבינו בחיי הנ"ל: אבל זה שאני נותן לכם...

ובאוצר מדרשים³⁸⁶: אר"י א"ל מטטרון משה"פ, כשמלאכי השרת אומרים 'קדוש', כל שמות המפורשות חקוקות בעט שלהבת על כסא הכבוד, מפריחות כנשרים בשש עשרה כנפים, ומקיפות וסובבות את הקדוש ברוך הוא בארבע רוחות מקום שכינתו, ומלאכי הצבא, ומשרתי להבה, ואופני גבורה, וכרוכי שכינה, וחיות הקדש, ושרפים, ואראלים, וטפסרים, וגדודי אש אוכלה, ומערכות לפיד, וצבאות להט, ושרי קדושים, ושרי כתרים, לבושי מלכות, עוטפי כבוד, אדיר ותפארת, אוזרי אדרת, חוגרי גיאות, נופלים על פניהם שלש פעמים ואומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

ועוד באוצר המדרשים³⁸⁷: שבעים שמות יש לו להקב"ה בפירוש, ושאר שלא בפירוש אין להם חקר ואין להם מספר, ואלו הם שבעים שמות של הקב"ה...³⁸⁸ אלו שמותיו של הקב"ה, שהם יוצאים בכמה כתרים של אש, בכמה כתרים של להבה, בכמה כתרים של ברק, בכמה כתרים של חשמל, בכמה כתרים של ברק מלפני כסא הכבוד, ועמהם אלף מחנות של שכינה, ורובא רבבות צבאות גבורה נוהגים אותם כמלך, ברעד, ברתת, באימה וזיעה, בהוד והדר ויראה, בפחד, בגודל וכבוד, ביקר, בחוסן, בבינה ודיעה, בעמוד אש ובעמוד להבה וברק, ואורם כבריקי אור, וכמראה חשמל, נותנים להם כבוד ועוז, וקוראים לפניהם ק' ק' ק', שנאמר וקרא זה אל זה ואמר, ק' ק' ק', גוללים אותם בכל רקיע ורקיע שבמרום, כבני מלכים אדירים ונכבדים, וכשמחזירים אותם אל מקום כסא כבוד, כל חיות שבמרכבה פותחים את פיהם בשבח כבוד שמו של הקב"ה, ואומרים בשכמל"ו:

ועוד מצאנו בספר הרוקח³⁸⁹: במדר' 'אספה לי', כשעלה משה למרום, וסיימו קרית שמע, התחילו המלאכים אומ' ³⁹⁰ 'ברוך שם כבוד מלכותו'. הלך משה והתקין שיהו אומר' אותו בחשאי... גם בסידור

---

³⁸⁶ מטטרון. נמצאו מספר עדי נוסח לזו האגדה, וזה הנבחר ב'מאגרים': אמר ר' ישמעאל אמר לי | מטטרון כשמלאכי השרת אומרי' קדוש כל שמות המפורשות | החקוקות בעט שלהבת על כסא כבוד מפרחות כנשרים בשש | עשרה כנפים ומקיפות וסובבות את ה'ב'ה' בארבע רוחות מקום (ם) | כבוד שכינתו ומלאכי הצבא ומשרתי להבה ואופני גבורה | וכרוכי שכינה וחיות הקדש ושרפים ואראלים וטפסרים /וב' | וברודי להם וגדודי אוכלה ומערכות לפיד וצבאות להט | ושרי קדושים קשורי כתרים לבושי מלכות עטויי כבוד | אפודי תפארת אוזרי אדרת חוגרי גאות נופלים על פניהם | שלשה פעמים ואומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

³⁸⁷ ספר חנוך, בית המדרש חדר ב' קי"ד. גם בזה נמצאו מספר עדי נוסח, וזה הנבחר ב'מאגרים': אלו שמותיו של ה'ב'ה' שהן יוצאין בכמה כתרים של אש | בכמה כתרים של שלהבת [בכמה] כתרים של חשמל [כתרים] | של בזק בכמה כתרים של ברק מלפני כסא הכבוד ועמהן אלף | מחנות שכינה וריבי צבאות גבורה נוהגין אותו כמלך בכבוד | ביקר חוסן וברוב רנה ורנן ובעמוד אש [ועמודי] להבה בברקי | אור וכמראה חשמל נותנין להן כבוד ועונים וקוראין לפניהם | ק'ק'ק' שנאמר וקרא זה אל זה ואמר ק'ק'ק' וגוללין אותן בכל | רקיע ורקיע שבמרום כבני מלכים אדירים ונכבדים וכשמח- | זרין אותן אל מקום כסא הכבוד כל החיות שבמרכבה | פותחין את פיהם בשבח בכבוד שמו של ה'ב'ה'. ברוך ש'כ'מ'ל'ו.

מדרש זה עצמו מופיע בבתי מדרשות חלק ב' - מדרש 'אותיות רבי עקיבא' השלם נוסח א' - אות א', בחילוף 'ברוך שם' ל'ברוך כבוד', וז"ל: אלו שמותיו של הקדוש ברוך הוא... נותנין להן כבוד ועוז, וקוראין לפניהם 'קדוש קדוש קדוש', שנאמר 'וקרא זה אל זה ואמר, קדוש קדוש קדוש'... וכשמחזירים אותם אל מקום כסא הכבוד, כל חיות שבמרכבה פותחין את פיהם בשבח כבוד שמו של הקדוש ברוך הוא, ואומרים 'ברוך כבוד יי ממקומו'.

³⁸⁸ חסר כאן הפירוט. לפי הנראה השמיטוהו, מצד 'כבוד אלוהים הסתר דבר'.

³⁸⁹ הלכות ברכות סימן ש"כ.

³⁹⁰ בפנים: ואומ'.

רוקח³⁹¹: 'שמע ישראל'. חיה אחת עומדת באמצע הרקיע ואומרת בכל יום 'ברכו את ה' המבורך', ועונים כל מלאכי השרת 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, ושם החיה 'ישראל'. מיד המלאך הנקרא 'המון' צועק בקול גדול, שנאמר: 'מקול המון נדדו', וכולן אומרים לאותה חיה ששמה 'ישראל', 'שמע ישראל ה' אלוֹקינו ה' אחד', והיא עונה עם המלאכים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'... 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'³⁹², כשישראל מברכים את השם, מרבה כבוד, וכל המלאכים מכבדים ומשתחווים לפניו... 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'³⁹³, כשישראל מברכין אותו, כביכול הזוהר מתרבה והכבוד, לכך אומ' 'ברוך כבוד', ואף השם מתכבד, וזהו 'וברוך שם כבודו לעולם', כי אין מזכירין השם כי אם כשמלובשין בבגדי כבוד, שכת' 'הבו לה' כבוד שמו', וכת' אצלו 'בהדרת קודש', וכת' 'יברכוך כבוד מלכותך יאמרו', וכשישראל מברכין השם עולה עם העטרה כל המלאכים משתחווים, כי שם ה' מכבדין עליונים ותחתונים, ונופלין על פניהם ואומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו', ושדים לא מפקי שם שמים לבטלה, ושם הכבוד הבלול באש ומים מכבדין העליונים והשם יתברך לעולם ועד.

עוד מצאנו ממנהג 'ברוך שם', בס' שו"ת מהר"י ווייל³⁹⁴: ויאמר בשכמל"ו בקול רם, משום שנמשלו ביום זה כמלאכי השרת, ומש"ה נהגו לעמוד. ומי שעומד פעם אחת, ודעתו לעשות כן כל ימיו, צריך התר', מהר"י ס"ל ז"ל. גם במקור חיים³⁹⁵: בקול רם - ולכן מנהג הגון שיעמדו כל הקהל באמירתו כמו שרפים עומדין.

עוד כתב במטה משה³⁹⁶: ונראה לי, שבכל השנה אין מייחדים השם כולם בלבב שלם, ושם ימצא אחד שאינו מייחד בכל לבבו, ונמצא כל העדות בטלה, כי כל העדות שנמצא בהן קרוב או פסול, כל

³⁹¹ [ט'] 'לפיכך אנו חייבים'.

³⁹² [ל"ט] קדיש.

³⁹³ [מ"ב] שמע ישראל.

³⁹⁴ סימן קצ"א.

³⁹⁵ סי' תרי"ט ב'.

³⁹⁶ עמוד העבודה יום כיפור סימן תתס"ח. מעין רעיון הזה נמצא אף בספר 'בניהו בן יהוידע' על חולין דף צ"א ב': אמנם יש לדקדק במאמר זה, מאחר שכת הראשונה וכת השניה אין מזכירין את השם, מאי אהני קדושה שעושין, שאומרים 'קדוש' בסתם, ואין מפרשין למי מקדישין. ונ"ל בס"ד, כיון שהמלאכים אין ביניהם שנאה, ולא קנאה, אלא כולם עומדים באהבה ואחדות, לכן הזכרת השם שמזכירין כת השלישית, חשיב כאלו הזכירו גם כת הראשונה וכת השניה את השם, כי נחשבים כל שלשה הכתות גוף אחד ממש, ועל כן סידרו אנשי כנסת הגדולה בקדושת 'יוצר' לומר תחלה 'כולם אהובים' וכו', וכן אמרו 'כולם כאחד עונים באהבה, ואומרים ביראה, קדוש קדוש קדוש', 'כאחד' דייקא, 'באהבה' דייקא... וע"ע 'צפנת פענח' שמות פרשת בשלח.

הכלל העולה הוא, אשר דבר שבקדושה הצריך ציבור וענית קהל דווקא, ר"ל באחדות מוחלטת, כאיש אחד בלב אחד, כלשון הגמרא בפסחים נ"ו א' לגבי 'שמע ישראל': אמרו: כשם שאין בלבך אלא אחד - כך אין בלבנו אלא אחד... וברש"י דברים פרק ל"ג: דבר אחר, 'בהתאסף' בהתאספם יחד באגודה אחת ושלוש ביניהם הוא מלכם, ולא כשיש מחלוקת ביניהם:

וכ"ז ע"ד הנ"ל במלאכים, ובפירושי סידור התפילה לרוקח [מ'] יוצר אור: כתב הר"ר [אלעזר], שיש מלאך אחד ממונה על המלאכים, ובידו שרביט של אש, ובו מפחידם ומייראם שלא ימהרו קדושתן ושירתן יותר מאחרים, כדי להשמיע קול אחד, לכך נאה וראוי לומר כל שירות ותהלות של הק' כאחד, שנ' 'ונרוממה שמו יחדו'... 'ומשמיעים

העדות בטלה. לכן תקנו לומר בחשאי, דאז מי שאין לבו שלם לייחד את ה' בלבבו, אז הוא שותק, ואינו בכלל העדות. אבל אם יאמר בקול רם, אז מחמת בושה, על כרחו יאמר בפיו ובשפתיו, ולבו בל עמו, ואז הוא פסול גמור, והוי כל העדות בטל. אבל ביום הכפורים, עם ה' אלה, כולם כאחד עונים ואומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' בכל לבבם, נכון לאמרו בקול רם, כי כל ייחוד ראוי לאמרו בקול רם... וגם לעורר הכוונה...

ואף מצאנו בזה³⁹⁷: הגר"ח מבריסק זצ"ל נהג לומר ביחידות תמיד 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' בקול רם, וכשנשאל ע"ז אמר שביחידות מותר לאמרו בקול רם, ומה שאמרו שמלאכים מתקנאים ולכן אומרים בלחש, זהו רק כשאומרים כשירת המלאכים כדבר שבקדושה, וכמבואר בפייט יוה"כ סמוך ל'יוצר אור', ד'ברוך שם כבוד מלכותו' כ'קדוש קדוש', אבל ביחידות אינו נאמר כדבר שבקדושה, ולכן מותר לאמרו...³⁹⁸ ועוד כתבו³⁹⁹ משמו: בגמ' פסחים... מבואר, דהא שאומרים בשכמל"ו הוא משום שיעקב אמרו, ע"ש. ואמר בזה הגר"ח זצ"ל, כי עיקר הטעם הוא, מדין ד'כי שם ה' אקרא, הבו גודל לאלוקינו', אלא דמה שנקבע לאמרו באמצע הפרשה, תיכף ומיד לאחר הפסוק הראשון, זהו משום שיעקב אמרו אחר 'שמע ישראל', עכ"ד.

מסתבר ששתי השמועות משמו הם מיסוד משותף, כי 'ברוך שם' בציבור, משמש ענית דבר שבקדושה, וע"ד קדיש קדושה ו'ברכו' ושאר עניות כיו"ב, שנלמדות מהכתוב 'כי שם יי' אקרא'.

סמך לחידוש זה האוסר אמירתו בציבור בקול רם מלבד מיוה"כ ומתיר ביחיד, מצאנו בספר מהרי"ל⁴⁰⁰: 'האדרת והאמונה' אומר ש"צ בנעימות, ביראה ובכוונה גדולה, בכפיפת ראש

ביראה יחד', מלאך אחד יש בידו שבט של אש, ומכה המלאכים ושורפם אם ירצו או יאחרו שירתם לומר יותר מן האחרים, וזהו שד"י מפחדם ומבהלם ומייראם.

וכיו"ב מצינו באלשיך פרשת בשלח: וזהו אומרו 'את השירה הזאת'. כי משה ובני ישראל שוררו יחד את השירה הזאת בזה הסגנון ובלי שינוי זה מזה, לה'... ובס' 'חומת אנך' שמות פרשת בשלח אות ח': 'ויאמרו לאמר', אף על פי שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד, כאן הושוו. הרב הגדול מהר"ר וידאל צרפתי ז"ל בפירושו כ"י:

³⁹⁷ תשובות והנהגות כרך ב' סימן מ"ו, מרשימת הגר"מ שורקין שליט"א ע"ש, וע"ע ב'הררי קדם' א' עמ' ק"י, 'מפני הרב' ע' ל', 'דובב מישרים' ברזון עמ' רי"ח, 'עובדות והנהגות' ג' עמוד קנ"ו, 'משמרת ימים נוראים' עמוד קנ"ו. ויש לעיין גם בכתב עת 'זכור לאברהם' תש"ן, עמ' רמ"ו, ביאור תפילות: 'יהא שמיה רבא', 'ברוך שם כבוד מלכותו'. ובמאמר: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', מה' ב' גיגי.

³⁹⁸ מעין המופיע במ"ב סי' קל"ב ס"ק ד': ופסוקי הקדושה שבתרגום נאמרים דוקא ביחיד, לפי שכל שהוא בלשון תרגום, אין לומר אותם ברבים, וע"כ כשאומרים 'קדושה דסדרא' בציבור, אומר כל יחיד בפני עצמו בלחש התרגום של הקדושה, דאז לא מיקרי בציבור, וזהו מה שסיים הרמ"א, שלא לאמרם בקול רם. ואם מתפלל שלא בציבור, יכול לומר גם התרגום בקול רם [שע"ת]:

³⁹⁹ 'מסורה' ט' ע' ע"ח, 'שיעורי ר' משולם דוד הלוי' תורה א' עמוד קפ"א, הגדה של פסח 'שי לתורה' ע' שנ"ז, 'טללי אורות' ביאורי תפילה ג' עמוד קפ"ז.

⁴⁰⁰ (מנהגים) הלכות יום כיפור. מובא בדרכי משה אורח חיים סימן תקס"ה, ושם במגן אברהם ובמ"ב ועוד. וע"ע עץ חיים א' עמ' פ', הנהגות קבליות בשבת עמ' 379, 'היחיד והלכותיו' עמוד ק"ח, ובס' שו"ת 'עשה לך רב' חלק ז' סימן ל"ג, שו"ת שבט הלוי חלק י' סימן פ"ו.

ובהשתחואה, כי הרבה שמות וסודות כלולים בו. ואמר מהר"י סג"ל, דאין ציבור רשאים לאומרו בשאר השנה רק ב"כ, אבל יחיד יכול לאומרו מתי שירצה במקום תחינה...⁴⁰¹

הרי גם ב'האדרת והאמונה' הותר ביחיד כל השנה, ובציבור רק ביוה"כ, רק שכאן אין נ"מ אם בקול רם ואם בלחש. באמת, אף אותו פיוט יש בו מקדושת מלאכים, וכבסידור רוקח⁴⁰²: ב'ברוך שאמר' יש פ"ז תיבות, כי נתקן כנגד ראשו כתם פ"ז, ואין להוסיף עליו, וניתקן כנגד 'האדרת והאמונה', שכך נמצא בספר [המרכבה]⁴⁰³ שנכתב בכתיבת מלאכים, ש'האדרת והאמונה' שיר שלהם. ובהערות: אף בסידור טהינגן⁴⁰⁴ בתפילת יוה"כ: 'האדרת' כו', יש בה פ"ז תיבות, כמו כן ב'ברוך שאמר' כו', יכוין מאד בכל לבו, כי הוא שיר המרכבה, ע"כ...⁴⁰⁵

ובספר השם⁴⁰⁶: כשיאמר האדם ה' אחד בקריאת שמע, יחשוב על י' הוויותיו הוא אחד בשמים ממעל, אלו י' הוויות, מעלה ומטה וד' רוחות ראשית ואחרית טוב ורע... וכן יחשוב בראשית העולם שהיה לאין חקר מתחילה בלי קץ, וכן יהיה לאחרית כל לאין סוף, כי היה והוה ויהיה... ולאחר שאומר ה' אחד, אומר בלחש 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', לפי שבכל הקרייה י' פעמים 'ברוך ה' אלהי ישראל', לומר שחייב אדם לברך, כשיהרהר הוויותיו. לכך י' בראש השם, לכך סמכם בא"ב כך י'כ'ל'מ'נ', לומר הוא ב' הוויותיו, כ'ל'מ' להפך מל"ך...⁴⁰⁷ ועוד צריך להמליך ב' הוויותיו, הרי יכל"מ כנגד השם יהו"ה לומר י' מלך, י' הוה, הרי י' של השם כנגד י' של אלפא ביתא, הוה כנגד כל"מ, לכך אמרו רבותינו ז"ל 'כל ברכה שאין בה הזכרת מלכות שמים אינה ברכה', כי יהו"ה כנגד יכל"מ, זהו 'יודוך ה' כל מעשיך, וחסידך יברכוכה, כבוד מלכותך יאמרו', הרי סמך מלכות לברכה, לכך כתיב 'יברכוכה' מלא ה',

---

⁴⁰¹ ובהמשך כתב ג"כ: כשאמר מהר"ל ל'ויעבור', וכן כשאומר 'חטאנו' או כשהזכיר 'ירושלים' היה כופף ראשו ומשתחוה, וכן כשאמר 'האדרת'. אמר מהר"י סג"ל, צבור אינו רשאי לומר 'האדרת' כל ימות השנה רק ביוה"כ, אכן היחיד רשאי לומר מתי שירצה.

⁴⁰² [י"ד] ברוך שאמר. וע"ע ב'תוספות השלם' ז' עמ' רי"ט, 'סיני' פ"א עמוד כ"ז.

⁴⁰³ עי' 'סיני' פ"א עמוד כ"ח הערה 5.

⁴⁰⁴ כ"ה א'.

⁴⁰⁵ ועי' מעשה הגאונים עמ' 38: ואין אומ' 'אדיר אדירנו' בקדושה אלא בר"ה וביו"כ ולא יותר, לפי שהיא שיר של מלאכים, ולא התירו לאמרו אלא באילו ימים שהן ימי הדין, אבל בשאר ימים ובכל שבתות של כל השנה אין אומ'... וכ"ה בפרדס ובס' קושיות.

⁴⁰⁶ ירושלים תשס"ד, ובשורון ב' עמ' ל' מכ"י שונה, ע"ש.

⁴⁰⁷ וסמך נ' לומר שהמלך צריך ליועצים [ושם בישורון: ליועציו] שבהם קצת מחכמת נ' שערי בינה... ובספר 'סודי רזי' חלק ב' הלכות הכסא: כל"מ להפך 'מלך'. ונקרא 'מלך' שנמלך בפמליא שלו, נמלך ביועציו... כל"מ להפך מל"ך... בפירושי סידור התפילה לרוקח [כ"ז] אשרי: לכך י' כל"מ בא"ב להפך 'מלך'... וע"ע בספר גימטריאות עניינים שונים סימן קפ"ב, שם פרשת פנחס, ובאליה רבה סימן ל"ו, ובספר האגור הלכות תפילין סימן פ"ה, ובספר הרוקח הלכות יום הכיפורים סימן רט"ז: [כל"מ], אם יכלם [אצ"ל: 'ואם נכלמו'], 'ונכלמתי'... ובתוספות ע"ז ד' ב': ויש לומר, היה אומר 'כלם', והקב"ה הפכו ואמר 'מלך', כדכתיב 'ותרעת מלך בו'...

יברוך בה', 'כבוד מלכותך', שצריך להמליך אצל שם הנכבד⁴⁰⁸. ועוד כתב בספר 'הרוקח'⁴⁰⁹, בשם רבינו יב"ק בר מאיר, בעל 'יחוסי תנאים ואמוראים': וכמה פסוקים של שם ד' אותיות סמוכים למלכות; ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, 'והיה ה' למלך', ה' מלך עולם ועד, 'מי הוא מלך הכבוד, ה' עזוז וגבור', ואומר ה' צבאות הוא מלך הכבוד, לכך כשהיה כהן גדול מזכיר את השם הנכבד והנורא, הכהנים והעם משתחווים וכורעים ונופלים על פניהם ואומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. הילכך צריך לרבי יוחנן מלכות... ועוד מצאנו:⁴¹⁰ לכך נתייסד 'ברוך שם כבוד מלכותו' בסוף ברכה זו, לומר שטעונה על שם המפורש, כמו שנמצא על ברייתא של שמות ובספר היכלות⁴¹¹, כל מקום שתמצא שם המפורש, תמצא אחריו ברוך שם כמל"ו.

מתברר מכ"ז שאכן 'ברוך שם' מענה הוא לקריאת שמע, לפי שבפסוק ראשון הכוונה היא לשם המפורש. 'ברוך שם' יש בו משום שם ומלכות, וע"כ נאמר סמוך ל'שמע ישראל', 'שחייב אדם לברך כשיהרהר היותיו' בשם ומלכות, 'שצריך להמליך אצל שם הנכבד'.

קדושה דסידרא

סדר 'קדושה דסידרא'⁴¹² לכאורה תואמת ומחזקת את התפיסה הרואה בפסוקי מלכות מעיקר קדושה, שהרי גם סדר זה נתקן לסיימו בפסוק יי' ימלוך לעולם ועד, ועוד לתרגמו כמו פסוקי 'קדוש' ו'ברוך' לפניו. זוהי אכן הפשטות שבנוסח הסידורים ובדברי הראשונים מפרשי הסידור, כפי שנתבאר.

⁴⁰⁸ פירושי סידור התפילה לרוקח [צ'] הכל יודוך: 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם', צריך להזכיר בכל ברכה מלכות שמים, דכתי' 'וחסידך יברוך, כבוד מלכותך יאמרו', 'ארומך אלהי המלך ואברכה', 'ברוב עם הדרת מלך'.

⁴⁰⁹ המשך הלכות ברכות סימן שס"ג.

⁴¹⁰ ס' 'חסידי אשכנז' ע' פ"ב. מיוחס לרבי אפרים מבונא באתר 'מרחב', כ"י מינכן 393, הזהר לכ"י אוקספורד 649.

⁴¹¹ אפשר שכוונתו היא שכן נהוג באותם ספרים, אשר כל מקום שתמצא מוזכר שם - שם מפורש, תמצא אחריו 'ברוך שם'.

⁴¹² מקור 'קדושה דסידרא' מופיע בגמ' סוטה מ"ט, א': ואלא עלמא אמאי קא מקיים? אקדושה דסידרא ואיהא שמיה רבא דאגדתא, שנא': ארץ עפתי כמו אופל צלמות ולא סדרים, הא יש סדרים - תופיע מאופל. כך פי' רש"י, וכן נמצא בגאונים ובראשונים רבים.

מאידך, ישנם מן החוקרים חדשים אשר טוענים שאין הגמ' מתכוונת ל'קדושה דסידרא' שלנו, וכדברי פליישר במאמר קדושת העמידה תרביץ ס"ז ג', וע"ע במאמר 'קדיש קדוש וקדושה' ליעקב עציון. חיזוק לדבריהם מצאנו במקום לא צפוי, מלשון פירושי סידור התפילה לרוקח [ע"ז] קדיש: ועוד, לפי שהקדיש תקנת אחרונים, לכך תיקנוהו בלשון ארמי, שידעו שהוא תקנת אחרונים, ולא מתקנת ראשונים... לכך תיקנו 'סדר קדושה' תרגום ועברי, להודיע שלא תיקנוהו הנביאים והתנאים והאמוראים אלא תיקנוהו גאונים, וכן 'יקום פורקן מן שמיא'... לכך תיקנו 'סדר קדושה' [עברי] וגם תרגום, להודיע שאין תקנת תנאים אמוראים, אלא גאונים תיקנוהו. ע"כ.

ואין לתמוה, הא בספר רוקח ס' שכ"ד, שס"ב, ובס' רוקח עצמו ס' ע"ו, ק"ב, ק"ה, נמצא מפורש שקדושה דסידרא בגמ' מכוון לסדר קדושה שלנו, מפני שמסתבר אשר ס' הרוקח מצויים בו העתקות וליקוטים ממקורות רבים ושונים, וכפי שלכאורה נמצא בדבריו סתירה לגבי 'ימלוך' בקדושה, האם מקדושת מלאכים הוא או לא, ע"ש ס' כ"ח, מ"ז,

כך לדוגמא, בספר המנהגות⁴¹³ כתב: ועתה נדבר על 'סדר קדושה', למה אמרו רבו' ז"ל 'אלא עלמא במאי כו'⁴¹⁴ מקיים', ומהדיר ליה 'בקידושא דבתר דרשא'⁴¹⁵, כי כשדורש ברבים ומלמדם ללכת בדרך הטובה הוא דבר גדול, וכן 'סדר קדושה' הוא דבר גדול, שמדבר על ביאת הגואל, על תחיית המתים, ועל רוח הקדש, ועל התורה שלא תפסק ממנו, ועל הקדושה שנקדיש הב"ה, ועל מלכותו שתתחדש, ואנו מזכירין הפסוקין [המבאירין]⁴¹⁶ כל זה על הסדר, על כן נקרא 'סדר קדושה'... ואחריו יי' ימלוך לעולם ועד, ונ"ב מפני שהקדוש והברוך הם מדברי קבלה אמ' [נמין]⁴¹⁷ 'ימלוך' שהוא דברי קבלה, כי לא יתכן לאמר⁴¹⁸ יי' ימלוך לעולם ועד שהוא דברי תורה אחר דברי קבלה, בקדושה בסדר שעומד, אבל עתה בדברי קדושה, שמתרגמין אותן הפסוק, אומ' יי' ימלוך לעולם ועד, מפני תרגום אנקלוס, שהוא גדול מתרגום עקילס שתרגם כתובים. כך שמעתי. ואחריו יי' אלהי אברהם יצחק וישראל שומרה זאת לעולם, שתועיל 'סדר הקדושה' הזאת ליצר מחשבותינו, ושתכין לבבנו אליך...

ברם, יש לציין הלשון של אחת מתשובות הגאונים⁴¹⁹: לרב נטרונאי. ששאלתם 'וקרא זה אל זה ואמר', 'ותשאני רוח' - מה טעם יש שם לקרות ולתרגם, ומה טעם קבעו אותם חכמים ב'סדר קדושה'. כך

ע"ו, צ"ה שאינו למלאכים, ובסי' ע"ז אומר שהוא למלאכים, אך יש ליישב במתברר שמקצת דבריו בזה הועתקו מלשון רבו ב'יחסי תנאים ואמוראים', ומקצתם מרבי קלונימוס הזקן, עי' לעיל.

יש לציין גם לגרסת 'קדישא דסידרא' אשר מצאנו בכמה ראשונים, וכנ"ל, וא"כ לכאורה המשמעות שמדובר בקדיש מסוים ולא בקדושה, אא"כ נבאר ש'קדיש' כתרגום ארמי של 'קדוש', ר"ל 'קדושה', ועיין.

⁴¹³ לר' אשר מלוניל, ב'ספרן של ראשונים', ירושלים תרצ"ה, הובאו דבריו באורחות חיים חלק א' דין התחנות והמזמורים שאומרים אחר י"ח: כתב הר' אשר, לפיכך [אומר] בכאן [ה'] ימלוך והוא מן התורה, מה שאין כן בתפלה, לפי שמתרגמין כל הפסוק וכל הקדושה, ולפיכך יאמר ה' ימלוך, כדי לתרגמו בתרגום של אנקלוס, שהוא גדול משל עקילס הגר. וכ"כ בספר כלבו סימן י"ד: וכתב הרא"ש ז"ל, כי לפיכך אומרים כאן ה' ימלוך שהיא מן התורה, משא"כ בקדושה שבתפלה, לפי שמתרגם כאן כל הקדושה, ולפיכך אומר ה' ימלוך, כדי לתרגמו בתרגום של אנקלוס, שהוא גדול משל עקילס... אין ספק כי כאן הר' אשר והרא"ש מכוון לרבינו אשר מלוניל בעל 'המנהגות', כמפורש לעיל שם באורחות חיים: 'וכן נמי כתב הר' אשר ז"ל בס' המנהגות'.

ובספר 'המנהיג' דיני תפילה: אלא על מה מיקיים אקדושה דסדרא ואאמן יהא שמיה רבא מברך דאגדתא... ויראה לי טעם לדבר, לפי ש'סדר קדושה' מדבר מביאת הגואל, ותחיית המתים, ועל רוח הקדש, ותורה... ושלו. אב"ן. ברור שבעל 'המנהגות' מעתיק כאן לשון 'המנהיג', ועיין המבוא לס' המנהיג מהדורת רפאל, עמוד 66. ובספר 'אהל מועד' שער התפילה דרך ד': וצריך אדם ליזהר ב'סדר קדושה', שהרי אמרו 'אמאי קשור עלמא, בקדושה דסדרא', והטעם, לפי שהוא מדבר על ביאת הגואל, על תחיית המתים, ועל רוח"ק, ועל התורה שלא תפסק ממנו, ועל הקדושה שנקדיש להקב"ה, ועל מלכותו שתתחדש. ע"כ. ברור כי העתיק לשון 'המנהגות', ואפשר בתיווך לשון רבינו מנוח פ"ט מתפילה.

⁴¹⁴ קא. עי' הערה בנדפס.

⁴¹⁵ עי' הערה בנדפס.

⁴¹⁶ במקור: המבוארין.

⁴¹⁷ במקור: ומי.

⁴¹⁸ במקור גריס: לאמר ימלוך יי' לעולם יי' ימלוך...

⁴¹⁹ תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי אורח חיים סימן ל"ט, וע"ע בגנזי שכטר ב' עמוד 106, שערי תשובה סימן נ"ה, תשובות הגאונים - מוסאפיה סימן צ', מחזור ויטרי מ"ז, 'סידור רש"י' ס"ב, 'סדרים לרש"י' מ"ז.

מנהג ראשונים, מקום שיש שם תלמידי חכמים כשהיו מתפללין ונופלין על פניהם ומקדשין, לאחר שעונין 'אמן יהא שמיה' וכו', מביאין נביא וקורין בו {כ}עשרה פסוקים, הן חסר הן יתר, ומתרגמין אותן, ואחר כך אומרים 'וקרא זה אל זה ואמר' ומתרגמין כשם שתרגמו אותה פרשה של נביא, ואומרים 'ותשאני רוח' ומתרגמין אותו, כדי לסיים בשבחו של הקדוש ברוך הוא. ואחר כך מקדשין {ע}ועוסקין בתורה - הרוצה במשנה עוסק, הרוצה בתלמוד עוסק - {כדי} לקיים מה שאמרו חכמים לעולם ישלש אדם [שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד]. וכיון שרבתה עניות ודלות והוצרכו תלמידים [למעשה] ידיהם ולא היו יכולים לעסוק בתורה תמיד ולהשליש בכל יום, נסמכו על התלמוד בלבד ועזבו מקרא ומשנה, וסמכו על מה שאמרו: כל הנחלים הולכים אל הים מקרא משנה ומדרש, ועקרו לקרות בנביא בכל יום אחר תפלה. ואף על פי שעקרו לקרות בנביא, אותן שני פסוקים לא עקרו אותם, ועדיין קבועים ועומדים, ומפני מה לא עקרום, [שקדוש משולש הוא], 'קדוש קדוש קדוש', ושלשוהו ג' פעמים בתפילה.

ולומר 'יענך ה' ביום צרה', כך מנהג בבית רבינו שבבבל: לאחר שמתפללין כל התפילה וגומרים אותה ופוסקין, תנאין עוסקים במשנה ובמדרש ובתוספות עד ד' שעות, ולאחר ד' שעות אומרים 'יענך' וגומרים אותה, ואחר אומרים 'וקרא זה אל זה ואמר', וגומרים שני פסוקים אלו ומקדשין ויוצאין לבתיהם. 'ובא לציון גואל' 'ואני זאת בריתי אותם' לא היו אומרים, ואם רצה יחיד לאומרם אין בכך כלום, שלא אמרו חכמים 'לא יהא פחות מעשרה' אלה דבר שבקדושה, 'ובא לציון גואל', 'ואני זאת {בריתי} אין בהם משום קדושה. וכיון דתקינו רבנן 'קדושה דסדרא', אף על גב דמשום לקרות בהו אתקון, כיון דנקבעו בתפילה, כדבר שבקדושה הוא, ולא יהא פחות מעשרה, אלא אם כן בקראי או בהלכה דגמרא.

רד"ל⁴²⁰ מעיר בזה: וממה שלא הוזכר פסוק 'ימלוך' כאן כלל בתשובת הגאון⁴²¹, נראין הדברים שלא היו אומרים אותו ב'קדושה דסדרא', כשם שאין אומרים אותו ב'קדושת יוצר', אבל הרמב"ם... כתב גם 'ימלוך' ב'קדושה דסדרא', וכן הוזכר בדברי שבלי הלקט... והרד"א כתב בשם הרא"ש שעל תרגום פסוק 'ימלוך ה' לעולם' דכתובים היא שנזדעזע העולם כשבקש יונתן בן עזיאל לתרגמו, לכן כאן ב'סדר קדושה' שמתרגמין הפסוקים, קבעו לומר במקומו פסוק ה' ימלוך לעולם ועד שכתוב בתורה שתרגמו אונקלוס, הרי עכ"פ כולם השוו על אמירתו, וחידוש גדול שלא הוזכרה כלל דברי תשובת הגאון, שנראה שלא היו אומרים אותו כלל. ע"כ.

עניין שני הפסוקים מצינו גם במדרש שמובא בילקוט שמעוני⁴²²: חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום, ושאל הקדוש ברוך הוא מישראל שיתנו לו שני פסוקים בכל יום כל ימי חייהם... ורצו בני ישראל וקבלו על עצמן כדי שיוסיפו על מאה ברכות ב' פסוקים בכל יום, אחד כנגד 'נעשה' ואחד כנגד 'נשמע',

⁴²⁰ רבי דוד לוריא, 'קדמות ספר הזהר', קניגסברג תרט"ז, ט' א'.

⁴²¹ מסתבר שכבר קדמונים נתקשו בזה, לפי שמצאנו במחזור ויטרי כ"י, ספריית פלטינה, פרמה, איטליה. Cod. Parm. 2574, עמוד 14 ע"ש, לשון הגאון מוגה ומתוקן: ג' מקראות הללו לא עקרו אותן... במקום: ב' מקראות הללו...

⁴²² תורה, פרשת עקב, רמז תתנ"ה. וע"ע בפירושי סידור התפילה לרוקח [ע"ו] ובא לציון, המעתיק אגדה הזו, ואח"כ כותב: ואומרים אחר 'סדר קדושה' 'יתגדל ויתקדש', לפי שדרשו פסוקים במקרא ובתרגום 'וקרא זה אל זה', 'ומקבלין'.

ומאן אינון ב' פסוקים 'ומקבלין דין מן דין ואמרינ', 'ונטלתני רוחא', ואומר סדר זה בשבתות ובימים טובים במנחה, ובימות החול ב'יוצר':

אך יש להעיר, שלעניין הקדושה שבשמונה עשרה, נמצא לרב נטרונאי גאון, הוא בעל התשובה הזו⁴²³ בעצמו, דברים ברורים, בתשובה אחרת אשר מובא ב'סדר רב עמרם גאון'⁴²⁴: ותו שאילו מקמי רב נטרונאי גאון... והשיב, כך ראינו. שזה שאחז"ל אינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את כפיו עד שיתמלא זקנו, כך מצוה מן המובחר, וכמה דאפשר להוי גברא מליא טפי עדיף מן ינוקא, אבל בודאי במקום מיבטל מן 'קדושה' ו'ברוך' ו'ימלוך' ו'יהי'⁴²⁵, לא מבעיא בן שמונה עשר וכן שבע עשרה דודאי מוציאין, אלא אפילו בן י"ג שנה ויום אחד, בלא אפשר נעשה שליח צבור... וכתב ע"ז המו"ל, רבי נחמן נתן קורונל⁴²⁶: ומכאן משמע שגם 'ימלוך' מישך שייך לקדושה, וכס' הגהות י"נ המובא במ"א... ע"כ. כאן ניכר בבירור, כי 'ימלוך' כ'קדוש' ו'ברוך' במעמדו ובחובתו. רק יש להעיר, שתשובה הזו מופיעה בהרבה מקורות⁴²⁷, וכשנעיין על המקורות השונים נמצא, אשר בעוד רבים מעדי הנוסח העתיקים⁴²⁸ מקיימים 'ימלוך' בתשובה הזאת, מ"מ במקצת מהם⁴²⁹ ישנם שינויים מסוימים בגרסה, וחסר 'ימלוך' בהם. אכן נמצא מפורש מזו בתשובות רב נטרונאי גאון⁴³⁰: ויחיד שעומד בתפלה ושמע 'קדוש' או 'ברוך' או 'ימלוך' או 'יהא שמיה רבה מברך' - אם עדיין לא חתם תפלתו אסור לו לענות או אפילו לשתוק, אלא חותם תפלתו ואין לו עון בכך...

כאן נמצא יישוב ב'מגן האלף'⁴³¹: והגאונים שלא הזכירו 'ימלוך' ב'קדושה דסדרא', משום דלטעמייהו כל עיקרה של 'קדושה דסדרא' לא נתקנה אלא כדי לסיים בשבחו של מקום. ע"כ. יש להוסיף כי הגאון הרי כותב בפירוש שאותם ב' פסוקים ותרגומם, אינם אלא שיירי מנהג קריאתם בנביא, אשר סיימו בב' פסוקים אלו כדי לסיים בשבחו של מקום. אף מוסיף ואומר שאע"ג דמשום לקרות בהו

⁴²³ וע"ש בתשובות רב נטרונאי גאון הערה 1.

⁴²⁴ סדר תפילה.

⁴²⁵ ר"ל 'יהא שמיה רבה', וכמפורש בשאר גרסאות.

⁴²⁶ סדר רב עמרם גאון ז"ל, ורשה תרכ"ה, י"א א' בהערה 37.

⁴²⁷ וכמפורט בהערות הבאות.

⁴²⁸ כל עדי הנוסח מ'סדר רב עמרם גאון', הכולל כ"י מהגניזה, וכמו במהדורת סף שבת ומועד עמ' רי"א, מסדר ר"ע גאון לחידושי הרמב"ן חולין כ"ד ב', חי' הרשב"א שם, משם לבית יוסף אורח חיים סימן נ"ג, ומהרמב"ן ל'אורחות חיים' חלק א' - הלכות תפלה, 'מחזור ויטרי' סימן ל"ט, סי' רש"י סי' נ"ג, 'הסדרים לרש"י' סי' ל"ח, 'גן השכלים' פרק ז', תשובות הגאונים החדשות - עמנואל סימן ט"ו, וע"ש במבוא הערה 67, וכ"ה בתשובות רב נטרונאי גאון - ברודי אורח חיים סימן י"ד, ע"ש.

⁴²⁹ תשובות הגאונים - 'שערי תשובה' סימן כ"ה, תשובות הגאונים - מוסאפיה סימן פ"ד, 'פרדס הגדול' סי' ס', ועי' ספר האורה חלק א', ספר 'שבלי הלקט' ענין תפילה סי' י', 'תניא רבתי' סי' ג', 'שיטה מקובצת' חולין כ"ד ב', ועי' 'סדר רב עמרם גאון' מהדורת סף, נספח לסימן נ"ח, עמוד 593 הערה 23.

⁴³⁰ ברודי אורח חיים סימן כ"ז.

⁴³¹ לרבי אריה ליב פרומקין, 'סדר רב עמרם השלם', ירושלים תרע"ב, עמ' 146.

אתקון, כיון דנקבעו בתפילה, כדבר שבקדושה הוא ולא, יהא פחות מעשרה... הוי אומר שמלכתחילה הפסוקים לא מצד קדושה נאמרו. ממילא ברור ש'ימלוך' לא שייך כלל להיכלל בעיקר סדר קריאתם ותרגומם.

דבר זה נמצא מבואר יותר בלשון רבי אברהם בן הרמב"ם בשם אביו⁴³², וז"ל: הרבה מן החכמים חשבו ש'קדושת היוצר' ו'קדושת סדר יומא' הוא דבר מיוחד לצבור, ואינם ראויים ליחיד, לאמרם ז"ל 'כל דבר שבקדושה לא יהא בפחות מעשרה', ואבא מארי ז"ל פי' זה ב'קדושת היוצר', ואמר בספר 'אהבה', 'ומדלג היחיד הקדושה', וחזר בו מזה הלכה למעשה, ושמעתי מפיו, וראיתי תשובה בכתב ידו למי ששאל אותו בזה הענין, שבקדושת יוצר היא ספור איך מקדישין המלאכים, וקדושת 'סדר יומא' היא קריאת פסוקים, כמי שקורא בספר ישעיה וס' יחזקאל, ואין הכוונה באמרם שהקדושה לא תהא בפחות מעשרה, אלא אם נקדיש אנחנו בקדושת התפלה, שאנו אומרי' בה 'נקדישך ונעריצך' כקדושת המלאכים, ואחר כך אנו מזכירין קדושת המלאכים, ואומרים 'ככתוב' וכו', לא שנהיה מספרים איך יקדישו המלאכי', כך הורה ז"ל, ועליו אנו סומכין, ע"כ.

מ"מ, לנוסח הסידור שבידינו, הרי 'ימלוך' כתוב ומתורגם בהמשך ל'קדוש' ו'ברוך', בלא שום חילוק ביניהם, ואילו בלשון הגאון נראה הוא ש'אותם שני פסוקים' מובדלים לעצמם באמירתם ואין 'ימלוך' בכללם. מאידך, בכל סידורי התפילה הנמצאים בידינו מכל העדות ומכל התקופות אין נמצא 'קדושא דסידרא' ללא מלכות. כל עדי הנוסח מסידורי הגאונים, רב עמרם⁴³³ ורב סעדיה⁴³⁴, וסי' רבי שלמה בן נתן⁴³⁵, הרמב"ם⁴³⁶, ובקטעי הגניזה הנמצאים לפנינו⁴³⁷, הינם מקיימים מנהג זה, ולא מצאנו מי שידלג על מלכות שבקדושה הזאת.

מאידך, בדיקה נרחבת מעלה חילוקים מסוימים אשר עשויים לשפוך אור על כוונת רצון הגאון בהדגשת שני פסוקים אלו דווקא ללא 'ימלוך'. יש משמעות אשר באיזה נוסחאות עתיקות תרגמו רק 'קדוש' ו'ברוך' ולא תרגמו הפסוק 'ימלוך'. כן נראה ע"פ אחד מקטעי הגניזה⁴³⁸, ועוד⁴³⁹. לפי זה א"ש לשון הגאון הנ"ל בתשובתו, המציינת ומדגישה עניין התרגום מתחילתה: 'וקרא זה אל זה ואמר',

⁴³² מעשה רקח, ונציה תק"ב, בראש הספר א' א', מובא אף בס' מגן גיבורים, שלטי גיבורים סימן נ"ט ס"ק ב': וכן זכינו לראות בהקדמה לספר 'מעשה רוקח' להרב מהו' מסעוד חי הספרדי שהעתיק אותה התשובה... וע"ע ב"ד פשוטה' על הרמב"ם, פ"ז מתפילה.

⁴³³ מהדו' גולדשמידט עמ' ל"ח.

⁴³⁴ עמ' מ'.

⁴³⁵ עמ' י"ח.

⁴³⁶ ה' תפילה וב"כ פ"ט.

⁴³⁷ באתר פרידברג.

⁴³⁸ Cambridge, CUL: T-S Misc.26.23, קובץ מס' 2.

⁴³⁹ כן נראה הנוסח אף בס' 'אור זרוע' לרבי דוד בן יהודה החסיד נכד הרמב"ן. אבל בסי' רבי שלמה בן נתן הנדפס, שחסר תרגום 'ימלוך', כנראה הוא בטעות של המעתיק, שכן נמצא תרגומו בכ"י ותיקן 497 ממנו העתיק קטע זה, ואף בקטע בכ"י הסידור מהגניזה: Cambridge, CUL: T-S AS 104.174

'ותשאני רוח', מ"ט יש שם לקרות ולתרגם... כך מנהג ראשונים... מביאין נביא וקורין בו {כ}עשרה פסוקים, הן חסר הן יתר, ומתרגמין אותן, ואחר כך אומרים 'וקרא זה אל זה ואמר' ומתרגמין, כשם שתרגמו אותה פרשה של נביא, ואומרין 'ותשאני רוח' ומתרגמין אותו... ואף על פי שעקרו לקרות בנביא, אותן שני פסוקים לא עקרו אותם, ועדיין קבועים ועומדים...

לפי מנהג זה שאין מתרגמים 'ימלוך', כבר א"צ לרבים מדברי הקדמונים, אשר מסבירים טעם אמירת מקרא יי' ימלוך ב'קדושה דסידרא' לעומת מקרא 'ימלוך יי' לעולם' בקדושה של מעומד מצד התרגום, אלא שאותם ראשונים סמוכים ונשענים על המנהג הרגיל שמקובל בכל הסידורים ללא יוצא מן הכלל כמעט, בו מתרגמים אף יי' ימלוך כ'קדוש' ו'ברוך' בלי הבדל.

עוד מצאנו בא' מקטעי הגניזה⁴⁴⁰, נוסח חדש, בלתי מוכר במקורות אחרים, אשר במקום הפסוק יי' ימלוך לעולם ועד, גורס מאמר יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד⁴⁴¹: ובכ"ז הולך ומתרגם כמו בנוסח הרגיל: יי' מלכותיה⁴⁴² לעלמא ולעלמי עלמאי: לפי זה ודאי ישנו חילוק גדול בין 'ימלוך' ל'קדוש' ו'ברוך', כי ה' מלך ה' מלך ה' לע"ו אינו פסוק כלל, אלא מאמר של מלאכים, ואין כאן אלא שני פסוקים בלבד כדברי הגאון.

מאידך, יש להעיר שלכאורה התרגום בזה המנהג לא שייך למקרא, שכן תרגום יי' מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמאי, מוצאו באונקלוס על הפסוק יי' ימלוך לע"ו, ואולי עירוב פרשיות כתוב כאן ממסורות שונות, אך יש ליישב לפי המבואר בס' 'אמת ליעקב'⁴⁴³ שאדרבה ותרגום אונקלוס כאן הינו מקור מאמר יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לע"ו, לפי שהתרגום מחדש שאין 'ימלוך' כאן ל' עתיד כ"א ל' הווה תדיר, וע"ש. ממילא ברור שהתרגום תואם לעברית ביותר כאן, רק שחידוש יש בעיקר רעיון התרגום למאמר בלתי כתוב במקרא.

אף בזה, הרי כל דברי הראשונים בחילוק שבין קדושת שמונה עשרה ו'קדושה דסידרא', אשר כאן הסיום בפסוק 'ימלוך יי' לעולם', וכאן הסיום ביי' ימלוך לעולם ועד, כמובן הינם משתנים אם אומרים יי' מלך יי' מלך כו', וצריך לעיון מחודש.

⁴⁴⁰ Cambridge, CUL: T-S 8H9.2, קובץ מס' 15.

⁴⁴¹ חילופים בין הפסוקים יי' ימלוך, ימלוך יי', יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך, קיימים ומצויים באגדות שבהיכלות ובקדושה ליחיד, עיין 'סדר ר"ע גאון' מהדורת סץ, תפילת חול סי' נ"ו - ק"ג, בעמוד קמ"א, קמ"ב, 551, ואף מצאנום בנוסח התפילה גופה, וכפי שכתב במאמר 'קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה', 'דעת', כ"ה, עמ' 5-20: כי בסדר התפילה של בני ארץ ישראל, בקדושה ה'סמויה', וכן גם בנוסח הקראים, לא היו אומרים ה' ימלוך לעולם ועד, כי אם ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. וע"ע סי' רבי שלמה בן נתן עמ' רמ"ה, רמ"ו, ובקובץ 'סיני' ע"ח עמוד ק', שם ק"ט עמוד קל"ג, 'בנועם שיח', לוד תשמ"ג, עמ' 42.

⁴⁴² 'קאים' חסר בכל הנוסחאות העתיקות, אך במחזור ויטרי ישנו, ועיין סדר ר"ע גאון סץ סימן ס"ה עמוד קמ"ח, צלותא דאברהם א' עמ' שפ"ב, ובנוסח תימן.

⁴⁴³ לרבי יעקב קמינצקי, על ד' חלקי ש"ע, סי' נ"א ס"ז, על התורה, שמות ט"ו י"ח, וע"ע 'במחיצת רבינו', ירושלים תשס"ד, עמ' נ"ו.

סדרי קריאה ועניה הנהוגים בסדר קדושה

עוד עניין נוגע לכאן הצריך בדיקה, הוא מנהג סדרי הקריאה והענייה המקובלים בקדושה דסידרא. לדוגמא, מצאנו בסידור רב סעדיה גאון⁴⁴⁴: ואומר קדיש כמו שתארנו, ופותח להם 'והוא רחום', וקוראים 'תהלה לדוד' עד סוף המזמור, ואומר:

1. 'ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם יי', [ועונים הציבור אחריו]⁴⁴⁵:
2. 'ואני זאת בריתי אתם אמר יי, רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיו, לא ימוש מפיו זרעך ומפי זרע זרעך אמר יי, מעתה ועד עולם', ועונים אחריו:
3. 'ואתה קדוש יושב תהלות ישראל', ועונים אחריו:
4. ואומר: 'וקרא זה אל זה ואמר', ועונים: 'קדוש קדוש קדוש יי צבאות מלא כל הארץ כבודו':
5. 'ומקבלין דין מדין ואמרין', ועונים: 'קדיש בשמי מרומא בית שכינתיה, קדיש על ארעא עבד גבורתיה קדיש בעלם עלמאי יי צבאות מליא כל ארעא זיו יקריה':
6. 'ותשאני רוח', [ועונים]: 'ואשמע אחרי קול רעש גדול ברוך כבוד יי ממקומו':
7. 'ונטלתני רוחא', [ועונים]: 'ושמעית בתרי קל זיע סגי דמשבחין ואמרין בריך יקרא דיי מאתר בית שכינתיה':

ותיכף אחר כך אומרים: 'יי ימלוך לעולם ועד יי מלכותיה לעלמא ולעלמי עלמאי'. 'יי אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו שמרה זאת לעולם ליצר מחשבות לבב עמך והכין לבבם אליך'...

ברמב"ם⁴⁴⁶:

1. ואחר כך יעמוד שליח ציבור לבדו, ואומר קדיש פעם שניה, והן עונים כדרך שענו תחילה.
2. ואומר 'והוא רחום' וכו', 'תהילה לדוד' וכו', הוא עומד והן יושבין, והם קוראין עמו.
3. ואחר כך אומר 'ובא לציון גואל' וכו', 'ואני זאת בריתי אותם' וכו', 'ואתה קדוש' וכו', 'וקרא זה אל זה' וכו', וגומר הקדושה, והן עונים 'קדוש קדוש קדוש' שלשה פעמים.
4. וחוזר וקורא הקדושה תרגום.
5. ואומר 'ותשאני רוח' וכו', וקוראהו תרגום.
6. ואומר ה' ימלך וכו', וקוראהו תרגום, כדי להבין לעם. ואלו הפסוקים שלפני הקדושה ושלאחריה עם תרגומן הן הנקראים 'סדר היום'.
7. ואחר כך מתחנן בדברי תחנונים ופסוקי רחמים, ואומר קדיש, וכל העם עונים כדרך ונפטרי'...

בשבתות וימים טובים... ואין אומרין קדושה ולא תחנונים אחר תפילת שחרית כשאר הימים, אלא אומר אותה קודם תפילת מנחה, כיצד, קורא 'תהילה לדוד', ואומר סדר היום ודברי תחנונים, ואומר קדיש, ומתפללין מנחה, וחוזר ומשמיע תפילת מנחה בקול רם, ואומר קדיש... סדר התפילות - נוסח

⁴⁴⁴ עמ' ל"ט. ב'מחקרים בסידורי תימן', בני ברק תש"ע, א' עמ' 370: בתפילת הציבור ברס"ג... נמצא סדר הקדושה המתחיל במילים 'ובא לציון', ונראה, כי חלק זה מסתיים במילים 'מאתר בית שכינתיה', כיון שלאחר מכן ישנה כותרת: 'ותיכף אחר כך אומרים, ה' ימלוך לעולם ועד'. נראה, כי בסידור רס"ג שונה סדר האמירה בין החזן לציבור...

⁴⁴⁵ שם בהגהות מכ"י, כך גם בשני המרובעים לק'.

⁴⁴⁶ הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ט'.

הקדיש: שליח ציבור אומר קדיש לעולם קודם כל תפילה ואחר כל תפילה, ואחר שאומר סדר היום, בכל עת שיאמר סדר היום, יתחנן מעט, ויאמר קדיש... תחנון: וכן נהגו העם להתחנן אחר סדר היום תמיד בתחנונים אלו, ה' אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו, שמרה זאת לעולם ליצר מחשבות לבב עמך, והכן לבבם אליך...

בסידורי תימן⁴⁴⁷:

1. ואומר ש"ץ 'ובא לציון גואל'...
2. ועונין הציבור והוא עמהם 'קדוש קדוש קדוש יי' צבאות מלא כל הארץ כבודו'.
3. וממשיך השליח ציבור ואומר 'ומקבלין דין מדין ואמרין'...
4. ועונין הציבור והוא עמהם 'ברוך כבוד יי' ממקומו'.
5. וממשיך שליח ציבור ואומר ונטלתני רוחא... יי' ימלוך לע"ו. יי' מלכותיה לעלמא ולעלמי עלמא.
6. ומכאן אומרים הציבור עם הש"ץ ביחד. ונהגו העם להתחנן אחר 'סדר היום' תמיד בתחנונים אלו: ה' אלהי אברהם...

במחזור ויטרי⁴⁴⁸: סדר קדושה דסידרא: ו⁴⁴⁹ מקראות הללו, שליח ציבור אומר אחד ואחד בפני עצמו, והציבור עונין אחריו כל מקרא ומקרא:

1. 'ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם יי'.
2. ואני זאת בריתי אותם אמר יי' רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיו, לא ימושו מפיו זרעך ומפי זרע זרעך אמר יי' מעתה ועד עולם.
3. ואתה קדוש יושב תהלות ישראל.
4. וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש קדוש יי' צבאות מלא כל הארץ כבודו.

ג' מקראות הללו, אומר שליח ציבור בקול רם, והשאר בלחש עם הציבור:

1. ומקבלין דין מדין ואמרין. קדיש בשמי מרומא בית שכינתיה, קדיש על ארעא עובד גבורתיה, קדיש לעלם ולעלמי עלמא, יי' צבאות מליא כל ארעא מזיו יקריה:
2. ותשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול ברוך כבוד יי' ממקומו: ונטלתני רוחא ושמעית בתרי קל זיע סגי דמשבחין ואמרין בריך יקרא די"י מאתר בית שכינתיה:
3. יי' ימלוך לעולם ועד. יי' מלכותיה קאים לעלם ולעלמי עלמא:

ומכאן ואילך אומרים כולה בלחש עד דורשיך יי': יי' אלהי אברהם יצחק וישראל אבותינו שמרה זאת לעולם ליצר מחשבות לבב עמך והכן לבבם ולבבינו אליך...

⁴⁴⁷ 'מחקרים בסידורי תימן', א' עמ' 368, סידור 'שיח ירושלים', קרית אונו תשס"ה, א' ע' ע"א.

⁴⁴⁸ סימן צ"ג.

⁴⁴⁹ במהדורת הורביץ: ג', ואצ"ל: ד'.

ביחס למנהגי הלחש בסדר קדושה⁴⁵⁰, נמצא לרבינו מנוח בס' המנוחה⁴⁵¹: ונהגו ששליח צבור אחר שאו' 'קדוש' מתחיל התרגום 'ומקבלין דין מדין' בקול רם, ואחר משלימו בלחש, ואומר 'ותשאני רוח' בקול רם, וכן 'ונטלתיני', ואו' השאר בלחש, כן הוא המנהג ואין לשנות, כדי שלא יטעה שום אדם מהקהל בין קדושה של 'יוצר' ובין קדושה של 'ובא לציון'.

עוד מצאנו בזה לרבי אליהו מלונדריש בפסקיו⁴⁵²: מאד נפלאתי על שהורגלו לומר תרגום שב'סדר קדושה' בלחש, ומתוך כך אומ' בלחש 'יין ימלוך' וכו', ושגו מאד לפי הנראה הכא דאמ' לא מקיים עלמ' אלא אקדושא דבי סדרא ואיהא שמיה רבא דאגדתא, ואם אינן מתרגמי' אותו וגומרי' אותו מאי רבותי' דהאי קדושה יותר מקדושה ד'יוצר', ועו' שעקר התרגום הוא כדי להבין לעם שאינן מבינים לשון הקדש, כי רוב דבורם במקומות רחוקים בימים ההם היה ארמי, וכן כתוב בסדר רב עמרם: וקורא 'סדר קדושה', ודורש הוא לשון ארמי, והרב הספרדי כת' על 'סדר קדושה': וקוראו תרגום כדי להבין לעם, ואלה הפסוקי' שלפני קדושה ושלאחריו עם תרגומו, הם הנקראי' 'סדר קדושה' עכ"ל. ואמת, כי יש עיקר גדול, וסוד כמוס, ויסוד גדול בתרגום...

ובספר אבודרהם⁴⁵³: ומה שנהגו לומר זה ה'סדר קדושה' בלחש, בעבור פסוק ה' ימלוך לעולם ועד שאמר משה, והיה ראוי לאמרו ראשון, שמוהו אחרון כדרך סדר הקדושות שהמלכות בסוף. ותדע שכן הוא, שהפסוקים הראשונים אומר ש"צ בקול רם עם תרגומו, ופסוק ה' ימלוך ותרגומו אומר בלחש.

ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד

כתוב בסידור רוקח⁴⁵⁴: ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, אינו פסוק בכל הקריה⁴⁵⁵, כי אם מ'ספר המרכבה' הועתק, כי חיה אחת ששמה ישראל עומדת באמצע הרקיע וצועקת בקול [ואומרת בכל יום] 'ה' מלך ה' מלך'...

⁴⁵⁰ הנזכר בשולחן ערוך אורח חיים סימן קל"ב סעיף א', ע"ש.

⁴⁵¹ עמוד קמ"ז.

⁴⁵² עמ' ל"ד.

⁴⁵³ נפילת אפים אשרי למנצח ובא לציון.

⁴⁵⁴ [כ"ו] יהי כבוד.

⁴⁵⁵ וכ"כ בפ"י רבי יהודה בר יקר בהשלמות עמוד 9: וכמו שמלך, כך הוא מלך וימלוך, וזהו ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וזו אינו [פסוק], אך שהמלאכים אומרים כך, כדאיתא [בהיכלי], וזהו הוה היה יהיה, ולכך אומרים ה' מלך תחלה, שיש להמליכו תחלה על ההוה היום, ואחר כך על שעבר ועל להבא... ובח"ב עמ' קט"ז: ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, אינו פסוק בשום מקום, אלא ה' מלך במקום אחד, כלו' בסגו"ל, ה' מלך במקום אחר, חציו קמ"ץ וחציו פת"ח, דכתוב ה' מלך עולם ועד, אבדו גוים מארצו, וכתוב ה' מלך ירגזו עמים, האחד הויה ואחד היה, וכתוב בתורה ה' ימלוך [לעולם] ועד... גם בספר 'כד הקמח': מציאות השם יתברך: וכן אנו אומרים בבקשת רחמים וסליחה ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. וידוע כי אין זה פסוק מלא, אבל הם פסוקים מפוזרים, והוא שהזכירם דוד במקומות חלוקים בסידור הזה, הזכיר תחלה 'מלך' במזמור העשירי, הוא שאמר ה' מלך עולם ועד, אבדו גוים מארצו, ואחרי כן הזכיר ה' מלך גאות לבש, ואחרי הזכיר בסוף הספר 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון' וגו'... וכ"כ בס' 'אבודרהם' תפילת ערבית: ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וזה אינו פסוק, אלא המלאכים אומרים כך, כדאיתא בפרקי היכלות. והם כנגד הוה והיה ויהיה... וע"ע לק' בהערה.

והנה המאמר ה' מלך מלך ימלוך וכו', אע"פ שאינו פסוק בכל המקרא, רבים מן הקדמונים מתייחסים אליו מעין הפסוק⁴⁵⁶, כלשון ספר המנהיג⁴⁵⁷: ומצאת' בספרי' הפנימיים, המברך את ה', צריך שיכווין את לבו בהווה והיה ויהיה, כעניין שנ' יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד, מצפץ מצפץ מצפץ בא"ת ב"ש, ואין מוסרין את הדבר אלא לצנועי', אב"ן. ע"כ. כן נמצא אף בראבי"ה⁴⁵⁸: ולכך נהגו לנענע בענין זה בראשו, וצריך להרהר בלבו בכל ענין הזה להמליכו בקרותו הפסוק, ולהרהר שהשם הוא היה הוה ויהיה, >פי', היה קודם בריאת עולם, והוא חי וקיים, ועתיד להיות יחיד וקיים בעולמו כשיהיה העולם מים במים, והוא שנ' יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד... ע"כ. וברוקח⁴⁵⁹ בשם רבינו יב"ק בר מאיר, בעל 'יחוסי תנאים ואמוראים': וכמה פסוקים של שם ד' אותיות סמוכים למלכות; ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד... ובאורחות חיים⁴⁶⁰: וכשמברך השם צריך שיכוין לבו שהוא היה והוה ויהיה, כענין שכתוב ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך. וכ"כ ריקאנטי⁴⁶¹: וכבר ביארתי כי יש בפרשת עשרת הדברות כת"ר אותיות, ונרמז זה המנין בפסוק יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד, שהוא כמנין כת"ר, כי 'ימלוך' מלא בוי"ו... אמנם⁴⁶² בספר הזהר אמר בפסוק יי' מלך סוד גדול, אומר שם יי' מלך לעילא, יי' מלך באמצעיתא, יי' ימלוך לתתא... אף במשנה ברורה⁴⁶³: בפסוק ד' מלך ד' מלך ד' ימלוך לעולם ועד לא יפסיק באמצע, כמו בין ד' אלהיכם ל'אמת' [א"ר].⁴⁶⁴ אך בסידור רוקח⁴⁶⁵ מכנהו 'מאמר', וז"ל: כך

⁴⁵⁶ וכ"כ בסידור 'חסידי אשכנז', עמ' נ"ו: ה' מלך ה' מלך, ואינו פסוק, אלא שבח המלאך העומד באמצע הרקיע, כמו שמפורש באגדה. ותיקנו בכאן לומר, כדרך שתקנו בסליחות 'זכור ה' חיבת ירושלים' וגו'. ובהערה: כלומר, כשם שפסוק זה אינו במקרא ובכתובים, והכניסוהו בעלי התפילות, כך פסוק ה' מלך אינו פסוק מן המקראות, אלא מטבע מסדר התפלה. ע"כ. הסידור מיוחס לרבי אפרים מבונא באתר 'מרחב', כ"י מינכן 393, הזהה לכ"י אוקספורד 649. מעין כן נמצא ברש"י עירובין ס"ה א': 'בצר אל יורה' - בדקתי אחר המקרא זה, ואינו בכל הכתובים, ושם בספר בן סירא הוא. עוד מצאנו במיוחס לרש"י תענית ט"ו ב': 'מגילת תענית' נכתבה בימי חכמים, אף על פי שלא היו כותבין הלכות, והיינו דקתני 'כל הכתוב במגילת תענית', כאילו היה מקרא.

בזה נראה עוד, כי מאמר יי' מלך מלך ימלוך באמת מבוסס על מקראות מלאים ומפורשים וכנ"ל מ'כד הקמח', וע"פ התרגום אונקלוס, וכנ"ל בשם 'אמת ליעקב', וכעין הרחבה היא לפסוק בשמות.

⁴⁵⁷ דיני תפילה.

⁴⁵⁸ חלק א' - מסכת ברכות סימן מ"ו. וע"ע בספר 'על הכל' סימן ב': ומתוך הנהו פי' אמר לנו הר"ם, כי הבא לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה... ובדל"ת ד'אחד' יאריך, כדי שימליכו בלבו בארבע רוחות ושמים וארץ וכל אשר בהם, ובד' רוחות דתהום, ובימים ובנהרות ובכל אשר בהם, ובז' שחקים, בכל זאת ימליכו בלבו, ויהרהר יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד...

⁴⁵⁹ המשך הלכות ברכות סימן שס"ג.

⁴⁶⁰ חלק א' דין מאה ברכות.

⁴⁶¹ פרשת יתרו. וע"ע בספר 'אבודרהם' שחרית של שבת: ותמצא 'כתר' בגימטריא ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד.

⁴⁶² פרשת נשא.

⁴⁶³ סימן נ"א. ז"ל אליה רבה: ואין להפסיק כלל בין ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, כמו שאין להפסיק בין ה' אלהיכם ל'אמת', כ"מ בפסקי תוס'.

⁴⁶⁴ וע"ע בילקוט מדרשי תימן ב' עמוד כ"א.

⁴⁶⁵ [כ"ו] יהי כבוד.

עיקר צירוף השם, לצרפו וגם לפרשו במאמר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך... וכנגד אלו ג' פסוקים 'ויסע' 'ויבא' 'ויט' תקנו ג' מלכיות כאן, ה' מלך א', ה' מלך ב', ה' ימלוך לעולם ועד ג', ואין לפרש יותר אלא לצנועים...

והנה אע"פ שאינו פסוק, הפך מאמר זה לאחד המקודשים ביותר בליטורגיה היהודית, ובספרי הסוד⁴⁶⁶. ע"פ מקצת ראשונים, אף בהארכת דל"ת של 'אחד' מק"ש, שעיקר קבלת עול מלכות שמים תלויה היא בה, הכוונה הנכונה היא בזה המאמר ג"כ כנ"ל⁴⁶⁷.

מנהג ספרד ועוד הוא להתחיל בו דווקא פסוקי דזימרא, כלשון 'ספר המנהיג'⁴⁶⁸: מנהג ספרד ופרובנצא להתחיל יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד, וכופלין אותו בספרד. ע"כ. וכ"ה ב'סדר תפילות כל השנה' לרמב"ם: 'אתה הוא ושנותיך לא יתמו'. יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד. ברוך יי' לעולם אמן ואמן. ברכה ראשונה שמברכין לפני פסוקי הזמירות זה הוא נוסחה, 'ברוך שאמר והיה העולם, ברוך הוא'...

מאמר יי' מלך מלך ימלוך, כתוב גם בנוסחאות שלנו בתוך פסוקי 'יהי כבוד'⁴⁶⁹ המופיעים אחרי 'ברוך שאמר' בפתח פסוקי דזימרא. שוב מצאנוהו בסדר קריאת התורה לשבת ויו"ט בתוך פסוקי 'אין כמוך'⁴⁷⁰. גם במנהג חו"ל לערבית אומרים אותו בתוך 'יראו עינינו', החותם פסוקי 'ברוך יי' לעולם'.

---

⁴⁶⁶ ואף בדרש, מצינו בל' בעל הטורים פרשת בשלח: ה' ימלוך. פסק, לומר לך כשיבא העת שיאמרו ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, אז תפסוק מלכות אדום. מוצא לשונו הוא בפ' התורה לר' אביגדור, ס' זיכרון – ורנר, עמוד קע"ח.

ועיין.

⁴⁶⁷ בשם ראבי"ה ומס' 'על הכל' בשם הר"ם.

⁴⁶⁸ הלכות שבת.

⁴⁶⁹ ועי' מאמר לקט הפסוקים 'יהי כבוד' מבנה ומהות, מי' אמיד, 'שאנן' י"ג עמ' 119 בהערה 47: בסידור רב סעדיה גאון (מהדורת דוידזון ואסף, המבוססת על כת"י אוקספורד) – יש סה"כ 17 פסוקים. עם זאת, קשה להתעלם מכך שבסידור רס"ג, בנוסח של דוידזון ואסף, המספר אינו נראה מקרי – 15 פסוקים עד 'ונחלתו לא יעזוב', ובכללם – הפסוק הנוסף 'עצו עצה' וכו'. הפסוק הנוסף יוצא דופן משתי בחינות: הוא לקוח מישעיה, ולא מתהילים, ואין בו אזכרה. מלבד זאת, קשה לראות את תרומתו מבחינת התוכן או הקישור בין הפסוקים, אבל ראוי לשים לב, כי המספר 15 מבליט את הפסוק המדומה: ד' מלך, ד' מלך וכו' בציר האמצע של לקט הפסוקים, בדיוק כשם שהפסוק 'כבוד מלכותך יאמרו' וכו' הוא ציר האמצע – הפסוק ה-11 מתוך 21 – במזמור קמ"ה 'תהילה לדוד'. על רעיון ציר האמצע במזמור קמ"ה, ראה ר' קימלמן במאמרו...

⁴⁷⁰ גם בזה הוא מנהג קדום, מפורש יותר במסכת סופרים פרק י"ד הלכה ד': המפטיר בנביא הוא פורס על שמע, באיזה 'שמע' אמרו ב'שמע' של ספר תורה... ואחר כך עומד המפטיר ואומר, 'אין כמוך באלהים יי' ואין כמעשיך', 'מי כמוכה באלים יי' מי כמוכה נאדר בקודש נורא תהילות עושה פלא', 'מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור', יי' מלך יי' מלך, יי' ימלוך לעולם ועד...

וע"ע במדרש על כסא שלמה המובא בפ' מגילת אסתר המיוחס לרמב"ם, ירושלים תשנ"ז, עמ' 15: באותה שעה פתח שלמה ואמר, ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. עפה היונה מהדקל שמשמאל הכסא ופתחה את הארון ולקחה ספר תורה ועפה עמו אל נתן הנביא וגד החוזה וכל ישראל היו עומדים, ופתחה את ספר התורה על ברכי המלך, והיה המלך מברך, וכל ישראל עונים. והיה יושב וקורא מה שחפץ. ונשאר הספר בידו כמו שנאמר, 'והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו'... ושם בהערה 28.

מלבד עצם מנהג קהילות רבות לפתוח בו ולכופלו, גם מקפידים לאומרו בעמידה דווקא, כל' ספר שבלי הלקט⁴⁷¹: מה שנהגו לומר בשבתות ובימים טובים בזמירות יי' מלך בעמידה, כתב אחי ר' בנימין נר"ו הטעם, לפי מה שנמצא באגדה: יי' בחכמה יסד ארץ, כונן שמים בתבונה, שברא את העליונים לשבח לשמו, כיצד, מלאך אחד עומד שחרית באמצע הרקיע ופותח ואומר: ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וכל גדודי מעלה עונים אחריו עד שמגיעין ל'ברכו' כול'. וכשם שהמלאכים אומרים אותו בעמידה, כך אנו ראויין לאומרו בעמידה. ובחול, לפי שמתבטל מלאכתן, והם צריכים למעשה ידיהם, ואין להם פנאי להאריך בנעימתו, לא נהגו לאומרו בעמידה. ומה שאמרו במסכת סופרים שאומרים אותו בפסח בעמידה, לאו לאפוקי שאר ימים טובים ושבתות אתא, אלא לאפוקי ימות החול. ויש שאין אומרים אותו בחול כלל. ע"כ. לדבריו רק בשבת ויו"ט עומדים בו, ברם מאידך, כתוב בבית יוסף⁴⁷²: ונוהגים עכשיו לומר בכל יום ה' מלך ה' מלך וכו' פעמים בעמידה...

ובמגן אברהם⁴⁷³: והאר"י, כשהצבור אמרו ה' מלך וגו' היה עומד⁴⁷⁴ עמהן, אף שהוא לא הגיע לשם [הכוונות]. ובפרי חדש⁴⁷⁵: והטעם שלא היה אומר עמהם, לפי שהיה מכוין להעלות ולשלוט העולמות מלמטה למעלה כסדרן כנודע ליודעי חן, אבל אנו שאין אנו מכוונים בתפילתנו, יותר טוב לאומרו עם הצבור, כדי להמליך הקדוש ברוך הוא כולם ביחד. ע"כ. ובס' 'אליה רבה'⁴⁷⁶: ואין להפסיק כלל בין ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, כמו שאין להפסיק בין ה' אלהיכם ל'אמת', כ"מ בפסקי תוס'.

מל' שבולי הלקט יוצא שכן נהגו גם באיטליה, ושהוא מנהג קדום, אשר אליו⁴⁷⁷ מכוון הנזכר כבר במס' סופרים⁴⁷⁸: אבל צריכין לומר אחר 'יהי כבוד', יי' מלך, ומזמור שירו לי"י, מדברי סופרים, ואחריו 'הודו לי"י קראו בשמו', וששת המזמורים של כל יום... ביום הראשון של פסח... אלא בימים הראשונים של פסח הוא צריך לומר, 'יהי כבוד יי' לעולם', וכל העם בעמידה, עד 'וברוך שם כבודו לעולם', ויושבין ואומרים כל עניין של מזמורות...

⁴⁷¹ ענין שבת סימן ע"ו. וע"ע בס' 'תניא' רבתי, ס' 'התדיר' עמ' ר"ס, ב"י

⁴⁷² אורח חיים סימן נ'.

⁴⁷³ סימן נ"א.

⁴⁷⁴ ועיין לבעל האדר"ת שכתב בקונטרס 'ואלה יעמדו', הנדפס בישורון ב', בעמוד קע"ז: ולכאורה הי' צ"ל 'אומר', ע"כ, כל' שהאר"י היה אומר עמהן. רק שבמקור דהיינו ספר הכוונות הישן נכתב: כשהיו אומרים ה' מלך בבית הכנסת בזמירות, אעפ"י שהוא עדין לא הגיע לשם בסדר הזמירות, עם כל זה היה קם מעומד עם הציבור בעוד שהיו אומרים ה' מלך, אך הוא היה אומר סדר הזמירות במקום שהיה אומר:

⁴⁷⁵ סימן נ'.

⁴⁷⁶ סימן נ"א.

⁴⁷⁷ ועי' מאמר לקט הפסוקים 'יהי כבוד' מבנה ומהות, מי' אמיד, 'שאנן' י"ג עמ' 114 בהערה 25: כשם שלא ברור לנו מהו ה' מלך, שצוין באותו משפט (היגר פירש: מזמור צ"ז - ה' מלך, תגל הארץ וכו', ואילו מילר פירש (מסכת סופרים, מהדורת יואל מילר, עמ' 248), שהכוונה להיגד ה' מלך, ה' מלך, ה' ימלוך לעולם ועד.

⁴⁷⁸ פרק י"ח.

מכ"ז עולה שמוצא מנהג זה הוא מא"י, אשר מס' סופרים מתעדת מנהגיה, ואף באיטליה נהגו בדברים רבים מנהג ונוסח א"י⁴⁷⁹. גם ממקורות אחרים נלמד כי מנהג שילוב מאמר י"י מלך י"י ימלוך בנוסח התפילות, מוצאו ויסודו בא"י, כמבואר במאמר שזכרנו⁴⁸⁰: ראוי עוד להוסיף, כי בסדר התפילה של בני ארץ ישראל... לא היו אומרים ה' ימלוך לעולם ועד, כי אם ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד... ע"כ. כוונתו היא לאמור בסוף ברכת גאולה הסמוכה לעמידת שחרית וערבית. טעם זיקתו המיוחדת אל א"י הוא אולי מפני שעיקר מוצא מאמר זה הינו מספרי ההיכלות שנוצרו בא"י.

שריד לנוסח זה נמצא אף בתוספת אל סי' רבי שלמה בן נתן⁴⁸¹: 'מעריב ליל שבת'... אמת אמונתך בשביעי קיימת... אבות ובנים בעלו מן הים, שמך שבחו ופארו וזמרו, משה וכל בני ישראל לך ענו שירה בגילה ברנה בשמחה רבה, ואמרו כלם. 'מי כמוכה באלים ה', מי כמוכה נאדר בקדש, נורא תהלות, עושה פלא'. שומרי שביעי אל תשכח לנצח. מקיימי מצות זכור ושמור, יחד כלם בקול אחד הודו והמליכו שמך ואמרו ה' מלכנו ומלך אבותינו, חוס ורחם עלינו ברחמיך הרבים והושיענו. ה' מלך מלך ימלוך לעולם ועד. אחר כך יאמר 'מגן' ו'מחיה' ו'האל הקדוש'.

גם בנוסח אותו סידור גופו⁴⁸², מלבד התוספת אליו הנ"ל, מצאנו: ונקבע מנהג, שהמסיים 'וזאת הברכה' בספר ביום 'שמחת תורה', והוא כ"ג בתשרי, מברך כך כשגומר: בא"י אמ"ה אשר נתן לנו תורת אמת, חיי עולם נטע בתוכנו. ואומר: אשר בגלל אבות בנים גדל, ובעבורם תורה נתן... נשיא נשיאים היה משה רבינו, אב לחכמים וראש לנביאים, סגר הים בתפלתו, ועל יד שלוחו חרון אף השיב. ענה ה' ואמר לעמו 'אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים'. פתחו כלם פיהם ואמרו ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. בא"י נותן התורה.

---

⁴⁷⁹ כבעלי תמר פסחים פרק י': וכבר העירו בזה, דרוב מנהגי איטליה, שורשם במנהגי א"י, כמנהג שנהגו בימי קדם בקהילת רומא, שנוסדה עוד מזמן שביהמ"ק היה קיים. י' מ' אלבוגן כותב בספרו 'התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית': 'מנהג איטליאנו או מנהג בני רומי, המכונה גם מנהג הלועזים, אפשר שזהו השלוחה הקדומה ביותר של מנהג ארץ ישראל, סדר התפילות הראשון בארץ של גלות'. ובאנציקלופדיה החופשית: נוסח איטליה מתאפיין בכך שלמרות היותו מבוסס בעיקרו על נוסח בבל, הוא מכיל בתוכו נוסחאות ארץ ישראליות קדומות יותר מכל שאר נוסחאות התפילה האחרות שהמרכיב הבבלי בהן גדול יותר.

⁴⁸⁰ 'קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה', 'דעת', כ"ה, עמ' 5-20, וכ"כ ע' פליישר במאמר 'סידור השם המפורש' תרביץ ס"ט ג' עמ' 306 בהערה 9: בהרבה קהילות קדומות במזרח, וביותר בקהילות ארץ ישראל, הקדימו לפסוק את הצירופים 'י' מלך, 'י' מלך'. התוספת באה להחיל את לשון עתיד של הפסוק גם על העבר ועל ההווה. במקור שלנו מנוקד במפורש 'י' מלך, 'י' מלך', בסדר זה. ע"כ.

חילופים בין הפסוקים 'י' ימלוך, 'י' ימלוך, 'י' מלך י"י מלך י"י ימלוך, קיימים ומצויים באגדות שבהיכלות ובקדושה ליחיד, עיין 'סדר ר"ע גאון' מהדורת סץ, תפילת חול סי' נ"ו - ק"ג, בעמוד קמ"א, קמ"ב, 551.

⁴⁸¹ עמ' רמ"ה. וע"ע בקובץ 'סיני' ע"ח עמוד ק', שם ק"ט עמוד קל"ג, 'בנועם שיח', לוד תשמ"ג, עמ' 42.

⁴⁸² עמ' ר"ט. עי' א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"נ ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא ד', עמ' ט' - כ"ו.

הפיוט 'אשר בגלל אבות'⁴⁸³ מופיע עד היום במחזורים לשמחת תורה, אך לפנינו הנוסח הוא פתחו כלם פיהם ואמרו יי' ימלוך לע"ו⁴⁸⁴, וכאן הוחלף יי' ימלוך לע"ו ביי' מלך מלך ימלוך. לפי הנ"ל אפשר שמנוסח א"י הוא.

אף ב'קדושה דסידרא' מצאנו בא' מקטעי הגניזה⁴⁸⁵, נוסח חדש, בלתי מוכר במקורות אחרים, אשר במקום הפסוק יי' ימלוך לעולם ועד, גורס מאמר ייי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד: ובכ"ז הולך ומתרגם כמו בנוסח הרגיל: ייי' מלכותיה לעלמא ולעלמי עלמא: לפי דרכינו נוכל לשער שגם בזה נוסח א"י הוא.

מסתבר שהתקיים מנהג גם לסיים ברכת המזון עם מאמר זה, לפי הנמצא באחד מקטעי הגניזה הקהירית, מנוסח ברכת המזון לליל פסח⁴⁸⁶: הרחמן יטע תורתו בלבנו. הרחמן יסיר מחלה מקרבנו. הרחמן יפתה לנו מאוצרו הטוב ומידו המלאה. הרחמן יברכנו יחד בעוז ברכת השלום, כענין קרא דכתיב ייי' עוז לעמו יתן, יי' יברך את עמו בשלום, יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד, וכל ישראל בכלל הברכה, ואמרו אמן: תם יברך 'בורא פרי הגפן' ויתכון וישרבון... לדברינו גם בזה נוסח א"י הוא.

מ"מ, בטעם מעלת מאמר זה ויתרונו המופלג, יש לבאר שמלבד היותו משבחי המלאכים בהיכלות, כאן נרמז שם קדוש של הויה, המורה על היה הווה ויהיה, וכנגדם מלך מלך ימלוך. דבר זה נמצא

⁴⁸³ ועי' מחזור סוכות שמ"ע וש"ת מהדו' גולשמידט עמ' מ"ג שהוא: מימים קדומים מאד, אולי עוד בימי התלמוד בא"י...

⁴⁸⁴ ובפי' הרוקח, הנדפס ב'סיני' קכ"ג קכ"ד, ובס' 'רפאל' עמוד תצ"ב, ובס' 'קמחא דאבישונא' טורנטו תשע"ד, עמ' 838: פתחו כולם פיהם... והלא זה אמרו בים, אלא לפי שאומר במכילת: הוציא את ישראל ממצרים, וקרע להם הים, והוריד להם המן, והגיז להם שליו, והעלה להם את הבאר, אמר: אמלוך עליכם, אמרו: הן הן. לפי שנדרש על 'אנכי ה' אלהיך' שקיבלו מלכותו ואמרו 'הן', זה שאמרו: ה' ימלוך, כלומר, שקיבלו מלכותו.

גדר קבלת מלכות שמיים במעמד הר סיני מפורש בחז"ל גם בעוד מקומות, כמו בספרא אחרי מות פרשה ח' פרק י"ג: הוא שנאמר להלן 'אנכי ה' אלהיך' וגו', אני ה' שקבלתם מלכותי עליכם במצרים, אמרו לו הן והן, קבלתם מלכותי קבלו גזירותי, 'לא יהיה לך אלהים אחרים על פני'... כ"ה אף במכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ו' באורך.

בלי הרמב"ן דברים פרק ל"ג: 'ויהי בישרון מלך'... וגם זה הכתוב דבוק, והטעם, כי ישראל יאמרו תמיד 'התורה אשר צוה לנו משה תהיה ירושה לכל קהלת יעקב לעדי עד, לא נחליף ולא נמיר אותה לעולם', ויאמרו ש'היה השם למלך על ישראל, בהתאסף ראשינו, זקנינו ושופטינו וכל שבטי ישראל, שכולנו יחד קבלנו מלכותו עלינו לדור ודור, ואנחנו חייבין לשמור תורתו ומלכותו לעולמים'. וזו המצוה הוא דבור 'אנכי', והיא קבלת מלכות שמים... והנה הזכיר התורה בכלל, ומלכות שמים בפרט, שכל המודה במלכות שמים כופר בע"ז ומודה בכל התורה כולה. ורמזו כי הם וראשיהם קבלו מלכות שמים מפי הגבורה, וראו שהוא מלך ישראל וגואלו, והתורה קבלו מפי משה שקבלו עליהם ועל זרעם להאמין בו ולעשות כל אשר יצוה מטעם המלך, כאשר אמרו 'ואת תדבר אלינו את כל אשר ידבר ה' אלהינו אליך ושמענו ועשינו'. וזה הפירוש ברור ונכון בכתוב הזה, על דרך שהזכירו בגמרא במסכת ראש השנה, אלא מלכיות תלתא הוא דהויין, ה' ימלוך לעולם ועד, ה' אלהיו עמו, ותרועת מלך בו, 'ויהי בישרון מלך'... ידרשו, שהיה מלך עליהם מפני שנתאספו, ויחדו כולם קבלו מלכותו עליהם, וכן יהיה 'מורשה לקהלת יעקב', והמלך הוא הקדוש ברוך הוא, וכן נהגנו לומר בתקיעתא דבי רב: וע"ע בפירושו שמות פרק כ', ובהשגותיו לספר המצוות לרמב"ם מצות עשה א', מצות לא תעשה ה', שכחת הלאוין.

⁴⁸⁵ Cambridge, CUL: T-S 8H9.2, קובץ מס' 15.

⁴⁸⁶ סורא ב' ירושלים תשט"ז ע' 309, ע"פ: M89 - M91 Budapest.

מפורש בספרים רבים, וכגון ספר גימטריאות⁴⁸⁷: אין להאריך בדיקדוק שם הקדוש, כי הוא ראשון והוא אחרון ומבלעדיו אין אלהים; לכך, בכתיבתו ובכינויו מהופך, ראשו לסופו וסופו לתחילתו - להודיע, שהוא היה ראש לכל, ואחרון לכל. י' בראש השם, וברא בו העולם הבא, שהוא אחרון; וה' בסוף שמו, ובה' נברא העולם הזה, שהוא קודם עולם הבא. ובכינויו, י' בסוף שמו, הרי היפך. לכך: ה' מלך, ה' מלך, ה' ימלוך לעולם ועד. ופסוק אמצעי של 'ויסע', 'ויבא', 'ויט', מהופך, ומתחיל: 'הלילה'... ובספר השם: יה"ו תוכל לקרותו היה קודם כל. יְהוָה שהוא הוה בעולם. יְהוָה יהיה ככלות הכל. ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד... יהו"ה... כשתחשוב הו"ה בעולם, חשוב ייחודו הי"ה, ותוך כדי דיבור יהי"ה בסוף כל. ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך. לכך הולך שם המפורש, לוקח אות ראשון מפסוק 'ויסע', ואות אחרון מצירוף אצלו של 'ויט', ואות הראשון של 'ויבא', כן כל השם, כשתחשוב הוא ראשון, בתוך כדי דיבור חשוב הוא אחרון, ובתוך כדי דיבור חשוב הוא אמצעי, והוא מסיבות מתהפך בתחבולותיו, אשרי היודעו, והמכבדו, והמזכירו בלבן, ומיד משתחוה... ובסידור רוקח⁴⁸⁸: כך עיקר צירוף השם, לצרפו וגם לפרשו במאמר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך... וכנגד אלו ג' פסוקים 'ויסע' 'ויבא' 'ויט' תקנו ג' מלכיות כאן, ה' מלך א', ה' מלך ב', ה' ימלוך לעולם ועד ג', ואין לפרש יותר אלא לצנועים...

אפשר שמוצא לשון הרוקח בזה הוא ב'ספר המנהיג'⁴⁸⁹: ומצאת' בספרי' הפנימיים, המברך את ה', צריך שיכווין את לבו בהווה והיה ויהיה, כעניין שנ' יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד, מצפץ מצפץ מצפץ בא"ת ב"ש, ואין מוסרין את הדבר אלא לצנועי', אב"ן...

ספרים הפנימיים אולי מכוונים לספר הבהיר⁴⁹⁰: ישב רבי אהילאי ודרש, יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך לעולם ועד, זהו שם המפורש שניתן בו רשות לצרף ולהזכיר, דכתיב 'ושמו את שמי על בני ישראל, ואני אברכם', והוא שם של י"ב, כשם של ברכת כהנים שהם שלשה, והם שתיים עשרה, וניקודו כן: יְפַעֵל יְפַעֵל יְפַעֵל, כל השומרו, ומזכירו בקדושה ובטהרה מתקבלין כל תפלותיו, ולא עוד אלא שנעשה אהוב למעלה ואהוב למטה, נחמד למעלה נחמד למטה, ונענה ונעזר מיד...

יש לציין עוד ללבוש⁴⁹¹: ונוהגין לומר 'שמע ישראל' פעם אחד השליח ציבור, ועונין אחריו הקהל פעם אחד, ואח"כ אומר ג' פעמים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', על שם ה' מלך ה' מלך יי' ימלוך, היה הוה ויהיה:

⁴⁸⁷ עניינים שונים סימן שמ"ה.

⁴⁸⁸ [כ"ו] יהי כבוד. גם בפ"י המיוחס לרוקח עה"ת: ה' ימלוך פסק, לומר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, לעתיד שידעו שמו שהעלים מן העולם [ביארו הגר"ח קניבסקי שליט"א בהערותיו, וז"ל: כנראה דורש 'לעלם' שנכתב חסר בפסוק], וקץ הנעלם מכל, לכן ידעו עמי שמי. ע"כ. פי' רבי יהודה בר יקר בהשלמות עמ' 9. אף בפסקי הלכות ברכות על סדר המסכת לאחד הראשונים, בקובץ 'ישורון' ג', עמ' נ"ה: ואומר במדרש שצריך לומר בברכת הטוב והמטיב שלש הטבות ושלש גמלות, והוא אומר 'הוא מיטיב הוא הטיב הוא ייטיב עמנו, הוא גומלנו הוא גמלנו הוא יגמלנו', כנגד הוה והיה ויהיה, על סדר יי' מלך יי' מלך יי' ימלוך.

⁴⁸⁹ דיני תפילה. על זיקת הרוקח לס' המנהיג, עי' מבוא לס' המנהיג מהדורת רפאל, עמוד 66.

⁴⁹⁰ ס"י קי"א. מועתק גם ב'ריקאנטי' פרשת נשא, 'רבינו בחיי' שם.

⁴⁹¹ אורח חיים סימן תרכ"ג. ועי' שו"ת הלכות קטנות חלק ב' סימן קס"ט: סדר המילה טוב שראיתי בירושלים ת"ו, מביאות נשים לתינוק לבהכ"נ ומוסרות אותו לאביו, והוא תופס אותו ואומר בקול רם... שמע ישראל יא"א. ה' מלך

שירת הים

מסתבר שפסוקי דזימרא פותחת במלכות ומסתיימת במלכות. תחילתה המאמר יי' מלך, מלך, ימלוך, וגם לנוסח אשכנז אומרים אותו בתוך 'יהי כבוד', מלבד המלכות שבב"ש, סופה המלכות שנאמרת ונכפלת בשלהי שירת הים⁴⁹². ובסידור רוקח⁴⁹³: 'ישתבח שמך לעד מלכינו', ה' פעמים מלכות ב'ישתבח'... נגדן ה' מלך ב'ישתבח', 'מלכינו', 'המלך', 'ומלכות', 'מלך', מלך ה'... על כן אנו כופלין ה' ימלוך לעולם ועד... על כן אסור לדבר בין 'ויושע' ל'ישתבח' [שמך] לעד מלכינו, שאנו מקבלין מלכותו לעד עלינו... ה' פעמים מלכות ב'ישתבח'⁴⁹⁴, כנגד ה' רוממות להקב"ה... ועוד כתבו⁴⁹⁵: ולפיכך כופלין פעמים ה' ימלוך, ועוד אומ' פסוקים אחרי' שבהם מלכות אלוקינו, והם 'כי לה' המלוכה' וגו'...

אף במלכות זו שבסוף מצאנו רמזים לגדר דבר שבקדושה. הרבה מן הקדמונים סברו שאין היחיד אומר שירה וכדין הקדושה, וכ"כ בספר המנהיג⁴⁹⁶: אכן טוב המנהג בכל גבול ישרא', לומר 'אתה הוא יי' לבדך' עד 'במים עזים' בעזרא [ושירת] הים, ויתפללו בעשרה, ד'כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה'... וכ"כ בספר המנהגות⁴⁹⁷: ואומ' פסוקי דזימרא. ויש מקומות שנהגו לומר עד 'ומהללים לשם תפארתך, ויברכו שם כבודך', וגם אומרים שאין היחיד אומ' 'שירת הים', אפי' במקומות שנהגו לאמרו בכל יום. ואומ' 'ישתבח'. ומשם לאורחות חיים⁴⁹⁸: ויש אומרים שאין היחיד אומר 'שירת הים', אפי' במקומות שנהגו לאומרה בכל יום... שמעינן מהכא⁴⁹⁹, האידנא דנהגין אנן שיקרא יחיד 'שירת הים', וי' הדברות, וח' פסוקים שבסוף התורה, על הא שמעתא סמכינן:

ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. אנא ה' הושיעה נא ב"פ, אנא ה' הצליחה נא ב"פ... וכל הפסוקים הוא קורא והקהל עונים אותם אחריו...

⁴⁹² בשבת ויו"ט שמוסיפים 'נשמת', רבים סבורים אשר אין כאן הוספה לפסוקי דזימרא, אלא ל'ישתבח' שאחריהם, ועי' 'המעין' ל"ו, 'צהר' ט', ובסדר רב עמרם גאון מהדו' סך סי' ט' עמ' נ"ב, ושם בנספח לסי' י' עמ' 155, ובס' 'יד אפרים' אורח חיים סימן תפ"א: אלא שהלשון שכתב שוב לא יסיים אחר 'נשמת' כו' צ"ע, דלמה ליה למימר אחר 'נשמת', שהרי אחר 'ישתבח' מיירי וממילא דהוא אחר 'נשמת', וי"ל דגם אחר חתימת 'ישתבח' אחר 'נשמת' קרי ליה... ומ"מ נוסח הנשמת בעצמה נזכרת בתוכה המלכות פעמים רבות.

⁴⁹³ [ל"ח] ישתבח.

⁴⁹⁴ [פ"ט] ישתבח שמך.

⁴⁹⁵ בקבץ דבי רש"י, הנדפס ממנו ב'מוריה' כ"ד עמ' פ"ח, וגם ב'גנוזות' ב' עמוד קכ"ט.

⁴⁹⁶ דיני תפילה.

⁴⁹⁷ לר' אשר מלוניל.

⁴⁹⁸ חלק א' דין מאה ברכות. וכ"ה בכלבו סימן ה': ויש מקומות שאומרים קודם 'ישתבח' 'ברוך ה' לעולם אמן ואמן', 'ויברך דוד' עד 'ומהללים לשם תפארתך', לפי שהכל משירי דוד ע"ה, ויש נוהגים לומר אחר 'ויברך דוד', 'אתה הוא ה' לבדך' ושירת הים, ואח"כ אומר 'ישתבח', והכל לפי המנהג, וי"א שאין היחיד אומר, במקום שנהגו לאומרה בכל יום, ויש נהגו לאמרו אחר 'ישתבח'.

⁴⁹⁹ הלכות קריאת ס"ת.

עוד מצאנו בחידושי הרא"ה לברכות⁵⁰⁰: הרי זה מטבע קצר ליחיד, ואם בא לרבות ולומר כל סדר הצבור ושירת הים או יותר מהם, הרשות בידו. וכן אם בא לומר 'סדר קדושה', שאינו אלא סדור פסוקים והיא ביחיד, ואין צריך עשרה אלא של תפלה ושל 'יוצר'. ומאי דגמירי עלמא דאין היחיד אומר שירה, ליתה, שלא אמרו אלא שאין היחיד אומר שירה על נסו ולא הלל אלא צבור או מלך שהוא כצבור לפי שהן תלוין בו.

באמת, כבר בס' 'תורתן של גאונים'⁵⁰¹ נמצא: אין אומרים 'ויברך דויד' פחנות מ'... אפשר שהכוונה היא ליחידה המתחילה בכתוב 'ויברך דויד' ומסתיימת בשירת הים⁵⁰².

אף מנהג רבים מישראל לעמוד בעת קריאתה נוכל לבאר מצד גדר קדושה, וכ"כ כמה מן האחרונים⁵⁰³, לעמוד בעת אמירת שירת הים. ועוד מצאנו במנהגי ורמזא⁵⁰⁴: ומתחילין בקול רם עד יעבור עמך י"י, וכפיל י"י ימלוך לעולם ועד, 'כי לי"י המלוכה' עד 'ושמו אחד', ואמר 'ובתורתך כתוב לאמור שמע ישראל י"י אלהינו י"י אחד'⁵⁰⁵... ואח"כ מתחילין לומר בק"ר מקדש י"י עד 'ישתבח'... כתב המעתיק, ועתה נוהגין שמתחיל בק"ר 'תביאמו ותטעמו'⁵⁰⁶ עד 'ישתבח'. ואומר⁵⁰⁷ 'יהי כבוד' ביחיד, עד 'תביאמו ותטעמו', מתחיל לומר בשני' בחליפין פסוק ע"ג... בשבת וי"ט מתחילין 'עד יעבור' וכו' לומר בחליפין פסוק בשני', ע"ג... וכשמגיע⁵⁰⁸ ל'תביאמו ותטעמו' בחול, ול'עד יעבור עמך' בשבת וי"ט, לעולם בשנים...

אך יש מקום לחקור אודות שייכות מלכות זאת אל קדושת 'יוצר' שלאחריה. קיימים חילוקי מנהגים קדומים לגבי מיקום אמירת שירת הים, אם לפני 'ישתבח' וכמנהגינו, ואם לאחריה, וכלשון הרמב"ם⁵⁰⁹: יש מקומות שנהגו לקרות בכל יום אחר שמברכין 'ישתבח' שירת הים, ואחר כך מברכין על 'שמע'...⁵¹⁰ אם נקראת אחרי 'ישתבח', הרי יותר קרובה היא לקדושת 'יוצר', בלי 'ישתבח' חוצץ שם באמצע ביניהם. אך עכ"פ 'ברכו' מופיע בתוכם, ועוד, הרי כאן המלכות מלפני 'קדוש' ו'ברוך',

⁵⁰⁰ פרק ה'.

⁵⁰¹ ג', עמ' 285.

⁵⁰² ע' סיני ק"ט עמוד קל"ד.

⁵⁰³ דרך החיים סימן ל', קיצור שולחן ערוך סימן י"ד, ערוך השולחן אורח חיים סימן נ"א. עי' פסקי תשובות הערות סימן נ"א, שו"ת רבבות אפרים ח"ה סי' נ"ה, שו"ת 'עשה לך רב' חלק ז' – שו"ת בקיצור סימן ד'.

⁵⁰⁴ מנהגות וורמייזא ע' כ"א, צ"א.

⁵⁰⁵ ובהערה: וכן הוא נוסח סידור טיהינגן שך...

⁵⁰⁶ ובהערה: והוא כמנהג שאר אשכנז...

⁵⁰⁷ מנהגים דק"ק וורמייזא עמ' י"ג.

⁵⁰⁸ 'מקור חיים' סי' נ"א סעי' ז'.

⁵⁰⁹ הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ז', וע"ע סי' רס"ג ע' ל"ד, ובס' העתים עמו' 249, ועיין 'סיני' ק"ט עמוד קל"ח.

⁵¹⁰ ז"ל: ויש מקומות שקוראין שירת 'האזינו', ויש יחידים שקוראין שתי השירות, הכל כפי המנהג: מנהג קריאת שירת האזינו 'במקצת המנהגות' כאן, נזכר גם אצל בנו רבי אברהם בס' 'המספיק', עי' סיני ק"ט עמ' קל"ח הערה 90.

בניגוד למבנה הקדושה של עמידה ודסידרא, אך יש לציין למאמר שזכרנו⁵¹¹, הכותב: בהיכלות רבתי מובאת קדושה אחרת בעלת עניין... המלאכים ברקיע פותחים בקריאה ה' מלך, אחר כך: 'ברכו את ה' המבורך' (וה' נכתב באותיותיו), 'וכל גדודי מעלה עונין אחריה: ברוך ידוד [המבורך] לעולם ועד'. אף שאין לפנינו פסוק 'קדוש', המשך הדברים הוא ב'ברוך' ואחריו 'שמע ישראל'. כלומר, קטע המשקף תפילת יוצר של שחרית. לראשונה שומעים אנו כאן על השימוש בקריאה 'ברכו את ה' המבורך' כשירה שמימית, קריאה שלאחריה באה הענייה: 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', כפי שידוע מן התפילה המסורתית המגובשת...

כאן נמצא מפורש סדר של מלכות, ואח"כ 'ברכו', ואח"כ ק"ש. מכאן סיבה נוספת והסבר חדש להעדר מלכות שבקדושת 'יוצר', מפני שסמוכה היא אל מלכות שלפניה.

קדושה ליחיד

כבר מופיע בגאונים יסוד עניין 'קדושה ליחיד', וכמפורש במחזור ויטרי⁵¹²: ושאלו מקמי רב צמח ראש ישיבת גאון יעקב בישיבה, היא פומבדיתא, מהו⁵¹³ שיאמר קידושא דסידרא, אם אינו קורא מאי טעמא. והשיב כך, אם תלמיד חכם הוא יעסוק בשמעתא דגיד הנשה⁵¹⁴. כגון שלש כיתות של מלאכי השרת אומרי' שירה בכל יום. שיש בה דברי שבח וקדושת הקב"ה...

נוסחאות מיוחדים מ'קדושה ליחיד', מצינו בהוספה לסדר רב עמרם גאון⁵¹⁵: מסייע ליה לרב חננאל אמר רב, דאמר רב חננאל אמר רב שלש כיתות של מלאכי השרת אומרות שירה בכל יום. אחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש. ואחת אומרת קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו... אימא אחת אומרת קדוש ואחת אומרת קדוש קדוש ואחת אומרת קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. והא איכא ותשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול ברוך כבוד ה' ממקומו... ועמו ישראל ממליכין שמו ואומרין ה' ימלוך לעולם ועד... ויחיד⁵¹⁶ המתפלל תפלת מנחה אומר במקום קדושה. קדושה ליחיד. בכל יום ויום בהגעת תפלת המנחה. מלך הדור יושב ומדבר לחיות... והיה ערבות הרקיע מתבקע ככברה מפני הדר זיו יופי תואר חמדה חמלה תאוה זוהר שבח מראה פניהם, כדבר שנאמר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו. והמלאכים כשהם מזמרים, נחלקים לשלש שורות של אלף אלפי אלפים ורבבות. כת אחת אומרת 'קדוש' וכורעת ונופלת על פניה. כת אחת אומרת 'קדוש קדוש' וכורעת ונופלת על פניה, וכת אחת אומרת 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות, מלא כל הארץ כבודו'. וכורעת ונופלת על פניה. והחיות מתחת כסא הכבוד עונות אחריהן ואומרות 'ברוך כבוד ה'

⁵¹¹ 'קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה', 'דעת', כ"ה, עמ' 20-5.

⁵¹² סימן מ"ו, סידור רש"י סי' ס"א, סדרים לרש"י סי' מ"ו, ובליקוטי הפרדס מרש"י, מוצאם בהוספה לסידור ר"ע גאון, ספר המנהיג דיני תפילה, וע"ע ב'אוצר הגאונים' ברכות עמ' 53, טור אורח חיים סי' קל"ב. גם בס' חסידים, רוקח, ובס' זיכרון – ניסים ג' ע"ו.

⁵¹³ בליקוטי הפרדס ובאוצר הגאונים: יחיד מהו שיאמר... ובהוספה לסדר ר"ע גאון: מהו שיאמר אדם...

⁵¹⁴ חולין צ"א ב'.

⁵¹⁵ סדר תפילה.

⁵¹⁶ תפילת מנחה.

ממקומו. ואתה ברחמיך הרבים השב שכינתך לציון ככתוב בדברי קדשך 'ימלוך ה' לעולם, אלהיך ציון לדור ודור הללויה'.

אך גם באלה, הרחבה היא לגמ' חולין הנ"ל בלבד, ושם שלוש כתות של מלאכי השרת כולם אומרות 'קדוש', ע"ש. רק הס' חסידים והרוקח הנ"ל עם סייעתם, מעתיקים מקור מדרשי אחר, שמתחיל 'כשעלה משה למרום', בו הג' כיתות מתחלקות ומשתלשלות בין 'קדוש' 'ברוך' ו'ימלוך'. ייתכן לומר שגם מדרש זה הוא אך קיצור רב מ'פסיקתא' הנ"ל⁵¹⁷, שם מתחיל ג"כ 'בשעה שעלה משה למרום', וגם מפורש שם אשר ב'פה אחד' אומרים 'ימלוך ה' לעולם' וגו'.

עוד מצינו בקדושה ליחיד הנוסף בסדר רב עמרם גאון⁵¹⁸: ושמעתי קול רעש גדול שבא מעדן ואומר 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'... כיון שעלה דוד למדרש גדול שברקיע, מוכן לו כסא של אש, שהוא ארבעים פרסאות גבוה, כפלים ארכו וכפלים רחבו. וכיון שבא דוד וישב לו על כסא שלו המוכן כנגדו כסא של קונו. כל מלכי בית דוד יושבין לפניו ומלכי בית ישראל אחריו. מיד אומר דוד שירות ותשבחות שלא שמעתן אוזן מעולם. וכיון שפתח 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה', פתח מטטרון וכל המזלות ואמרו 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו'. וחיות הקודש משבחות ואומרות 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. והרקיעים אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'. והארץ אומרת ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד. וכל מלכי בית דוד אומרים 'והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'.

גם בזה המקור בהיכלות⁵¹⁹, מובא אף בס' אור זרוע⁵²⁰ ז"ל: ותקנו נמי לומר קדושה בנעימות ובקול רם דאמר רבי... וצריך לומר 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה' גו' בכוונת הלב, שזה השיר שמשבח בו דוד המלך לפני הקדוש ברוך הוא, כדאמר ר' ישמעאל...⁵²¹ הא למדת שבזה השבח משבחין צדיקי' בג"ע ודוד ברקיע לפני הקדוש ברוך הוא, וחיות הקודש אומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. ע"כ עלינו חובה לומר כל הקדושה בכוונת הלב ובנעימת הקול.

עוד מצינו בהוספה לסדר ר"ע⁵²²: 'ברכו ליחיד'... אמר ר' עקיבא, בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע שחרית, ופותח ואומר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וכל גדודי מעלה עונים אחריו עד

⁵¹⁷ פסיקתא רבתי פסקא כ' - פ' מתן תורה.

⁵¹⁸ נפילת אפים וקדושה דסידרא. משם לספר 'ליקוטי הפרדס' מרש"י פרשת 'עשר תעשר'.

⁵¹⁹ בתי מדרשות חלק א' - פרקי היכלות רבתי - פרק ז' אות ב', וע"ע באוצר מדרשים - עשרה הרוגי מלכות, ובפי' התפילות והברכות לרבי יהודה בר יקר עמ' ע"ו.

⁵²⁰ חלק ב' - הלכות שבת סימן מ"ב, וע"ש עוד חלק א' - הלכות תפילה סימן ק"ו.

⁵²¹ ז"ל: ושמעתי קול רעש גדול שבא מג"ע ואומר 'ימלוך ה' לעולם' וגו'... וכיון שעלה דוד לבית המדרש הגדול שברקיע... כיון שפתח ואמר 'ימלוך ה' לעולם אלקיך ציון לדור ודור הללויה', מיד פתח מיטטרון שר הפנים וכל פמליא של מעלה והיו אומרים קק"ק ד' צבאות מלכה"כ. וחיות משבחין ואומרי' 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ורקיעים אומרי' 'ימלוך ה' לעולם', והארץ אומרת ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וכל מלכי בית דוד אומרים 'והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'.

⁵²² סדר רב עמרם גאון קריאת שמע וברכותיה, וע"ש מהדורת גולדשמידט ע' ל"ב, ל"ט, נ', רוקח סי' שס"ב, עץ חיים א' פ"ב.

שמגיע ל'ברכו'. כשמגיע ל'ברכו', חיה אחת יש שם ששמה 'ישראל', וחוקק על מצחה 'ישראל', ועליה אמר יחזקאל 'החיה אשר ראיתי תחת אלהי ישראל', ועליה אמר דוד 'וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח', ונושאת את הכסא, ועומדת באמצע הרקיע, ואומרת בקול רם 'ברכו את ה' המבורך', וכל גדודי מעלה עונין אחריה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד'. עד שלא יגמור הדבר מפיהם, שרפי הקודש מרעישים את העולם, ואומרים בקול רם וגדול, 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו'. עד שלא יגמור הדבר מפיהם, האופנים מתגלגלים ורועדים ומרעידים כל העולם, ואומרים, 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. ואותה חיה, עד שנגשים כל שרי מעלה וכל טפסרים וכל גדודים וכל מחנות וכל פמליא של מעלה, אומרת לחיה ששמה 'ישראל', 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד'... כאן המקור גלוי הוא לפנינו, בפרקי היכלות רבתי⁵²³:

לוחות

מקורות קדומים⁵²⁴ מהיכלות ומדרשים לאמירת מלכות בקדושת מלאכים

1. פרקי היכלות רבתי⁵²⁵: ושמעתי קול רעש הבא מעדן ואומר 'ימלוך ה' לעולם'... וכיון שפתח דוד ואמר 'ימלוך ה' לעולם', פתח מטטרו"ן וכל פמליא שלו ק' ק' ק' ה' צבאות, והחיות משבחות ואומרות 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ורקיעים אומרים 'ימלוך ה' לעולם', והארץ אומרת ה' מלך ה' מלך, וכל מלכי בית דוד 'והיה ה' למלך על כל הארץ'.

⁵²³ ב'בתי מדרשות' חלק א' פרק ל"א אות ד': אמר ר' עקיבא, בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע ופותח ואומר ה' מלך, וכל צבא מרום עונין אחריו, עד שמגיע ל'ברכו', כיון שמגיע ל'ברכו', חיה אחת יש ששמה 'ישראל', וחוקק על מצחה 'עמי לי', עומד באמצע הרקיע ואומרת 'ברכו את ה' המבורך', וכל שרי מעלה עונין אחריה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', עד שלא יגמור דבריו, רועשים ורועדים האופנים, ומרעידים את כל העולם, ואומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואותה חיה עומדת באמצע הרקיע, עד שרועדים כל שרי מעלה, וטפסרים וגדודים, וכל המחנות, וכל אחד ואחד בעמדו אומר לחיה 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד':

וע"ע באוצר מדרשים - 'כונן', 'פסיקתא חדתא', בספר 'הרוקח' הלכות ברכות סימן ש"כ בשם מדרש 'מה רבו מעשיך', פירושי סידור התפילה לרוקח [ט'] לפיכך אנו חייבים, ושם [כ"ו] יהי כבוד: ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד אינו פסוק בכל הקריה, כי אם מ'ספר המרכבה' הועתק, כי חיה אחת ששמה ישראל עומדת באמצע הרקיע וצועקת בקול [ואומרת בכל יום] ה' מלך ה' מלך, גם שם [ל"ט] קדיש, ספר 'שבלי הלקט' ענין שבת סימן ע"ו, פי' התפילות והברכות לרבי יהודה בר יקר, א' ע' ע"ה: וכ"ה בהיכלות... ושם בעמוד צ"ז, ושם בהשלמות עמ' 9, [וע"ש שצ"ל: כדאיתא בהיכלות], ובספר 'אבודרהם' תפלת ערבית: ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וזה אינו פסוק אלא המלאכים אומרים כך, כדאיתא בפרקי היכלות, וע"ע בסידור 'חסידי אשכנז' עמ' נ"ו, ובס' 'ציוני' פ' בשלח, ועוד.

⁵²⁴ סדר תמצית מראשי המקורות של אמירות ומקראות שבהם מלכות בקדושה העליונה.

⁵²⁵ פרק ז' אות ב'.

2. פרקי היכלות רבתי⁵²⁶: בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע ופותח ואומר ה' מלך, וכל צבא מרום עונין אחריו, עד שמגיע ל'ברכו', כיון שמגיע ל'ברכו', חיה אחת יש ששמה 'ישראל', וחוקק על מצחה 'עמי לי', עומד באמצע הרקיע ואומרת 'ברכו את ה' המבורך', וכל שרי מעלה עונין אחריה 'ברוך ה' המבורך לעולם ועד', עד שלא יגמור דבריו, רועשים ורועדים האופנים, ומרעידים את כל העולם, ואומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואותה חיה עומדת באמצע הרקיע, עד שרועדים כל שרי מעלה, וטפסרים וגדודים, וכל המחנות, וכל אחד ואחד בעמדו אומר לחיה 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד'
3. ברייתא דמעשה מרכבה⁵²⁷: ולפני אראלי מעונה מוקפין אומרים 'קדוש', ולפני אומרים 'קדוש' מוקפין אומרים 'ברוך', ולפני אומרים 'ברוך' מוקפין אומרים 'ימלוך'
4. פסיקתא רבתי⁵²⁸: ובשעה שיגיע כתר, כל חיילי מעלה מזדעזעים, וחיות דוממות ונהמות כארי, באותה שעה עונין כולם ואומרים 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות', בשעה שהגיע לכסאו מתגלגלים גלגלי כסאו ומתרעשים אדני שרפרף וכל הרקיע כולם אוחזם חלחלה, בשעה שהוא עובר על כל חיילי מרום וכתר שלו פותחים פיהם ואמרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', בא וראה שבחו וגדולתו של הקדוש ברוך הוא בשעה שמגיע כתר לראשו מחזיק עצמו לקבל כתר מעבדיו, וכל חיות ושרפים ואופנים וגלגלי המרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה'⁵²⁹
5. פי' התורה לרבינו אביגדור⁵³⁰, ערוגת הבשם⁵³¹, ספר ה'מחכים', ספר הנבון⁵³²: י"ל משום דאית במדרש שבשעה שסנדלפון משביע את הכתר שינוח בראש הב"ה, דהוא לא ידע מקומו, אז אומרים שרפים 'קדוש', ואופנים 'ברוך', והכתר יי' ימלוך

מקורות מפורשים מן הראשונים להכללת מלכות בעיקר קדושת העמידה

⁵²⁶ פרק ל"א אות ד'.

⁵²⁷ ו'.

⁵²⁸ פיסקא כ' - פ' מתן תורה.

⁵²⁹ ועוד מצינו ב'מדרש אגדה' [בובר, פרשת בשלח. לדעת בובר, לנגד עיני המחבר עמדו פירוש רש"י על התורה, ובו אמרתיו של רבי משה הדרשן, מדרש 'לקח טוב', וכן מדרשים וספרים נוספים. ככל הנראה חי עורכו של המדרש בסוף האלף החמישי. וע"ע 'בסודו של ר' משה הדרשן', ירושלים תש"ע, עמ' 195]: ה' ימלוך לעולם ועד. פסוק זה מלאכי השרת אמרו: מאמר כזה הנדרש על המקרא בשירת הים לא מצאנו, ומסתבר שדרש זה הינו מבוסס על אחד האגדות שזכרנו, מפני שהגרסאות מתחלפות בהם בעדי הנוסח בין 'ה' ימלוך לעולם', ובין 'ימלוך ה' לעולם' וכיו"ב.

⁵³⁰ ס' הזיכרון - ורנר בעמוד קפ"ד.

⁵³¹ ב' עמ' 185.

⁵³² קבץ על יד ט"ז א', עמ' 218.

1. רבי קלונימוס הזקן⁵³³: בברכות של קירית שמע יש לנו לומר קדושה בעל כורחינו, לפי שאנו מקלסין ומשבחין המלאכים לבוראינו, שאנו אומרים 'פינות [צבאין] קדושים רוממי שדי תמיד מספרים...' 'קדושה כולם כאחת עונין ואומרים', המלאכים, 'קדוש' ו'ברוך'. אבל 'ימלוך יי' לעולם' אין אומר. ובאותה קדושה לא יצאנו ידי חובתינו, לפי שיש לנו לומר קדושה בעמידה ורגל ישרה כמו המלאכים, והרי בעמידה אין אנו אומר סיפור דברים ושבח המלאכים, אלא אנו באין לשבח, וכך אנו אומר 'נקדש את שמך בעולם, כשם שמקדישין אותו בשמי מרום', המלאכים, ומה אנו חייבין לומר לך: 'קדושה' ו'ברוך' ו'ימלוך'. ועכשיו אנו אומרים לה צורך. וכן בשבת כזה הסדר אנו אומר 'נעריצך ונקדישך' כו', זה השבח שלנו הוא... לכך קבעו 'ימלוך ה' לעולם', עם [הקדושה]... המקרא הם סמוכין, דכתי' 'אני יי' קדושכם, בורא ישר' מלככם'. כך אמר לנו משום ר' נתן בר' מכיר ז'צ"ל....
2. 'רוקח'⁵³⁴: [ומה שאמר] 'ימלוך ה' לעולם', כי דוד אמר שירותיו לשם שמים, ולא היה אדם בעולם שקילס להקב"ה כדוד, הרי היה כמלאכי השרת, על כן קבעו 'ימלוך' בעמידה ולא בישיבה, לומר כמו שרפים עומדים ממעל ואומר 'קדוש קדוש קדוש', על כן כל אדם ישורר בכוונה לשם שמים... סוד ה' ימלוך לעולם ועד⁵³⁵, למה אומרים בקדושה 'ימלוך ה' לעולם', ובסדר קדושה ה' ימלוך. אלא בקדושה מחברים פסוק שאמר דוד שריוה רננות להקדוש ברוך הוא כמלאכי השרת, אבל בכאן שמתרגמין וכתובים אין לו תרגום, על כן אומר ה' ימלוך. אנו אומרים 'ימלוך' בקדושה⁵³⁶, לפי שיצא דוד שריוה להקב"ה כמלאכי השרת בכוונת הלב בלב נאמן, לכך [ו]כסאו כשמש נגדי. וציון היא עיר דוד ובחר בה השם, כל קדושתו בציון הופעתו מציון ברכתו מציון, על כן מבקשים אנו שימלוך לעולם בציון ולדור ודור...
3. רוקח⁵³⁷: 'סדר קדושה'... אין אומרים בו 'ימלוך', לפי שכתוב בפסיקתא⁵³⁸: 'קדוש' אומרים השרפים, 'ברוך' אומרים החיות, אבל המלאכים אומרים כולם, ועומדים כל צבא השמים העליונים על רגליהם, ואומרים יחדיו 'ימלוך ה' לעולם', לפיכך אין אומרים אותו מיושב, אבל מעומד, שאנו אומרים 'כשם שמקדישין אותו', והם עומדים כולם, לכך אומרים 'ימלוך' מעומד ולא מיושב...
4. רבי אביגדור⁵³⁹ ו'ערוגת הבשם'⁵⁴⁰: ימלוך ה' 'הוא שבח גדול מכלם, דהא חשיב לפניו 'קדוש', לפניו 'ברוך', לפניו יי' ימלוך, אלמא דהוא מעולה מכלהו'.

⁵³³ בקבץ דבי רש"י, הנדפס ממנו בסיני ס"ט עמ' ר"ז, וגם ב'גנוזות' ב' עמוד קכ"ז.

⁵³⁴ פירוש סידור התפילה לרוקח [מ"ז] אתה קדוש.

⁵³⁵ [ע"ו] ובא לציון.

⁵³⁶ [צ"ה] קדושה שחרית של שבת.

⁵³⁷ פירוש סידור התפילה לרוקח [ע"ז] קדיש.

⁵³⁸ פסיקתא רבתי פיסקא כ' - פ' מתן תורה.

⁵³⁹ ס' הזיכרון - ורנר בעמוד קפ"ד.

⁵⁴⁰ ב' עמ' 185.

ספר המכאים: קדושה מיושב שאינו אלא סיפור דברי המלאכים, ואינו אומר 'ימלוך' שאין המלאכים אומרים אותו אלא העטרה שמתיישבת אחר 'קדוש' ו'ברוך' ברא"ש יוצרנו, ואומרת 'ימלוך', כך נמצא באגדה... וכדי לכלול אמירת העטרה עם אמירת המלאכים והאופנים, אומר 'כשם שמקדישין אותו בשמי מרום כולם יחדיו'... שהרי כבר אמר כשם שמקדישין אותו וכו', וימלוך י"י לעולם אמרה העטרה, כאשר נמצא באגדה...

5. אשכול⁵⁴¹: וישראל ממליכין שמו של הב"ה בקריאת שמע, 'אמת ויציב', ומקבלים על עצמם מלכות שמים, וכן בתפלה, לאחר שאומרים אלו ב' פסוקים 'קדוש' ו'ברוך', מוסיפין ישראל פסוק, ואומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור'... ובברכת 'יוצר אור'⁵⁴² אין אנו מזכירים אלא שבח המלאכים שהם מקדישים להב"ה, אין לנו להזכיר 'ימלוך' כמו בתפלה, שהוא שבח שמשבחין ישראל, והתם מזכירין 'ימלוך'...

6. ספר המנהגות⁵⁴³: ואחריו 'ימלוך יי' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללו יה', ונ"ב מפני שהקדוש והברוך הם מדברי קבלה אמ' [נמין] 'ימלוך' שהוא דברי קבלה, כי לא יתכן לאמר יי' ימלוך לעולם ועד שהוא דברי תורה אחר דברי קבלה + בקדושה + בסדר שעומד...

7. רבי יהודה בר יקר: ואין⁵⁴⁴ המלאכים אומרים ימלוך ה'... לכן אין אנו אומרים אותו ב'יוצר', שאין אנו אלא כמספרים... וכל זה⁵⁴⁵ סיפור דברים הוא, ולכך אין אומרים ימלוך ה'... שאין 'ימלוך' מקדושת המלאכים... ואינו מספר כאן⁵⁴⁶ שמקדשין ישראל, כי אם המלאכים, ולכן אינו אומר כאן 'ימלוך ה' לעולם', ולכך אומ' קדושה זו מיושב, ספירת דברים הוא, אבל מעומד שאומרים 'נקדישך', צריך לעמוד, ולומר ימלוך ה', שהרי ישראל אמרוהו. וגם ב'סדר קדושה', אנו מספרים שאף שיבא לציון גואל, יקדשוהו מלאכים, כמו שעושים משנבראו... לכן אומרים אותו מיושב, ואין אומרים 'ימלוך' כי אם ישראל... וכשמגיע הכתר לראשו⁵⁴⁷, אז חיות ואופנים וגלגלי מרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומ' כולם ה' ימלוך לעולם ועד וגו', אבל אין מלאכים אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון', כי אם ישראל, ולכך אין אומרים 'ימלוך ה' אלהיך ציון' לא ב'יוצר' ולא ב'ובא לציון', שאין שם כי אם סיפור דברים, מה שהמלאכים אומרים, עד שמגיעים אנו ל'שמונה עשרה', ואומרים אנו 'נקדישך'...

8. חוקת התורה⁵⁴⁸: אבל ההיא די"ח היא עיקר קדושת ישראל, לפיכך אומרים בה ה' ימלוך, שיראה מלכותו עלינו לעולם.

⁵⁴¹ הלכות קריאת שמע וברכותיה.

⁵⁴² הלכות תפילה.

⁵⁴³ ר' אשר מלוניל.

⁵⁴⁴ א' עמ' ח'.

⁵⁴⁵ א' עמ' י"א.

⁵⁴⁶ א' עמ' כ"ו.

⁵⁴⁷ א' עמ' מ"ג.

⁵⁴⁸ המיוחס לרבי יהודה בן הרא"ש, זכרון יהודה עמוד קצ"ב.

טעם אי אמירת מלכות בקדושת יוצר

1. רבי קלונימוס הזקן⁵⁴⁹: בברכות של קירית שמע יש לנו לומר קדושה בעל כורחינו, לפי שאנו מקלסין ומשבחין המלאכים לבוראינו, שאנו אומרים 'פינות [צבאיו] קדושים רוממי שדי תמיד מספרים'... 'קדושה כולם כאחת עונין ואומרים', המלאכים, 'קדוש' ו'ברוך'. אבל 'ימלוך יי' לעולם' אין אומ'. ובאותה קדושה לא יצאנו ידי חובתינו, לפי שיש לנו לומר קדושה בעמידה ורגל ישרה כמו המלאכים, והרי בעמידה אין אנו אומ' סיפור דברים ושבח המלאכים, אלא אנו באין לשבחו, וכך אנו אומ' 'נקדש את שמך בעולם, כשם שמקדישין אותו בשמי מרום', המלאכים, ומה אנו חייבין לומר לך: 'קדושה' ו'ברוך' ו'ימלוך'. ועכשיו אנו אומרים לה צורך.
- רבי יהודה בר יקר⁵⁵⁰: ואין המלאכים אומרים ימלוך ה'... לכן אין אנו אומרים אותו ב'יוצר', שאין אנו אלא כמספרים... וכל זה⁵⁵¹ סיפור דברים הוא, ולכך אין אומרים ימלוך ה'... שאין 'ימלוך' מקדושת המלאכים... ואינו⁵⁵² מספר כאן שמקדשין ישראל, כי אם המלאכים, ולכן אינו אומר כאן 'ימלוך ה' לעולם', ולכך אומ' קדושה זו מיושב, ספירת דברים הוא, אבל מעומד שאומרים 'נקדישך', צריך לעמוד, ולומר ימלוך ה', שהרי ישראל אמרוהו.
2. רבי יהודה בר יקר⁵⁵³: לפי שעדיין לא ייחדנו שמו של הקדוש ברוך הוא, ולא קבלנו עול מלכותו בק"ש, אבל מעומד נוכל להמליכו, אחר יחוד שמו הנכבד.
3. אשכול⁵⁵⁴: ומזכירין קדושה ב'יוצר אור', כי המלאכים כמו כן מקלסין ומקדשין כמו ישראל, כדכ' 'ברן יחד כוכבי בקר' אלו ישראל, והדר 'ויריעו כל בני אלהים' אלו המלאכים. וישראל ממליכין שמו של ה' בקריאת שמע, 'אמת ויציב', ומקבלים על עצמם מלכות שמים, וכן בתפלה, לאחר שאומרים אלו ב' פסוקים 'קדוש' ו'ברוך', מוסיפין ישראל פסוק ואומרים 'ימלוך ה' לעולם

⁵⁴⁹ בקבץ דבי רש"י, הנדפס ממנו בסיני ס"ט עמ' ר"ז, וגם ב'גנוזות' ב' עמוד קכ"ז. ובס' 'קושיות': צ"ז. תקשי לך, למה אין אומרים יי' ימלוך לעולם ועד ב'קדושה' של ישיבה. תירץ, לפי שאין אנו יוצאין בו ידי חובתו, אלא סיפור שבח של הקב"ה ומשרתיו, אבל ב'קדושה' של עמידה - אנו צריכים רגל ישרה כמלאכים, לכן נתקן בה יי' ימלוך לעולם ועד... רצ"ז. תיקשי לך, מפני מה אומרים 'ימלוך יי' לעולם' וכו' ב'קדושה' שבעמידה, ולא ב'קדושה' שבישיבה. תירץ, לפי שאותה 'קדושה' שבישיבה, אין אנו יוצאים ידי חובתנו, אלא סיפור שבח של הקב"ה ומשרתיו, אבל ב'קדושה' שבעמידה - צריכים רגל ישרה כמלאכים, לפיכך ניתקן בה ימלוך יי'.

⁵⁵⁰ א' עמ' ח'.

⁵⁵¹ א' עמ' י"א.

⁵⁵² א' עמ' כ"ו.

⁵⁵³ אורחות חיים חלק א' דין קדושה מיושב אות ב' בשמו.

⁵⁵⁴ הלכות קריאת שמע וברכותיה.

אלהיך ציון לדור ודור... ובברכת 'יוצר אור'⁵⁵⁵ אין אנו מזכירים אלא שבח המלאכים שהם מקדישים להב"ה, אין לנו להזכיר 'ימלוך' כמו בתפלה, שהוא שבח שמשבחין ישראל, והתם מזכירין 'ימלוך'. ואף על פי שהזכרנו [קלוס] המלאכים ב'יוצר אור', הרי אחריו אנו מברכין 'אהבת עולם', ומקבלים עלינו מלכות שמים ב'שמע ישראל', שהוא במקום 'ימלוך'.

טעם תקנת קדושה דסידרא⁵⁵⁶

1. רב נטרונאי גאון⁵⁵⁷: כך מנהג ראשונים, מקום שיש שם תלמידי חכמים כשהיו מתפללין ונופלין על פניהם ומקדשין, לאחר שעזבין אמן יהא שמיה וכו' מביאין נביא וקורין בו {כ}עשרה פסוקים, הן חסר הן יתר, ומתרגמין אותן, ואחר כך אומרים וקרא זה אל זה ואמר ומתרגמין כשם שתרגמו אותה פרשה של נביא, ואומרים ותשאני רוח ומתרגמין אותו, כדי לסיים בשבחו של הקדוש ברוך הוא. ואחר כך מקדשין {ן} ועוסקין בתורה - הרוצה במשנה עוסק, הרוצה בתלמוד עוסק - {כדי} לקיים מה שאמרו חכמים לעולם ישלש אדם [שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד]. וכיון שרבתה עניות ודלות והוצרכו תלמידים [למעשה] ידיהם ולא היו יכולים לעסוק בתורה תמיד ולהשליש בכל יום, נסמכו על התלמוד בלבד ועזבו מקרא ומשנה, וסמכו על מה שאמרו: כל הנחלים הולכים אל הים מקרא משנה ומדרש, ועקרו לקרות בנביא בכל יום אחר תפלה. ואף על פי שעקרו לקרות בנביא, אותן שני פסוקים לא עקרו אותם, ועדיין קבועים ועומדים, ומפני מה לא עקרום, [שקדוש משולש הוא] קדוש קדוש קדוש, ושלשוהו ג' פעמים בתפילה.

⁵⁵⁵ הלכות תפילה.

⁵⁵⁶ מתוך דברי הראשונים משמע טעם נוסף בתקנת 'קדושה דסידרא', ע"א שאין הדברים מפורשים לגמרי. כ"כ בספר המנהיג, דיני תפילה: 'ואתה קדוש יושב', כמו 'ותשבו בקדש', מצפה וממתין לתפילת 'שלישראל' לפני המלאכי', [ברן] יחד כוכבי בוקר' אלו ישראל, ויריעו כל בני אלהי' אלו המלאכי'. משם לספר אבודרהם, נפילת אפים אשרי למנצח ובא לציון: ואתה קדוש יושב תהלות ישראל... ויושב הוא מלשון 'ותשבו בקדש', שהוא ממתין ומתעכב לתהלתן של ישראל קודם המלאכים, כדאמרינן בחולין בפ' גיד הנשה: אין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל שירה למטה, שנאמר 'ברן יחד כוכבי בקר' אלו ישראל, והדר 'ויריעו כל בני אלהים' אלו המלאכים. אף בסידור רוקח [ע"ו] ובא לציון, [על זיקת הרוקח לס' המנהיג, ע"י מבוא לס' המנהיג מהדורת רפאל, עמוד 66]: 'ואתה קדוש יושב תהלות ישראל', אתה הקדוש ברוך הוא שאתה קדוש, ממתין לשמוע תהלות ישראל, אף על פי שמקלסין אותו למעלה, אין ערב כתפילת בניו. שהרי שמעאל המלאך משתק המון מעלה להשמיע תפילת ישראל, זהו 'בעמדם תרפינה כנפיהם', 'בעמדם', וכי יש ישיבה למעלה, שהוא אומר 'בעמדם'. אלא 'בעם דם', כשישראל שהם עם דם ה' משוררים, דם דוממים בני עליונים, כי המלאכים אין בהם יצר הרע, אבל בני התחתונים שיש בהם יצר הרע וכופפים יצרם, ומשוררים למלך הכבוד, הקדוש ברוך הוא מצוה למלאכי השרת שישמיעו [מלאכי השרת] לפניו תפילת בניו ותהילותם... ועוד, לפי שישראל עלו במחשבה קודם העולם וקודם המלאכים... לכך קודמין ישראל לשירת המלאכים, דכתיב 'ברן יחד כוכבי בקר' אלו ישראל שנמשלו לכוכבים, והדר 'ויריעו כל בני אלהים' אלו המלאכים, לכך כתוב 'ואתה קדוש יושב תהלות ישראל'.

מכאן עולה הבנה חדשה, שקדושה דסידרא תיקנוה לאחר תפילות ישראל, כביטוי הרעיון הנעלה שהמלאכים ממתנינים בקדושתם לגמר תהילות ישראל, אשר ע"כ בסיום תפילת ישראל אומרים פסוקי קדושה העליונה, לפי שעתה המלאכים מקדישים למעלה, שהרי ישראל כבר רנו ושרו.

⁵⁵⁷ תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי אורח חיים סימן ל"ט.

2. ספר המקצועות⁵⁵⁸, רש"י⁵⁵⁹: 'סדר קדושה' נמי, גזרו מלכות הרשעה דלא למימר קדושה, מה עשו כשרים שבאותו הדור, כיון שהולכין שלוחי מלכות, נכנסין לבתי כנסיות, ומתחילין פסוקי גאולה, 'ובא לציון גואל', 'ואני זאת בריתי', 'ואתה קדוש', ואומר כעין קריאה וקרא זה אל זה ואמר קק"ק, וחוזרין ומיתרגמין לה לקדושה, 'ומקבלין דין מדין ואמרין', וחוזרין ואומר פסוקי דקדושה אחריתי עברי ותרגום, 'ותשאני רוח ואשמע אחרי', ומתרגמין 'ונטלתי רוחא ושמעית בתרי' גו', ופסוקי דרחמי אחרים, ואף על פי שחזרה קדושה למקומה, לא סילקו קדושה זו...
3. המנהיג⁵⁶⁰, המנהגות: לפי ש'סדר קדושה' מדבר מביאת הגואל, ותחיית המתים, ועל רוח הקדש ותורה...
וכן 'סדר קדושה' הוא דבר גדול, שמדבר על ביאת הגואל, על תחיית המתים, ועל רוח הקדש, ועל התורה שלא תפסק ממנו, ועל הקדושה שנקדיש הב"ה, ועל מלכותו שתתחדש, ואנו מזכירין הפסוקין [המבארין] כל זה על הסדר, על כן נקרא 'סדר קדושה'... ואחריו יי' אלהי אברהם יצחק וישראל שומרה זאת לעולם, שתועיל 'סדר הקדושה' הזאת ליצר מחשבותינו, ושתכין לבבנו אליך...
4. רבי יהודה בר יקר⁵⁶¹: נתקנה בשביל בני אדם שלא היו בבית הכנסת בשעת תפלה ואחרו לבא... ואמר בסוף סוטה נמי: ואלא עלמא במאי מתקיים, אקדושה דסדרא ואאמן יהא שמיה רבה דאגדתא, ור"ל דבר גדול תקנו חכמים, שהרי תקנו 'סדר הקדושה' בשביל המאחרים לבא, שלא יפסידו שמיעת קדושה...

טעם חילוק קדושת שמונה עשרה וקדושה דסידרא בפסוקי המלכות

1. יחוסי תנאים ואמוראים⁵⁶²: מפני שקדושה שמעומד אנו אומרים כשירות שלמעלה מעומד. כמו שמסודר, 'נקדש שמך בעולם כשם שמקדישי' אותו בשמי מרום'. ובשבת, 'נעריצך ונקדישך כסוד שיח שרפי קודש' וכו'. ומלאכי השרת אין מספרין בלשון ארמית, לפיכך אנו מסיימין 'ימלוך יי' לעולם'⁵⁶³. אבל ב'סדר קדושה' שאנו מתרגמין את הקדושה, אי אפשר לתרגם 'ימלוך יי' לעולם', אלא יי' ימלוך, שהוא של תורה...

⁵⁵⁸ ספר אור זרוע חלק ב' - הלכות שבת סימן נ'.

⁵⁵⁹ מחזור ויטרי סימן קל"ח, ועוד, ועי' ערוגת הבשם ד' עמ' 65, ובסי' 'חסידי אשכנז' עמוד קכ"ג.

⁵⁶⁰ דיני תפילה.

⁵⁶¹ א' עמוד ע"ה.

⁵⁶² ס' הזיכרון ברית אברהם בעמ' י"א, ערכי תנאים ואמוראים א', יונתן בן עוזיאל.

⁵⁶³ אולי הכוונה היא ע"ד הרוקח דלק'.

רוקח: אלא⁵⁶⁴ בקדושה מחברים פסוק שאמר דוד, שריוה רננות להקדוש ברוך הוא כמלאכי השרת, אבל בכאן שמתרגמין, וכתובים אין לו תרגום, על כן אומר ה' ימלוך... 'סדר קדושה'⁵⁶⁵... אין אומרים בו 'ימלוך', לפי שכתוב בפסיקתא: 'קדוש' אומרים השרפים, 'ברוך' אומרים החיות, אבל המלאכים אומרים כולם, ועומדים כל צבא השמים העליונים על רגליהם, ואומרים יחדיו 'ימלוך ה' לעולם', לפיכך אין אומרים אותו מיושב, אבל מעומד, שאנו אומרים 'כשם שמקדישין אותו', והם עומדים כולם, לכך אומרים 'ימלוך' מעומד ולא מיושב...

2. המנהגות: ואחריו יי' ימלוך לעולם ועד, ונ"ב⁵⁶⁶, מפני שהקדוש והברוך הם מדברי קבלה, אמ' נמי 'ימלוך' שהוא דברי קבלה, כי לא יתכן לאמר יי' ימלוך לעולם ועד שהוא דברי תורה אחר דברי קבלה בקדושה בסדר שעומד, אבל עתה בדברי קדושה שמתרגמין אותן הפסוק, אומ' יי' ימלוך לעולם ועד, מפני תרגום אנקלוס, שהוא גדול מתרגום עקילס שתרגם כתובים. כך שמעתי.

3. רבי יהודה בר יקר⁵⁶⁷: ומן הדין היה לנו לומר ה' ימלוך לעולם ועד, שהוא של תורה, אלא בשביל הזכרת 'ציון', אנו אומרים אותו 'ימלוך' שאמר דוד, על שם 'אעלה את ירושלים על ראש שמחתי', ובכל התפלות אנו מזכירים את 'ציון' או 'ירושלים'... וגם⁵⁶⁸ ב'סדר קדושה', אנו מספרים שאף שיבא לציון גואל, יקדשוהו מלאכים, כמו שעושים משנבראו... לכן אומרים אותו מיושב, ואין אומרים 'ימלוך' כי אם ישראל... וכשמגיע הכתר לראשו⁵⁶⁹, אז חיות ואופנים וגלגלי מרכבה וכסא הכבוד בפה אחד אומ' כולם ה' ימלוך לעולם ועד וגו', אבל אין מלאכים אומרים 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון', כי אם ישראל, ולכך אין אומרים 'ימלוך ה' אלהיך ציון' לא ב'יוצר' ולא ב'ובא לציון', שאין שם כי אם סיפור דברים, מה שהמלאכים אומרים, עד שמגיעים אנו ל'שמונה עשרה', ואומרים אנו 'נקדישך'...

4. ה'מחכים': שהרי כבר אמר 'כשם שמקדישין אותו' וכו', ו'ימלוך יי' לעולם' אמרה העטרה... ובפס' קדושה שאנו אומ' בשביל דרשה... ההוא דתורה עדיף...

⁵⁶⁴ פירושי סידור התפילה לרוקח [ע"ו] ובא לציון. יש לציין ללשון רבי קלונימוס הזקן: ולמה תפסו זה הפסוק, מוטב היה לומר ה' ימלוך לעולם ועד שכתוב בתורה, לפי שאמ' חכמים, למה נקרא שמה רות, שיצא ממנה דוד שריוה להק' בשירות ושבחות, שהיו חביבין ונעימים שירות של דוד לפני הק' מכל שירות ותושבחות שבעולם, דכתי' ונעים זמירות ישראל, וגם אנו חייבין לתפוס במקראות שלו - סיני ס"ט עמ' ר"ח, גנוזות ב' קכ"ח.

⁵⁶⁵ פירושי סידור התפילה לרוקח [ע"ז] קדיש.

⁵⁶⁶ בדבריו מלמעלה: והנכון בעיני. ס' 'קושיות': שס"ז. העולם מקשים, למה אומרים ב'קדושה': 'ימלוך יי' לעולם' וכו', שהוא בכתובים, ומניחים הפסוק יי' ימלוך לעולם שהוא בתורה. תירץ הכי, מפני שאמרנו 'ברוך כבוד יי' ממקומו', שהוא בכתובים. ומניחים הפסוק יי' ימלוך לעולם שהוא בתורה, כי לא פירשנו המקום, לכך אנו אומרים שמקומו בציון.

⁵⁶⁷ א' עמ' ח'. וע' לעיל מספר קושיות. ובפירושי סידור התפילה לרוקח [צ"ה] קדושה שחרית של שבת: וציון היא עיר דוד ובחר בה השם, כל קדושתו בציון הופעתו מציון ברכתו מציון, על כן מבקשים אנו שימלוך לעולם בציון ולדור ודור... וע"ע ערוגת הבשם ב' עמ' 186.

⁵⁶⁸ א' עמוד כ"ו.

⁵⁶⁹ א' עמ' מ"ג.

5. ספר אבודרהם⁵⁷⁰: ושמעתי בשם הרא"ש שאמר⁵⁷¹, כי קבלה בידו, שעל תרגום פסוק 'ימלוך ה' לעולם וגו', יצאה בת קול ואמרה ליונתן ב"ע: מי הוא זה שמגלה סתרי לבני אדם, מפני שיש בו קץ משיח...

סיכום

מסתבר כי שאלת תפקיד הפסוק של מלכות בקדושה, נוגעת אל בעיה מהותית יותר, והיא בעיקר הגדרת הקדושה מהי. שיטת אותם אחרונים אשר מפקיעים פסוק המלכות מעיקר קדושה מוסברת על ידם, מפני שאינו מן הפסוקים אשר שמעו הנביאים מפי המלאכים, וממילא אינם שייכים לעניין הקדושה, הוי אומר שהגדרת קדושה היא קריאת דיבורי המלאכים.

מאידך, במקורות קדומים רבים אשר ציינו והעתקנו בפנים, מצאנו ראינו מלבד האגדות אשר מייחסות אף פסוקי מלכות אל מלאכי השרת, הרי גם לשוללים אותם דיבורים מן המלאכים, מודים בדבר ש'ימלוך' כלול בעיקר קדושה.

נדרשנו ובדקנו העדויות מימות שתי הישיבות שבבבל, אשר בראשות גאוני יעקב, רב עמרם ורב סעדיה, ה"ה מייסדי ומסדרי רוב ככל נוסחאות סידורי התפילה שבידינו, ואף חכמי אשכנז וחסידיה מימות קדם, דוגמת רבי קלונימוס הזקן עם יורשיו הרוחניים כמו בעל הרוקח, עליו אמרו: שוקל וסופר⁵⁷², יודע בין ונבון לחש... דורשי רשומות⁵⁷³, הם חסידי אשכנז, אשר היו שוקלין וסופרין מספר מנין תיבות התפלות והברכות, וכנגד מה נתקנו... ושהיו לו⁵⁷⁴ המדרשים והברייתות בשלימות... וכן חכמי צרפת מבית מדרשו של רש"י, כמו ב'מחזור ויטרי', הוא אחד המקורות החשובים ביותר של נוסח צרפת הקדום, וכך גדולי ספרד, כגון הרמב"ם בסידורו, והוא אף יסוד הנוסח התימני, ובעל ספר

⁵⁷⁰ נפילת אפים אשרי למנצח ובא לציון.

⁵⁷¹ לשמועה הזו לא מצאנו חבר בשום חיבור שבידינו, ואפשר שנתכוון לשמועה בע"פ כפשוטו, היות וכפי הנראה היה האבודרהם בן טולדו מאותם שנים, מקורב אל בית מדרש של הרא"ש עם בניו. ושם שמונה עשרה: עוד שמעתי פירוש אחר בשם הרא"ש... ובסדר תפלת יום הכפורים: וכן שמעתי שהיה קורא הרא"ש...

⁵⁷² ראבי"ה תשובות וביאורי סוגיות סימן תתק"ס.

⁵⁷³ טור אורח חיים סי' קי"ג, בשם אחיו ה"ר יחיאל. גם אביהם בס' שו"ת הרא"ש כלל ד' סימן כ' כתב: כי יש לי קונטרס מעשה ישן, וכתוב בו כל הברכות של כל השנה, וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה, וכנגד מה נתקנה... קונטרסים מסוג זה, הינם מוכרים בכ"י ובשם 'סודי התפילה', והם מיוחסים לבעל הרוקח, עי' מאמר של ש' עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', ירושלים תשס"ה, ובספר רקח מהדו' רוזנפלד הקדמה וה' חסידות עמוד כ"ה, ובישורון כ"ב עמ' מ"ט.

לכאורה, המתחיל בגישה הזו הוא רבו רבי יהודה החסיד, וכל' ס' חסידים מכ"י פרמה סי' תתשע"ה: אבל בית הכנס' קטן אין כך, אומ' הברכות והשבחות כ"א במשך, ואני מרויח להקב"ה, כשאני מושך אני מונה באותו מזמור כמה אלפין וכמה ביתין, כמה כל אות ואות באצבעותי, והכל בכונת הלב, ואח"כ כשאני חוזר לבית, אני נותן טעם למה כך וכך: וע' במאמר שם בהערות 2, 121, 122.

⁵⁷⁴ 'רב פעלים' לרבי אברהם בן הגר"א בשם אביו, ורשה תרנ"ד, עמ' מ"ג, וכ"כ לבדו בעמוד ז'.

'אבודרהם' בחיבורו המקיף, בהם מתועדים יפה נוסח ספרד מסורותיה וטעמיה, חכמי פרובנס ע"ד ספרי רבי יהודה בר יקר⁵⁷⁵, 'מנהיג', 'מנהגות', 'אורחות חיים' ו'כלבו' ו'מחכים', אשר ביארו בארוכה וביסודיות כל ענייני התפילה, וכך פוסקי איטליה, וכמו בעל 'שבלי הלקט', ו'תניא' רבתי, המעמיקים במנהגם לפרטיה, הכול פה אחד מקדישים וממליכים, מעתיקים פוסקים ומפרשים 'מלוך' בכלל שאר מקראי הקדושה העיקרית, ואינם מבחינים בינו ובין 'קדוש' 'ברוך'. קשה למצוא בקדמונים סמך ברור אל עמדה המוציאה את המלכות מכלל הקדושה.

לדעת הקדמונים יראה הגדרת הקדושה, שהיא בלתי תלויה במלאכים, אלא מכוון לכל קריאת שבח אל הקב"ה, המיוחדת ומיועדת לומר ברבים ובפרהסיה. היסוד לכך במס' מגילה⁵⁷⁶: משנה. אין פורסין על שמע, ואין עוברין לפני התיבה... פחות מעשרה... גמרא. מנא הני מילי? אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: דאמר קרא 'ונקדשתי בתוך בני ישראל' - כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה... ובגמרא ברכות⁵⁷⁷: במאי קא מפלגי? מר סבר: יחיד אומר קדושה; ומר סבר: אין יחיד אומר קדושה. וכן אמר רב אדא בר אהבה: מנין שאין היחיד אומר קדושה - שנאמר: ונקדשתי בתוך בני ישראל - כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה...

להלכה נפסק⁵⁷⁸ שאין היחיד אומר קדושה, אך לפי דרכינו הכול מודים אשר 'דבר שבקדושה' נתקן לצורך ציבור מעצם מהותה, לא נחלקו אלא אם חל איסור כלפי היחיד לומר דבר של ציבור א"ל.

עיקרון העניין, נמצא מבואר יפה בלשון נודע לרמב"ן⁵⁷⁹: וכונת כל המצוות, שנאמין באלהינו, ונודה לו שהוא בראנו. והיא כונת היצירה, שאין לנו טעם אחר ביצירה הראשונה, ואין לעליון בתחתונים חפץ מלבד זה שידע האדם ויודה לאלהיו שבראו. וכונת רוממות הקול בתפלות, וכונת בתי כנסיות, וזכות תפלת הרבים זה הוא שיהיה לבני אדם מקום, שיתקבצו ויודו לאל שבראם והמציאם, ויפרסמו זה, ויאמרו לפניו 'בריותך אנחנו'. וזו כונתם במה שאמרו 'ויקראו אל אלהים בחזקה', מלמד שתפלה צריכה קול, חציפא נצח לבישא⁵⁸⁰.

⁵⁷⁵ ע"י ש. יהלום, ר' יהודה בר יקר – תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן, סידרא י"ז, 79-107.

⁵⁷⁶ כ"ג ב'.

⁵⁷⁷ כ"א ב'.

⁵⁷⁸ אורח חיים סי' ק"ט.

⁵⁷⁹ שמות פרק י"ג. גם בדרשתו 'תורת ה' תמימה' נכתב כמעט באותו הלשון: והיא כוונת היצירה, שאין לנו טעם אחר ביצירת האדם, ואין לאלהים חפץ בתחתונים רק זה, שידע האדם ויודה לאלהיו שבראו. וכוונת רוממות הקול בתפלות ובבתי כנסיות, וזכות תפלת הרבים זהו, שיהא לבני אדם מקום שיתקבצו בו, ויודו לאל שבראם והמציאם, ויאמרו לפניו 'בריותך אננו'. לשון הרמב"ן על התורה, הובא אף אצל ר' חיים פלטיאל בפרשת בא.

⁵⁸⁰ ע"י ירושלמי מסכת תענית פרק ב', ובעלי תמר שם. אף באורחות חיים חלק א' הלכות תפלה: והתפלה צריכה קול בחזקה, כמו שמצינו באנשי ננוה... 'ויקראו אל אלהים בחזקה', מכאן אתה למד שהתפלה צריכה קול, 'בחזקה', חציפא נצח לבישא, כ"ש בטוב העולם. פי' הבעל הערוך, חצוף נצח לרע, 'חצוף', פי', מתרגם ירושלמי 'אפס כי עז העם', 'חציפין אינון': אליה רבה סימן ק"א.

מכאן נימוק אל זיקת ענית 'יהא שמיא רבא מברך' למחית עמלק, כבתוספות ברכות ג' א' משם מחזור ויטרי, ובמחזור ויטרי מהדו' גולדשמידט א' עמ' נ', גם ב'ישורון' ג' עמ' ה'. התוספות דחו הדברים, אך ראשונים ואחרונים רבים מקיימים אותם, וכמו פירושי סידור התפילה לרוקח [ל"ט] קדיש, שם [ע"ז] קדיש, ספר 'כלבו' סימן ז'. וע"ע 'בן

במילים נוראי הוד הללו⁵⁸¹, הוגדר רעיון המקורי של הקדושה, על עוצמת משמעותה הפנימית, ובמלוא עוזה, הדרה ותפארתה. הדברים נתמכים בלשון חז"ל, שהפליגו בקריאות כאלו: ולא זו בלבד⁵⁸², אלא בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין 'יהא שמיה הגדול מבורך', הקדוש ברוך הוא מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך... לכל⁵⁸³ אין מפסיקין, חוץ מן יהא שמו הגדול מבורך, שאפילו עוסק במעשה מרכבה - פוסק... העונה 'יהא שמיה רבא מברך'⁵⁸⁴ - מובטח לו שהוא בן העולם הבא... כל⁵⁸⁵ העונה 'אמן יהא שמיה רבא מברך' בכל כחו - קורעין לו גזר דינו, שנאמר 'בפרע פרעות בישראל, בהתנדב עם, ברכו ה'... כל העונה 'אמן' בכל כחו - פותחין לו שערי גן עדן, שנאמר 'פתחו שערים ויבא גוי צדיק שמר אמנים'... מאי 'אמן'? - 'אל מלך נאמן'. ואלא⁵⁸⁶ עלמא אמאי קא מקיים? א'קדושה דסידרא', וא'יהא שמיה רבא' דאגדתא...

יש לציין עוד לדברי רבינו יונה⁵⁸⁷: ולזה נוטה דעת מורי הרב⁵⁸⁸ נר"ו, ודייק הכי מדאמרינן 'כל דבר שבקדושה', ובודאי בכלל דבר שבקדושה הוי ק"ש, שאין לך דבר שבקדושה יותר מדבר שיש בו עול מלכות שמים, ואפ"ה אינו בכלל זה הדין, דמותר לקרותה ביחיד, וכיון שאנו רואים שק"ש אינה בזה הדין, ומותר לקרותה ביחיד, שמע מינה ד'כל דבר שבקדושה', אינו רוצה לומר כל דבר שיש בו קדושה, אלא הכי קאמר, כל דבר שהותקן לאומרו בעשרה מתחלה משום קדושה, אינו בפחות מעשרה, ומשום הכי קורין ק"ש ביחיד, מפני שלא הותקנה מתחלה בעשרה...

איש חי' שנה ראשונה פרשת ויחי משם אר"י ז"ל, גם בספר 'שערי קדושה' - חלק א' שער ד': לזכור בכל יום מה שעשה לנו עמלק, כשאומר 'אמן יהא שמיה רבא', כמו שכתוב 'כי יד על כס יה'... ועיין 'סיני' פ"ט עמוד כ"ב.

ובספר 'חרדים' מצוות עשה פרק ד': ומצאתי בת"ז, דכשש"ץ אומר קדיש, אומרים הצבור 'ויאמר כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק', ואח"כ עונין 'אמן יהא שמיה רבא', וכן העידו הזקנים שהיה מנהג זה בקאשטילייא בזמן הרבנים הגדולים הרב הגדול ר' יצחק אבוהב והרב הגדול ר' יצחק דילאון זצ"ל, וכן המנהג גם היום במקומות הרבה... וע"ע ב'יוסף אומץ' סי' כ"ד, 'נוהג כצאן יוסף' עמ' ל"ג. ובס' שו"ת 'פעולת צדיק' חלק ב' סימן צ"ז: וכן היה אצלינו מנהג הקדמונים כן... גם ב'ברטנורה' על מגילת רות שנכתב ג"כ בצפת ודפ"ר שלו בוונציה שנת שס"ה, ד' ו', מצאנו: וע"ז כשאנו אומרים קדיש, אנו אומרים 'ועתה יגדל נא כח ה'... וזו העדות מוקדמת אל לשון ה'חרדים' שנכתב בצפת שנת שס"ח, ונדפס לראשונה בוונציה שנת שס"א. וע"ע ב'שפתי כהן', גם מצפת, דפ"ר ונציה שס"ה, הכותב בסוף פ' כי תצא: לזה יש נוהגים לומר בשעת הקדיש פסוק 'ויאמר כי יד על כס יה'... ובס' 'זכר דוד', מהדו"ח, ח"ד עמ' תשנ"ד. וע"ע בס' 'נהגו העם' עמ' י"ד, ועוד.

⁵⁸¹ ועי' שו"ת 'ציץ אליעזר' חלק כ"א סימן נ"ה.

⁵⁸² ברכות ג' א'.

⁵⁸³ שם כ"א ב'.

⁵⁸⁴ בחלום. שם נ"ז א'.

⁵⁸⁵ שבת קי"ט ב'.

⁵⁸⁶ סוטה מט, א'.

⁵⁸⁷ תלמיד רבינו יונה על הרי"ף ברכות י"ג א', מובא אף בס' אבודרהם ברכות קריאת שמע.

⁵⁸⁸ רבינו יונה.

הרי כאן הדבר מפורש שהגדרת דבר שבקדושה ר"ל 'כל דבר שהותקן לאומרו בעשרה מתחלה משום קדושה', ואף כתב שבעצם 'אין לך דבר שבקדושה יותר מדבר שיש בו עול מלכות שמים', כלומר, שפסוקי המלכות, אין לך דבר שבקדושה יותר מהם.

מעתה נכון לומר שקריאת קדושה היא בוודאי איננה חידוש של אנשי כנסת הגדולה והבאים אחריהם, להידמות אל מלאכי השרת בשירתם ובזמרתם, אלא ברור שכיסוד כל מוסד התפילה גופה, כן יסוד הקדושה, והכול מושרש במנהגי הנביאים ובמסורות מתועדות במקרא. אחת מהקדושות הראשונות, ואולי הראשונה, שנאמרה ע"י ישראל כמפורש במקרא, אינו אלא בחתימת שירת הים.

מתקני התפילה סידרו: 'שירה חדשה שבחו גאולים לשמך על שפת הים, יחד כולם הודו והמליכו ואמרו: ה' ימלוך לעולם ועד. המלכה זו⁵⁸⁹ היא קדושה, וכמבואר מהקבלת במכילתא דרבי ישמעאל⁵⁹⁰: ומה אמרו משה וישראל על הים ה' ימלוך וגו'. אמר המקום, מי שהמליכני תחלה על הים, אעשהו מלך על ישראל... לפיכך זכה למלכות, שנ' 'בצאת ישראל ממצרים, בית יעקב מעם לוועז, היתה יהודה לקדשו', לכך, 'ישראל ממשלותיו', אמר להם הקדוש ברוך הוא, מי שקדש שמי על הים, יבא וימשול על ישראל...

הרי שפתח בהמלכה וסיים בקדושה. וכ"כ בס' 'גבורות ה'⁵⁹¹: ועוד כבר בארנו למעלה אצל קריעת ים סוף באמרם 'מי שהמליכני תחלה על הים הוא יהיה מלך', ושם מבואר כי הקדושה היא המלכות⁵⁹²... מכאן נבין טעם דעת מקצת קדמונים, אשר אין לומר שירת הים אלא בציבור, כגון בספר המנהיג⁵⁹³: אכן טוב המנהג בכל גבול ישרא' לומר 'אתה הוא יי' לבדך' עד 'במים עזים' בעזרא, [ושירת] הים,

---

⁵⁸⁹ היות אמירה ההיא מוגדרת כהמלכה וקבלת מלכות שמיים, מפורש גם בשאר מקורות, כמו באגדת ויקרא רבה פרשת ויקרא פרשה ב': כך אמ' משה לפני הקדוש ברוך הוא, רבון העולמים, משבעים אומות אותנטאות שיש לך בעולמך, אי אתה מצוה אותי אלא על ישראל, 'אמר אל בני ישראל', 'צו את בני ישראל', 'דבר אל בני ישראל'. אמ' לו הן שהמליכו אותי על הים ואמרו יי' ימלוך וגו'... ובמקבילות. אף במדרש זוטא - שיר השירים פרשה ג' סימן י"א: 'בעטרה שעטרה לו אמו'. על הים, כמה שנאמר ה' ימלוך לעולם ועד. אמר להם הקדוש ברוך הוא, כביכול, אתם קשרתם כתר מלכות בראשי. כך בפירושי סידור התפילה לרוקח [מ"ג] אמת ויציב... וקיים לקבל עלינו עול מלכותו... ונחמד ונעים לקבל מוראו... וטוב ויפה הדבר הזה לומר ה' אלהינו ה' אחד. עלינו לקבל לעולם ועד, כמו שאמרו על הים ה' ימלוך לעולם ועד... 'אמת שאתה הוא ה' אלהינו, מלכינו מלך אבותינו', כי הם קיבלו עליהם, ואמרו ה' ימלוך לעולם ועד. ובפי' רבי יהודה בר יקר, עמ' פ"ד: 'ומלכותו [ברצון] קבלו עליהם'. שאמרו ה' ימלוך לעולם ועד... יש אומרים כאן: 'מלכותך ה' ראו בניך... בוקעים לפני משה... זה אלי ענו, ואמרו, ה' ימלוך לעולם ועד'. כלומר, כשראוהו אמרו 'זה אלי', אז ענו כלם ואמרו ה' ימלוך, שהמליכוהו עליהם... ובפירוש הרא"ש על התורה, פרשת בראשית: ועתידין בניו לקבל עליהן את עול מלכותך, בה' ימלוך לעולם ועד...

⁵⁹⁰ בשלח - מסכתא דויהי פרשה ה'. ועיין נ"א במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק י"ד: מה אמרו שבטים על הים 'מקדש יי' כוננו ידיך', באותה שעה [אמ' לון] הקדוש ברוך הוא למשה, מי ש[ק]ידש שמני על הים, הוא מושל [על] יש[ׁ], שנא' ב[צ]את יש' ממצ' וגומ', יהודה שקידש את שמי על [הים], ימשול על יש'...

⁵⁹¹ למהר"ל מפראג, פרק מ"ו.

⁵⁹² ועי' של"ה מסכת חולין הגהה פרק תורה אור: הגה"ה, זה - לשון מהרמ"ק בספר תפלה למשה: יזהר מאד שישא ויתן באמונה. והענין, שהאמונה היא מלכות סוד הקדושה אומנתן של ישראל...

⁵⁹³ דיני תפילה. וע"ע ב'תורתן של גאונים' ג' עמ' 285: אין אומרים 'ויברך דויד' פח[ות מ]י'. וב'סיני' ק"ט עמוד קל"ד, קל"ה.

ויתפללו בעשרה, דכל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה... ובספר המנהגות⁵⁹⁴: ויש מקומות שנהגו לומר עד 'ומהללים לשם תפארתך, ויברכו שם כבודך', וגם אומרים שאין היחיד אומר 'שירת הים', אפי' במקומות שנהגו לאמרו בכל יום... ובאורחות חיים⁵⁹⁵: ויש אומרים שאין היחיד אומר 'שירת הים', אפי' במקומות שנהגו לאומרה בכל יום... שמעין מהכא⁵⁹⁶, האידנא דנהגין אנן שיקרא יחיד 'שירת הים'... על הא שמעתא סמכין: גם בספר כלבו⁵⁹⁷: ויש נוהגים לומר אחר 'ויברך דוד', 'אתה הוא ה' לבדך' ושירת הים... וי"א שאין היחיד אומר במקום שנהגו לאומרה בכל יום... ובחידושי הרא"ה לברכות⁵⁹⁸: הרי זה מטבע קצר ליחיד, ואם בא לרבות ולומר כל סדר הצבור ושירת הים או יותר מהם, הרשות בידו. וכן אם בא לומר 'סדר קדושה', שאינו אלא סדור פסוקים, והיא ביחיד, ואין צריך עשרה אלא של תפלה ושל 'יוצר'. ומאי דגמירי עלמא דאין היחיד אומר שירה, ליתה, שלא אמרו אלא שאין היחיד אומר שירה על נסו, ולא הלל, אלא צבור, או מלך שהוא כצבור, לפי שהן תלוין בו.

דוגמה נוספת אל קדושה המקראית המקורית, מצאנו אצל אליהו בהר הכרמל, ע"ד ילקוט שמעוני⁵⁹⁹: 'אנכי לה' אנכי אשירה', זש"ה 'כי כתבור בהרים, וככרמל בים יבא', בשעה שבא הקדוש ברוך הוא ליתן תורה, שמעו תבור וכרמל, והניחו מקומם ובאו להם, ושט כרמל בים, והקב"ה צוה להם 'למה תרצדון הרים גבונים', למה אתם רצים ומדיינים, בעלי מומין אתם, כענין שנאמר 'או גבן או דק', 'ההר חמד אלהים לשבתו' זה סיני, ואעפ"כ פרע להם הקדוש ברוך הוא שכרם בטירוף שנטרפו ובאו, בתבור נפל סיסרא וחיילותיו, ונעשה לישראל ישועה בראשו, כיון שנפלו שונאיהם של ישראל, נאמר בו 'אנכי לה', אנכי אשירה', בסיני נאמר 'אנכי', ובתבור נאמר שני פעמים, ובכרמל נתקדש שמו של הקדוש ברוך הוא, ונאמר בו ה' הוא האלהים, ה' הוא האלהים, כנגד 'אנכי ה' אלהיך':

כאן נתפרש שבכרמל נתקדש שם שמים ונאמר בו ה' הוא האלהים... ר"ל שהיא הייתה קריאת קדושה, ועד"ז נמצא לר' חיים פלטיאל⁶⁰⁰: 'וירא כל העם וירונו'. תרג' 'ושבחו', ולא פי' מה שבחות אמרו, וי"ל למוד סתום מן המפורש, דגבי אליהו כתיב 'וירא כל העם וירונו, ויפלו על פניהם ויאמרו: יי הוא האלהים, יי הוא האלהים'. ע"כ. אין ספק שגם אותו 'וירונו' - ושבחו' הייתה קדושה גמורה.

⁵⁹⁴ לר' אשר מלוניל.

⁵⁹⁵ חלק א' דין מאה ברכות.

⁵⁹⁶ הלכות קריאת ס"ת.

⁵⁹⁷ סימן ה'.

⁵⁹⁸ פרק ה'.

⁵⁹⁹ שופטים רמז מ"ז.

⁶⁰⁰ ויקרא פרק ט' כ"ד.

למעלה ב'קודש', לשון הכתוב באבות אברהם ויצחק שקראו בשם ה'⁶⁰¹, מתפרש בלשון הרמב"ן⁶⁰²: ויקרא בשם ה' - פירש אונקלוס שהתפלל שם... והנכון, שהיה קורא בקול גדול שם לפני המזבח את שם ה', מודיע אותו ואלהותו לבני אדם... היה מלמד ומפרסם האלהות. וכן אמר הכתוב ביצחק... שבנה מזבח וקרא בשם ה', כי בא במקום חדש, אשר לא שמעו את שמעו, ולא ראו את כבודו, והגיד כבודו בגוים ההם. ולא נאמר ביעקב כן, מפני שהוליד בנים רבים, כלם עובדי ה', והיתה לו קהלה גדולה, נקראת 'עדת ישראל', ונתפרסמה האמונה בהם, ונודעה לכל... וכך אמרו בב"ר: מלמד שהקריא שמו של הקב"ה בפי כל בריה וכו'.

הנה נוסח דברי הרמב"ן כאן על הקריאה בקול גדול לפני המזבח, בשביל להודיע ולפרסם עניין האלוהות, מזכירים ביותר את דבריו הנ"ל בס"פ בא, אשר זיהינו בהם יסוד הקדושה המקורית. מסתבר אפוא מאוד, כי קריאת אברהם ויצחק בשם ה' מוגדרת כקריאת קדושה ודאית, וע"ד 'וקרא זה אל זה' וגו'.

גם במשה נאמר⁶⁰³: וַיִּרְדֵּה ה' בְּעָנָן, וַיִּתְּצֵב עָמוֹ שֵׁם, וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה'... ובסדר רב עמרם גאון⁶⁰⁴: והכי אמר רבינו רב נתן, שאין מנהג אצלינו לומר שלש עשרה מדות אלא בצבור, ואין רשות ליחיד לומר אותן בתפלתו אלא בצבור... ובשו"ת הרשב"א⁶⁰⁵: מה שאמרת אם אומר שלוש עשרה מדות ביחיד? תשובה, מסתבר לי שכל שאומר דרך תפילה ובקשת רחמים אין נאמרין ביחיד וכדבר שבקדושה הן. כמו שאמרו באגדה נתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור והראהו למשה בסיני. ואמר כל זמן שישראל חוטאין כשיגיע עת צרה יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם. אבל אם בא לאמרו כך דרך קריאה בעלמא אומר כדרך שאומרין אף האופנים וקראי דקדושה דרך קריאה. ובספר 'שבלי הלקט'⁶⁰⁶: וכן השיב ר' אביגדור כהן צדק נר"ו לר' צדקיה בר' בנימין אחי השיני זצ"ל, שאין לאומרם בפחות מעשרה, לא בסליחות, ולא בתחנונים, שהן דברים שלקדושה, וכל דבר שבקדושה אינו בפחות מעשרה, אלא מדלג ואומר 'ויקרא בשם יי', ושם נאמר 'וסלחת לעונינו ולחטאתינו כול'. גם בס' שו"ת מן השמים⁶⁰⁷: ועוד שאלתי על שליח צבור היורד לפני התיבה כשמשיכמים לתחנונים בעשרת ימי תשובה, אם רשאי להזכיר י"ג מדות בפחות מעשרה או אינו רשאי, ואם יחיד רשאי לאומרם בבקשותיו ותחנוניו כל ימות השנה או אינו רשאי. והשיבו: נודע בכל ההמון דכל דבר שבקדושה אינו פחות מעשרה, והזכרת י"ג מדות דבר שבקדושה הוא.

⁶⁰¹ אף בפרשה הנ"ל של מזבח אליהו בהר הכרמל כתוב: ואני אקרא בשם ה', והיה האלוהים אשר יענה באש, הוא האלוהים, ויען כל העם ויאמרו טוב הדבר...

⁶⁰² בראשית פרק י"ב פסוק ח'.

⁶⁰³ שמות פרק ל"ד ה'.

⁶⁰⁴ סדר תענית. וע"ע בתשובות הגאונים החדשות - עמנואל סימן י"ג.

⁶⁰⁵ חלק א' סימן רי"א.

⁶⁰⁶ ענין תפילה סימן כ"ט.

⁶⁰⁷ סימן כ"ג.

מאידך, בטור אורח חיים⁶⁰⁸: כתב רב נתן שאין מנהג ליחיד המתענה לומר י"ג מדות, ואיני יודע מה חשש יש בדבר, שהרי אינו אלא כקורא בתורה, שהרי לא אמרו חכמים אלא 'כל דבר שבקדושה', כגון 'קדיש' ו'קדושה' ו'ברכו': מ"מ להלכה נפסק בשולחן ערוך⁶⁰⁹ לאיסור 'דדבר שבקדושה הם'.

אף בנבואה העתידיה מצאנו הקריאה הזאת:⁶¹⁰ כִּי אֶזְאָה־פֶּתַח אֶל עַמִּים שְׁפָה בְרוּרָה, לִקְרֹא כָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לַעֲבֹדוֹ שְׁכֶם אֶחָד: תִּרְגֹּם יֹנְתָן: אֲרִי בֶּכֶן אֲשַׁנִּי עַל עַמִּי מִלֵּל חֵד בְּהִיר, לַצִּלָּה כּוֹלְהוֹן בְּשִׁמָּא דִּי... וכ"ה במדרש תהלים⁶¹¹: זהו שאמר הכתוב כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה... אמר ר' יוחנן מהו עבודתו של הקדוש ברוך הוא תפלה... וברד"ק: והחכם רבי אברהם אבן עזרא ז"ל פירש, יתהפכו לעבוד ה' לבדו בשפה ברורה, היא לשון הקדש, שבה לבדה נקרא השם הנכבד: וכ"כ בספר השם: וכתוב 'אז אהפוך אל עמים שפה ברורה', הרי לשון הקדש, לקרוא כולם בשם ה'... ובפירוש לקדיש שבסידור רוקח⁶¹²: ועתה אנו אומרים יתקרב בימינו, מה שכת' 'אז אהפוך אל עמים שפה אחת, לקרוא כולם בשם' המיוחד, כשיקיים 'והיה ה' למלך', אז יתברך שמו בפי כל, על כן כל אדם יכול לבו כשאומר 'יהא שמיא רבא מברך'...

לפי זה נראה הביאור בתקנת 'נקדש את שמך בעולם, כשם שמקדישים אותו בשמי מרום', ר"ל כפשוטו דמן המלאכים נלמד סדרי הקדושה, היות והם בחינת 'קדושים בכל יום יהללך סלה'⁶¹³, וכל עיקר מהותם ותפקידם לקדש שם שמייים בשמי מרום, וע"כ נאה ויאה ללמוד מהם אופני הקדושה, אך ברור כלשון רש"י על 'אלוהי אבי וארוממנהו'⁶¹⁴: לא אני תחלת הקדושה, מוחזקת ועומדת לי הקדושה, ואלהותו עלי מימי אבותי.

⁶⁰⁸ הלכות תענית סימן תקס"ה. ובספר 'אבודרהם' סדר תפלת התעניות מוסיף: וכן כתב ה"ר יונה. ועיין.

⁶⁰⁹ שם ס"ה.

⁶¹⁰ צפניה פרק ג' ט'.

⁶¹¹ מזמור ס"ו.

⁶¹² [ל"ט] קדיש. ע"ע בס' 'שפת אמת' שמות פרשת זכור: דהנה כל האומות יש להם קצת שורש בקדושה. וכ' 'אז אהפוך אל העמים שפה ברורה' כו'. דלעתיד יתגדל שמו ית', וידעו כל העמים כי לה' המלוכה... ובס' שו"ת 'דברי יציב' חלק יורה דעה סימן נ"ג.

⁶¹³ פירושי סידור התפילה לרוקח [מ"ז] אתה קדוש: וקדושים בכל יום יהללך סלה... [וגם מלאכים שנקראו קדושים, שנ' 'ואשמע אחרי קדוש'], 'ובמאמר קדישין'. וע"ע בתפילה למשה א' 240, אלשיך פ' בשלח ושם פ' קדושים, בן איש חי שנה ראשונה פרשת בשלח, נפש החיים שער א - הערות פרק ו'. מתוק לנפש ב'קבץ על יד' כ"ב עמ' 229, פי' ר"א בן רמון לתהילים עמ' פ"ד, חסיד יעב"ץ אבות מהדו"ח עמוד ק"ד, רבי נפתלי הכהן, יריעות שלמה ל"ט ב', חיד"א, יסוד ושורש העבודה, שיח יצחק, 'בית תפילה' מהדו"ח עמוד ל', הספרים החיצונים א' עמ' ת"ס, תפילת העמידה לחול ע"פ הגניזה הקהירית עמ' 66, 'מחזור כמנהג אשכנזים' וילהרמסדורף תל"ג א' כ"ו א', 'סדר המחזור' ב' זולצבך תק"ל, 'המחזור' זולצבך תקס"ו כ"ב א', מחזור שער השמים, מחזור לימים נוראים, אלטונא תקל"ב כ"ב ב'.

⁶¹⁴ שמות פרק ט"ו.

